

İnsan anlayışı hakkında

**DAVID HUME
MÜBARİZ BAYRAMOV**

2015

Kitabın Azərbaycan dilinə tərcüməsi Bayramov Mübariz tərəfindən həyata keçirilmiş, redaktə və tərtibat işləri də onun tərəfindən aparılmışdır.

Mündəricat

Giriş - 3

Fəlsəfənin müxtəlif növləri haqqında – 4

Fikirlərin mənşəyi haqqında – 13

İdeyaların birliyi haqqında – 17

Anlayışın işləmələri haqqında şübhəçi şübhələr - 18

Bu şübhələrin skeptik həlli – 29

Ehtimal haqqında – 40

Zəruri əlaqə fikri – 41

Azadlıq və zərurət haqqında – 54

Heyvanların ağlı haqqında – 72

Möcüzələr haqqında – 74

Xüsusi ilahi və gələcək həyat haqqında – 91

Akademik və ya şübhəçi fəlsəfə - 105

Son qeydlər - 118

Ruhun ölümüslüyü haqqında – 132

Giriş

David Hume-un "İnsan Anlayışı Haqqında Tədqiqat" (An Enquiry Concerning Human Understanding, 1748) əsəri onun ən məşhur və təsirli fəlsəfi işlərindən biridir. Bu əsər onun əvvəlki daha geniş "İnsan Təbiəti Haqqında Traktat" əsərinin yenidən işlənmiş və daha anlaşıqlı versiyasıdır. Hume bu əsərdə insan şürurunun necə işlədiyini, biliklərin necə əldə edildiyini və bu biliklərin nə dərəcədə etibarlı olduğunu araşdırır. Əsərin əsas mövzusu təcrübəyə əsaslanan bilikdir. Hume insan şürurundakı bütün ideyaların mənbəyinin təcrübə olduğunu iddia edir. Ona görə, biz hər hansı bir ideyanı yalnız onu əks etdirən duyğu təəssüratına əsaslanaraq qavrayırıq. Məsələn, biz "istilik" ideyasını yalnız isti bir cisimlə təmasda olduqdan sonra qazana bilərik. Bu əsasda Hume ideyaları iki qrupa ayırır: təəssüratlar (impressions) və ideyalar (ideas). Təəssüratlar canlı və güclü hissələrdir, ideyalar isə onların zəif və solğun surətləridir. Hume daha sonra bilik növlərini təhlil edir. O, bilikləri iki əsas kateqoriyaya ayırır: "ideyalar arasındaki münasibətlər" (məsələn, riyazi və məntiqi biliklər) və "faktlar haqqında biliklər" (dünya ilə bağlı müşahidələrə əsaslanan biliklər). İkinci qrup biliklər, yəni faktlar haqqında məlumatlar, təcrübəyə əsaslanır və onlara tam əminliklə yanaşmaq olmaz. Hume-un ən tanınmış və inqilabi ideyalarından biri səbəb-nəticə anlayışına dair təhlilidir. O, göstərir ki, insanlar müəyyən hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsi qurduqda, əslində bu əlaqənin zəruri və dəyişməz olduğunu sübut edə bilməzlər. İnsan sadəcə müəyyən hadisələrin bir-birinin ardınca baş verməsinə öyrəşir və bu təkrarın davam edəcəyini gözləyir. Məsələn, günəş hər səhər doğur, lakin bu onun sabah da doğacağına dair qəti sübut deyil. Bu yanaşma induksiya problemini gündəmə gətirir. Hume induksiyani – yəni keçmiş təcrübələrə əsasən gələcək haqqında nəticələr çıxarmaq vərdişini – məntiqi cəhətdən əsaslandırıa bilmədiyimizi göstərir. Beləliklə, elmi bilik də daxil olmaqla gündəlik qənaətlərimiz riyazi sübutlardan deyil, vərdiş və gözləntilərdən

ibarətdir. Əsərdə Hume, həmçinin dini inanc və möcüzələrə də skeptik yanaşır. Onun fikrincə, möcüzə təbiət qanunlarını pozan bir hadisədir və ona inanmaq üçün təqdim olunan sübutlar bu qanunların dəyişməzliyinə dair sübutlardan daha güclü olmalıdır. Ancaq reallıqda möcüzələrə dair sübutlar ya zəifdir, ya da insanların təəssübkeşliyi və səhvləri nəticəsində yaranır. Buna görə də, Hume-ə görə, möcüzəyə inanmaq əksər hallarda ağıla ziddir. Əsərdə həmçinin insan davranışının, əxlaqın və iradənin səbəbləri də izah olunur. Hume hesab edir ki, insan davranışını ağıldan çox hissler və emosiyalar tərəfindən yönləndirilir. Ağıl sadəcə vasitəçi rolunu oynayır, amma hərəkətə gətirən əsas güc hissələrdir. Bu fikirlər onun əxlaq fəlsəfəsinin də əsasını təşkil edir. Hume-un bu əsəri fəlsəfə tarixində dönüş nöqtəsi sayılır. Onun empirizmi və skeptisizmi sonrakı dövrdə, xüsusilə də Immanuel Kant və analitik fəlsəfə cərəyanlarına güclü təsir göstərmişdir. Kantın dediyi kimi, Hume onu "metafizik yuxusundan oyatmışdı". "İnsan Anlaşması Haqqında Tədqiqat" əsəri, insan idrakinin təməl prinsiplərini sual altına alaraq müasir fəlsəfənin formallaşmasına böyük töhfə vermişdir.

Fəlsəfənin müxtəlif növləri haqqında

Əxlaqi fəlsəfə, yəni insan təbiətini öyrənən elm, iki fərqli yolla araşdırıla bilər. Hər iki yolun öz üstünlükləri var və hər biri insanlara həm fayda verə, həm də onları düşündürə və yaxşılığa yönəldə bilər. Birinci yanaşma, insana əsasən "hərəkət etmək üçün yaradılmış bir varlıq" kimi baxır. İnsan qərarlarını zövqünə və hissələrinə əsasən verir - nəyi dəyərli görürsə ona yönəlir, dəyərsiz hesab etdiyindən uzaqlaşır. Fəlsəfənin bu növünü təmsil edən düşünürlər, əxlaqı (yəni fəziləti) ən dəyərli şey kimi göstərir. Əxlaqı daha cazibədar göstərmək üçün şeir və natiqlik sənətindən istifadə edirlər. Onlar mövzunu çox sadə və hər kəsin anlaya biləcəyi şəkildə izah edirlər ki, bu həm ağılı, həm də duyğunu cəlb etsin. Bu

filosoflar gündəlik həyatdan maraqlı müşahidələr və nümunələr seçirlər, fərqli xarakterləri müqayisə edirlər və bizi xoşbəxtlik və şöhrət arzusu ilə yaxşılıq yoluna çəkməyə çalışırlar. Onlar həm də düzgün qaydalar və tanınmış nümunələrlə bizə bu yolda necə irəliləməli olduğumuzu göstərirlər. Onlar bizə yaxşılıqla pisliyin fərqini hiss etdirirlər, hisslərimizi oyadır və yönləndirirlər. Əgər qəlbimizi dürüstlük və şərəfə doğru yönəldə bilsələr, o zaman bütün zəhmətlərinin qarşılığını aldıqlarını düşünürlər.

Digər bir növ filosoflar isə insana, hərəkət edən bir varlıq kimi deyil, ağıllı və düşünən bir varlıq kimi baxırlar. Onlar insanın davranışlarını deyil, daha çox onun düşüncəsini inkişaf etdirməyə çalışırlar. Bu filosoflar insan təbiətini bir araştırma mövzusu kimi götürüb diqqətlə öyrənirlər ki, insanların necə düşündüyünü, nələri bəyəndiyini və ya pis hesab etdiyini müəyyən edən əsas prinsipləri tapsınlar. Onların fikrincə, fəlsəfə hələ də əxlaq, məntiq və gözəllik kimi anlayışların dəqiqliyə əsaslarını ortaya qoya bilməyib, bu, bütün elmlər üçün utancverici haldır. Onlar deyirlər ki, əgər biz “doğru və yalan”, “yaxşı və pis”, “gözəl və çirkin” kimi anlayışlardan danışırıqsa, onların haradan gəldiyini də aydın şəkildə bilməliyik. Bu çətin vəzifəni yerinə yetirməyə çalışarkən qarşılara çıxan çətinliklərdən qorxmurlar. Onlar əvvəlcə kiçik nümunələrə baxırlar, sonra isə ümumi qaydalar tapmağa çalışırlar. Bu araşdırmları daha ümumi və əsaslı prinsiplərə doğru davam etdirirlər və yalnız hər şeyin əsasında duran əsas qaydaları tapanda dayanırlar. Bu araşdırmlar adı insanlar üçün çox mürəkkəb və çətin görünə bilər, amma onların məqsədi elmi bilən və ağıllı insanlar tərəfindən qəbul olunmaqdır. Onlar bütün ömürlərinin zəhmətinin boş getmədiyini düşünürlər, əgər gələcək nəsillərə faydalı ola biləcək gizli bir həqiqəti tapa bilsələr. Aydındır ki, sadə və asan fəlsəfə hər zaman insanların çoxu tərəfindən daha çox bəyəniləcək. Cəoxları bu cür fəlsəfəni təkcə daha xoş və rahat deyil, həm də daha faydalı hesab edəcək. Bu fəlsəfə gündəlik həyata daha yaxındır, insanın ürəyinə və hissərinə

təsir edir, insanın davranışını dəyişdirir və onu ideal bir insan modelinə yaxınlaşdırmağa çalışır. Əksinə, çətin və mürəkkəb fəlsəfə isə əsasən həyata qarşı bilməyən bir düşüncə tərzinə əsaslanır. Bu cür fəlsəfə, filosof real həyata çıxanda öz təsirini itirir, çünki onun qaydaları gündəlik davranış və münasibətləri dəyişdirməkdə çox təsirli olmur.

Ürəyimizdəki hisslər, ehtiraslar və güclü emosiyalar, bu dərin fəlsəfi nəticələrin hamısını dağıdır və ən ciddi filosofu da adı bir insana çevirir. Bunu da etiraf etmək lazımdır ki, həm ən uzunömürlü, həm də ən ədalətli şöhrət sadə fəlsəfə ilə məşğul olanlara qismət olub. Çətin və abstrakt (dərin, nəzəri) fəlsəfə ilə məşğul olanlar isə adətən yalnız öz dövrlərinin təsadüfi dəstəyi və ya savadsızlığı sayəsində bir müddət tanınıblar, amma sonrakı nəsillər onların şöhrətini davam etdirməyib.

Dərin fəlsəfə ilə məşğul olan biri asanlıqla səhv edə bilər. Çünki o, çox incə və mürəkkəb nəticələr çıxarıır və nəticə qəribə görünə belə, səhv ola biləcəyini qəbul etmir. Bir səhv başqa bir səhvə yol açır və nəticədə yanlış fikirlərə gəlir. Amma sadə fəlsəfə ilə məşğul olan filosof, əgər səhv edərsə, dayanar və dərhal yenidən insanların ümumi düşüncəsinə və təbii hisslerinə qayıdar. Bu da onu təhlükəli yanlışlardan qoruyur. Məsələn, **Çiseronun** (Cicero) şöhrəti bu gün də yaşayır, amma **Aristotelin** şöhrəti azalıb. **La Bruyère** hələ də müxtəlif ölkələrdə tanınır, amma **Malebranche** yalnız öz dövründə və öz ölkəsində tanınır. Hətta **Addison** gələcəkdə də sevilə bilər, amma **Lokk** bəlkə də tamamilə unudula bilər. Sadəcə fəlsəfə ilə məşğul olan adam adətən insanların gözündə çox qəbul olunmur. Çünki belə insanlar cəmiyyətə heç bir fayda və ya zövq vermirler kimi düşünülür. Onlar insanlardan uzaq yaşayır, çox mürəkkəb fikirlərə qapılır və insanların anlaya bilmədiyi şeylərlə məşğul olurlar. Digər tərəfdən, tamamilə savadsız insanlar isə daha çox təhqir olunur. Elm və bilik inkişaf edən bir cəmiyyətdə, elmlərə marağı olmayan adamlar savadsız və dar düşüncəli sayılır.

Ən ideal insan isə bu iki ucdan uzaqda, hər ikisinin yaxşı tərəflərini saxlayan kəs sayılır. O, həm kitab oxumağı, həm insanlarla ünsiyyət qurmağı, həm də iş görməyi bacarır. Danışığında nəzakət və zəriflik, işində isə dürüstlük və dəqiqlik olur. Bu keyfiyyətlər yaxşı fəlsəfənin nəticəsidir. Belə mükəmməl insanı yetişdirmək üçün ən faydalı olanlar, sadə və asan oxunan yazılardır. Bu yazılar həyatın çox mürəkkəb tərəflərinə girmir, oxumaq üçün dərindən düşünmək və tək qalmaq lazım deyil. Bu cür yazılar insanı həyatda baş verənlərə hazır, yaxşı və ağıllı fikirlərlə dolu edir. Belə yazılar sayəsində, yaxşılıq sevimli olur, elm maraqlı olur, insanlarla ünsiyyət faydalı olur, tənha vaxt isə xoş keçir. İnsan ağıllı bir varlıqdır və elmdən düzgün qidalanmalıdır. Amma insanın anlayış gücü çox məhduddur, ona görə elm sahəsində böyük və tam məmnuniyyət gözləmək çətindir. İnsan həm də sosial bir varlıqdır, yəni insanlarla ünsiyyətə ehtiyacı var. Amma hər zaman yaxşı və xoş insanlarla birlikdə ola bilmir və bəzən onlardan zövq ala bilmir. İnsan həmçinin fəaliyyət göstərən bir varlıqdır, yəni iş görmək və məşğul olmaq onun təbiətinə uyğundur. Amma beyin hər zaman işləmək və qayğı ilə dolu olmaq üçün hazırlıqlı deyil, bəzən rahatlamağa ehtiyacı var.

Belə görünür ki, təbiət insan üçün qarışiq, yəni həm elmə, həm insanlarla ünsiyyətə, həm də işə vaxt ayırmağı uyğun görüb. O, deyir ki, elmə həvəs göstərin, amma elminiz insanlara və həyata bağlı olsun. Çox mürəkkəb, anlaşılmaz düşüncələrdən və dərin araşdırılardan uzaq durun, çünkü onlar sizi narahat edir, sizi çasdırır və tapdığınız şeylər insanlar tərəfindən tez-tez qəbul olunmur.

Fəlsəfə ilə məşğul olun, amma insan qalın!

Əgər insanların çoxu sadə və asan başa düşülən fəlsəfəni dərin və mürəkkəb fəlsəfədən üstün tutsa, amma dərin fəlsəfəni təhqir etməsə, bəlkə hər kəsin öz zövqünü yaşaması yaxşı olar. Amma əksər vaxtlarda insanlar dərin fəlsəfəni tamamilə rədd edir, buna görə indi biz onun

tərəfdarlarının haqlı arqumentlərini araşdıracaqıq. Başlayaq belə deməklə ki, dəqiq və dərin fəlsəfənin bir böyük faydası var: o, sadə və insanpərvər fəlsəfəyə kömək edir. Sadə fəlsəfə dərin fəlsəfəsiz tam dəqiqlik və düzgünlük qazana bilməz. Bütün ədəbiyyat, yəni kitablar və yazılar, insan həyatını müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir edir və bizdə müxtəlif hisslər oyadır - ya tərif, ya tənqid, ya heyranlıq, ya da gülüş.

Bir rəssamın uğur qazanması üçün, incə zövqü və tez anlamağı ilə yanaşı, insanın daxili quruluşunu, düşüncələrinin necə işlədiyini, ehtirasların təsirini və yaxşılıqla pisliyin fərqlərini də yaxşı bilməsi lazımdır. Bu dərin araşdırma nə qədər çətin olsa da, həyatı və insanların xarici davranışlarını uğurla təsvir etmək istəyənlər üçün vacibdir. Məsələn, bir anatomiya mütəxəssisi gözə çirkin və xoşagəlməz şeyləri göstərir. Amma bu bilik rəssama belə məşhur və gözəl obrazlar çəkməyə kömək edir, məsələn, Venusa və ya Helenaya. Rəssam ən gözəl rəngləri istifadə edib ən yaraşıqlı şəkillər çəkir, amma o, insan bədəninin daxili quruluşunu, əzələlərin yerini, sümüklərin formasını və hər hissənin funksiyasını yaxşı bilməlidir. Hər zaman dəqiqlik gözəlliyyə kömək edir, və düzgün düşüncə incə hisslər üçün faydalıdır. Birini digəri ilə əvəz etmək, yəni birini üstün tutub o birini kiçitmək, faydasızdır. Həmçinin, hər bir sənətdə və peşədə - xüsusiylə də həyat və fəaliyyətlə bağlı olanlarda - dəqiqlik ruhu, necə əldə olunursa olunsun, onları daha mükəmməl edir və cəmiyyətin faydasına daha yaxşı xidmət etmələrini təmin edir. Filosoflar işdən uzaq yaşaya bilər, amma fəlsəfənin ruhu, bir neçə nəfər tərəfindən diqqətlə inkişaf etdirilərsə, tədricən bütün cəmiyyətə yayılacaq və bütün sənətlərə və peşələrə düzgünlük gətirəcək. Məsələn, siyasətçi hakimiyyətin bölünməsi və balanslaşdırılmasında daha böyük uzaqgörənlik və incəlik qazanacaq; vəkil məntiqində daha çox sistemlilik və incəlik əldə edəcək; general isə orduda daha çox nizam-intizam və planlarında daha çox ehtiyatlılıq göstərəcək.

Müasir hökumətlərin qədimlərdən daha möhkəm olması və müasir fəlsəfənin dəqiqliyi belə tədrici inkişafların nəticəsidir və bu inkişaflar çox güman ki, gələcəkdə də davam edəcək. Əgər bu tədqiqatlardan insanın sadəcə sadə və təmiz marağından başqa heç bir fayda olmasa belə, bu maraq dəyərsiz sayılmamalıdır. Çünkü bu, insanlara verilən az sayda təhlükəsiz və zərərsiz zövqlərdən biridir.

Elm və bilik yolu, həyatın ən xoş və zərərsiz yoludur. Hər kəs bu yolda qarşıya çıxan maneələri aradan qaldırsa və ya yeni yollar açsa, o, insanlıq üçün faydalı bir adam sayılmalıdır. Bu tədqiqatlar bəzən çətin və yorucu ola bilər, amma bəziləri üçün bu, güclü və sağlam bədən üçün ağır məşq kimi zövqlüdür. Bu, çox insan üçün çətin və yorucu olsa da, müəyyən insanlar bundan zövq alırlar.

Qaranlıq və anlaşılmazlıq həm ağıl, həm də göz üçün ağırdır. Amma qaranlıqdan işiq çıxarmaq - nə qədər çətin olsa da - həmişə sevindiricidir. Amma dərin və mürəkkəb fəlsəfədəki qaranlıq təkcə yorucu deyil, həm də mütləq yanlışlıq və qeyri-müəyyənliyin səbəbidir. Bu, metafizikanın (dərin fəlsəfənin) ən ədalətli və ən doğru tənqididir - bəzən bu sahə elm sayılmır. Çünkü insanlar burada anlaya bilmədikləri mövzulara girməyə çalışır, ya da insanların yanlış inancları, bu zəifliklərini gizlətmək üçün belə mürəkkəb və qarışiq fikirlər yaratdır. Elə bil ki, açıq sahədən qovulan oğrular meşəyə qaçırlar və oradan insanların ağılına hücum edərək onları dini qorxu və ön mühakimələrlə zəbt etməyə çalışırlar. On güclü insan belə diqqətini bir anlıq yayındırsa, bu qorxu və ön mühakimələrin altında qalır. Bir çoxları qorxaqlıq və ağılsızlıqla düşmənə qapıları açır və onları hörmət və itaətlə öz “qanuni hökmdarları” kimi qəbul edirlər. Amma bu, filosofların belə tədqiqatlardan vaz keçməsinə kifayət edən səbəbdür? Yoxsa əksinə, onların düşmənin ən gizli sığınacaqlarına qədər müharibəni aparması lazımlı? Biz ümid edirik ki, insanlar çox dəfə aldadıldıqdan sonra belə “göyü qaldıran” (yəni əsassız) elmləri tərk

edəcək və insan ağlının həqiqi işlərini anlayacaq. Amma bu, boş ümidiir. Çünkü bir çox insanın bu mövzulara marağı çox güclüdür. Bundan başqa, elm sahəsində ümidsizliyə yer yoxdur. Hərçənd əvvəlki cəhdlər uğursuz olmuş ola bilər, gələcək nəsillərin zəhməti, uğuru və inkişaf etmiş ağılı yeni kəşflərə yol açə bilər. Hər cəsarətli dahi özündən əvvəlkilərin uğursuzluqlarına baxmayaraq, çətin və böyük mükafata can atacaq və bu uğuruancaq özünün qazanacağına ümid edəcək.

Elmi bu qarışıq və çətin mövzulardan qurtarmağın yeganə yolu, insan anlayışının mahiyyətini ciddi şəkildə araşdırmaqdır. Onun güc və imkanlarını dəqiq təhlil edərək göstərmək lazımdır ki, insan ağılı bu uzaq və mürəkkəb mövzular üçün uyğun deyil. Bu yorucu işi görməliyik ki, gələcəkdə rahat yaşaya bilək. Doğru metafizikanı diqqətlə işləməliyik ki, yalan və qarışıq fikirləri məhv edək. Bəziləri bu dərin fəlsəfə və metafizikaya qarşı tənbəlliklə qorunur, amma bəzilərini isə maraq daha çox çəkir. Ümidləri azalanda, sonradan yenidən ümidlə dolurlar. Dəqiq və ədalətli məntiq isə hər kəs üçün universal dərmandır. Yalnız məntiq, qarışıq və anlaşılmaz fəlsəfə ilə metafizik söz oyunlarını dağında bilər. Bu söz oyunları çox vaxt xalq inancları ilə qarışır və beləliklə, ağılsızlara elmi və müdrik kimi görünür. Ən əvvəl, insan təbiətinin güc və qabiliyyətlərini diqqətlə araşdırmağın bir çox müsbət faydaları var. Ağılın işləri çox yaxından bizə bağlıdır, amma onları düşündükdə və araşdırıldığda, çox vaxt qarışıq və anlaşılmaz görünür. Ağılın işləri çox incədir və uzun müddət eyni şəkildə görünmür. Onları anlamaq üçün yüksək dərəcədə təbii qabiliyyət və davamlı təcrübə lazımdır. Elm üçün çox vacibdir ki, insan ağılının müxtəlif işlərini tanısın, onları bir-birindən ayırd etsin, düzgün qruplara bölüb qarışqlığı aradan qaldırsın. Xarici, hiss etdiyimiz cisimlərə tətbiq etdiyimiz bu cür təsnifatın dəyəri azdır, amma ağılın işlərinə tətbiq etdikdə, bu iş çox çətin və dəyərlidir. Əgər biz bu ağılın işlərinin xəritəsini çıxarmaqdan başqa irəliləyə bilməsək də, bu iş özlüyündə böyük bir nailiyyətdir. Bu sahə çox asan görünməsə də, onu

bilməyən və anlayan kimi özünü müdrik sanan insanların cəmiyyətində bu sahənin bilməməsi çox gülünc sayılmalıdır. Bu elmin (ağılın işləri haqqında elmin) qeyri-dəqiq və uydurma olduğu barədə heç bir şübhə qalmamalıdır. Əgər belə şübhələr olsa, bu, elmi düşüncənin və hətta hərəkətin özünü yox saymaq demək olardı.

Şübhəsiz ki, insan ağlı müxtəlif güc və qabiliyyətlərlə təchiz olunub və bu qabiliyyətlər bir-birindən fərqlidir. Ağılın fərqli işləri, düşüncə ilə diqqət yetirərək ayrılib tanına bilər. Deməli, bu mövzuda verilən fikirlərdə həqiqət və yalan var, amma bunlar insan ağlığının anlaya biləcəyi səviyyədədir. Məsələn, iradə ilə ağıl, təsəvvürlə ehtiraslar arasındakı fərqlər hər kəs üçün aydındır. Daha incə, fəlsəfi fərqlər isə daha çətin başa düşülür, amma onlar da gerçək və dəqiqdır. Bu mövzuda son vaxtlar əldə olunan uğurlar bu elmin nə qədər doğru və möhkəm olduğunu göstərir.

Biz astronomiyada planetlərin düzülüşünü doğru təyin edən filosoflara hörmət edirik, amma özümüzlə çox bağlı olan, ağlığın hissələrini uğurla təsvir edən alımləri görməzdən gəlirik? Bu düzgün deyil. Amma ümid etməyək ki, fəlsəfə diqqətlə işlənib cəmiyyət tərəfindən dəstəklənsə, insan ağlığının işlərini idarə edən əsas səbəbləri və qanunları müəyyən etməyə bir az da yaxınlaşa bilər? Astronomlar uzun müddət yalnız göy cisimlərinin hərəkətlərini, düzülüşünü və ölçüsünü təsdiqləməklə kifayətlənsələr də, nəhayət bir filosof gəldi və ən doğru düşüncə ilə planetlərin hərəkətlərini idarə edən qanunları tapdı. Digər təbiət sahələri üçün də oxşar uğurlar əldə olunub. Eyni şəkildə, ağıllı və diqqətli araşdırmaclarla insan ağlığının gücləri və işlərinin də sirlərini kəşf etmək mümkündür. Yəqin ki, ağlı bir işi başqa bir işə bağlıdır və bunlar daha ümumi və universal bir prinsipə söykənir. Bu tədqiqatların haraya qədər gedə biləcəyini əvvəlcədən və ya hətta sınaqdan sonra da tam bilmək çətindir. Amma əminliklə deyə bilərik ki, belə cəhdlər artıq gündəlik olaraq, bəzən diqqətsizcə olsa da, edilir. Ən vacibi isə, bu işə ciddi diqqət və qayğı ilə yanaşmaqdır ki, əgər bu sahə

insan ağlının anlama qabiliyyətinə uyğundursa, sonunda uğurla nəticələnsin; əks halda isə, bu iş inamla və təhlükəsiz şəkildə rədd oluna bilsin. Son nəticə, yəni fəlsəfənin belə mövzuları anlamaqda tamamilə uğursuz olması, əlbəttə ki, istənilən deyil və asanlıqla qəbul edilməməlidir. Əgər belə düşüncə doğru olsa, bu fəlsəfənin gözəlliyini və dəyərini çox azaldar.

Moral fəlsəfədə çalışanlar, çox sayda və müxtəlif insan davranışlarını qiymətləndirərkən, bütün bu hisslərin bir ümumi prinsipə bağlı olduğunu düşünürlər. Bəzən bu ümumi prinsip axtarışı çox irəli gedib, amma onlar haqlı olaraq inanırlar ki, bütün pisliklər və yaxşılıqlar bir neçə ümumi prinsipə əsaslanır bilər. Oxşar cəhdələr tənqidçilər, məntiqçılər və siyasətçilər tərəfindən də edilib. Bu cəhdələr tamamilə uğursuz olmayıb, amma daha çox vaxt, diqqət və çalışmaqla bu sahələr daha da inkişaf etdirilə bilər. Bütün bu ümidi birdən-birə tərk etmək, daha əvvəlcədən sərt və qətiləşdirilmiş fəlsəfi fikirlərdən daha ağılsız və tələsik sayılar. Bəlkə də insan təbiəti haqqında bu düşüncələr qarışiq və başa düşülməsi çətindir. Amma bu, onların yanlış olduğunu göstərmir. Əksinə, bu qədər ağıllı və dərin filosofların hələ tapa bilmədiyi şeylərin asan və sadə olması mümkün deyil. Bu tədqiqatlar nə qədər çətin olsa da, onları aparmaqla həm fayda, həm də zövq əldə edə bilərik, çünki bu mövzular çox vacibdir. Amma dərin və mürəkkəb düşüncələrin çətin olması onların üstünlüyü deyil, əksinə zəifliyidir. Bu çətinliyi diqqət və səliqə ilə, lazımsız detallardan qaçaraq aşa bilərik.

Biz bu araşdırında, hələ dəqiq bilinməyən və çətin olan mövzulara işıq salmağa çalışdıq - böyük ağılları çəkindirən qeyri-müəyyənlikləri, adi insanları çasdıran qarışıqlığı.

Uğurlu olarsaq, fəlsəfənin müxtəlif növləri arasındaki sərhədləri birləşdirə, dərin araşdırmları aydınlıqla və yeniliklə bir araya gətirə bilərik. Daha da uğurlu olarsaq, mürəkkəb fəlsəfənin əsası olan, sadəcə

xalqın yanlış inanclarını gizlədən və səhvleri ört-basdır edən fikirləri darmadağın edə bilərik!

Fikirlərin mənşəyi haqqında

Hər kəs razılaşar ki, insan çox isti olanda ağrı hiss edir və ya yüngül istilikdən ləzzət alır, amma bu hissləri sonradan xatırlamaq və ya təsəvvür etmək tam başqa şeydir. Xatırlamaq və təsəvvür etmək bacarığı bu hissləri bir növ təqlid edə bilər, amma heç vaxt gerçək hisslər qədər güclü və canlı ola bilməz. Bu bacarıqlar nə qədər güclü işləsə də, ən çox deyə bilərik ki, bizə elə gəlir ki, həmin hissi yaşayırıq və ya görürük. Amma insanın ağılı xəstə və ya dəli deyilsə, bu hisslər heç vaxt o qədər real olmaz ki, onları gerçək hisslə qarışdırıraq. Şeir nə qədər gözəl və rəngarəng olsa da, təbiəti elə təsvir edə bilməz ki, insanlar onu həqiqi mənzərə kimi qəbul etsin. Ən güclü təsəvvür belə, ən zəif hissdən də zəifdir. Biz bu fərqi zehinin bütün digər hiss və düşüncələrində də görə bilərik. Məsələn, bir insan qəzəb içində olanda onun hissləri, sadəcə bu hissi düşünən birindən çox fərqli olur. Əgər sən mənə desən ki, kimsə aşiq olub, mən bunu asanlıqla başa düşürəm və onun vəziyyətini təsəvvür edə bilirəm, amma bu təsəvvürü heç vaxt gerçək sevgi hisslərinin qarışıqlığı ilə səhv salmaram. Keçmiş hiss və duyğularımızı xatırlayanda, düşüncəmiz bu hissləri doğru əks etdirir, amma bu zaman istifadə olunan "rənglər" – yəni hisslərin canlılığını – əvvəlki qədər parlaq və güclü olmur. Bu fərqi anlamaq üçün dərin düşüncə və ya fəlsəfi bilik lazım deyil. Buna görə də, zehindəki bütün hiss və təsəvvürləri iki yerə bölə bilərik: biri daha zəif və sakit olanlar – bunlara adətən düşüncə və ya ideya deyilir. Digərləri isə daha güclü və canlıdır, amma bu növ üçün dilimizdə, hətta çox dildə ümumi bir ad yoxdur. Deyəsən, çünki bu cür qruplaşdırma yalnız fəlsəfi məqsədlər üçün lazımlıdır. Gəlin bir az sərbəst olaq və bu daha canlı hissləri "Təəssüratlar" adlandıraq, bu sözü adı mənasından bir az fərqli istifadə

edək. “Təəssürat” dedikdə mən eşitdiyimiz, gördüyümüz, hiss etdiyimiz, sevdiyimiz, nifrət etdiyimiz, arzuladığımız və ya istədiyimiz bütün o canlı hissləri nəzərdə tuturam. Təəssüratlar daha solğun olan ideyalardan fərqlənir; ideyalar isə həmin hiss və hərəkətləri sonradan xatırladıgımız və ya düşündüyüümüz zaman meydana çıxır. Əvvəl baxanda, insanın düşüncəsi sonsuz görünə bilər, çünki o, nə insan gücü ilə, nə də təbiət qaydaları ilə məhdudlaşır. İnsanın təsəvvürü üçün qeyri-adi varlıqlar yaratmaq, uyğun olmayan şəkilləri birləşdirmək, təbiidən tanış olan şeyləri düşünmək qədər asandır. Bədənimiz bir planetdə qalmağa məcbur olduğu halda, düşüncə bir anda bizi kainatın ən uzaq yerlərinə, hətta kainatdan kənara – xaotik və tam qarışq bir dünyaya da apara bilər. Heç vaxt görülməmiş və eşidilməmiş şeylər belə düşüncədə canlana bilər. Düşüncə üçün təkcə bir şey mümkün süzdür – bu da tam ziddiyət təşkil edən şeylərdir. Amma hərçənd ki, düşüncəmiz sonsuz azadlıq kimi görünür, diqqətlə baxanda görürük ki, əslində çox dar çərçivələrlə məhdudlaşır. Zehnin bu yaradıcı gücü sadəcə olaraq bizə hisslərimiz və təcrübəmiz vasitəsilə verilən materialları birləşdirmək, yerini dəyişmək, artırmaq və ya azaltmaq bacarığından ibarətdir. Məsələn, qızıl dağ düşündükdə, sadəcə tanıdığımız iki şeyi – qızılı və dağı – birləşdiririk. Fəzilətli at düşünə bilərik, çünki fəzilət anlayışını öz hisslərimizdən bilirik, atı da tanıyırıq, və bu ikisini bir araya gətiririk. Qısaçı, bütün düşüncə materialları ya xarici hisslərimizdən, ya da daxili duyğularımızdan gəlir. Onların birləşdirilməsi isə yalnız zehnimizin və iradəmizin işidir. Başqa sözlə desək, bütün ideyalarımız və zəif hisslərimiz, daha əvvəl yaşadığımız canlı və güclü təəssüratların bir növ surətidir. Bunu sübut etmək üçün iki əsas dəlil təqdim edəcəyəm. Birincisi, biz düşüncələrimizi nə qədər mürəkkəb və yüksək səviyyəli olsa da təhlil etdikdə, onların həmişə daha əvvəlki sadə hisslərdən qaynaqlandığını görürük. Hətta əvvəlcə bu qaynaqla əlaqəsi yoxdur kimi görünən fikirlər də, yaxından baxanda, həmin hisslərdən gəlir. Tanrı

ideyası - yəni sonsuz ağıllı, müdrik və yaxşı bir varlıq anlayışı - bizim öz zehnimizin necə işlədiyini düşünməkdən və içimizdə olan yaxşılıq və müdriklik xüsusiyyətlərini sonsuz dərəcədə artırmaqdan yaranır. Bu mövzunu nə qədər istəsək araşdırı bilərik, amma həmişə görərik ki, baxdığımız hər bir fikir əvvəlki bir bənzər hissədən alınmışdır. Kim bu fikrin tam doğru olmadığını deyirsə, bunu sübut etməyin asan bir yolu var: həmin adam sadəcə göstərsin ki, hansı ideya bu qaynaqdan gəlmir. Onda bizə düşər ki, əgər fikrimizi müdafiə etmək istəyiriksə, o ideyaya uyğun olan, əvvəl yaşanmış və canlı şəkildə hiss edilmiş bir təəssürati göstərək. İkinci dəlil belədir: əgər bir insanda hansısa hiss orqanı doğusdan yoxdursa, biz həmişə görürük ki, o həmin hissə uyğun ideyanı da yarada bilmir. Məsələn, kor bir insan rəngləri təsəvvür edə bilmir, kar bir insan səsləri düşünə bilmir. Amma əgər bu insanların çatışmayan hissini bərpa etsək, yeni bir hiss qapısı açılmış olur və bu hissərlə birlikdə uyğun ideyalar da yaranır. Artıq onlar həmin şeyləri təsəvvür etməkdə çətinlik çəkmirlər. Əgər hansısa obyekt, yəni müəyyən bir hissi oyatmağa uyğun şey, heç vaxt hiss orqanımıza təsir etməyib, vəziyyət eyni olur. Məsələn, Laplandlı və ya qaradərili bir insan heç vaxt şərab dadmayıbsa, onun dadını təsəvvür edə bilməz. Baxmayaraq ki, insanda müəyyən hiss və duyğuların tamamilə olmaması nadir haldır, yenə də biz bunun yüngül formada baş verdiyini müşahidə edirik. Yumşaq təbiətli bir insan dərin intiqam və ya qəddarlığı təsəvvür edə bilməz, eqoist bir insan isə dostluğun və səxavətin nə qədər yüksək ola biləcəyini anlayışla qavraya bilməz. Həmçinin, insanlar razılaşır ki, başqa varlıqlarda elə hissələr ola bilər ki, biz onların nə olduğunu heç təsəvvür belə edə bilmərik, çünkü bu hissəleri heç vaxt yaşamamışaq, və ideyalar yalnız bir yolla – yəni hiss və təcrübə ilə zehnə daxil ola bilər. Ancaq burada bir istisna var, bu da göstərir ki, ideyalar bəzən müvafiq hissərsiz də yarana bilər. Məsələn, rənglər gözlə, səslər qulaqla qəbul edilir və onların hər biri bir-birindən fərqli ideyalar yaradır, baxmayaraq ki, bu ideyalar bir-birinə bənzəyir.

Əgər bu fikir müxtəlif rənglərə aiddirsə, demək ki, eyni rəngin fərqli çalarlarına da aiddir. Hər bir çalar ayrıca ideya yaradır və bu ideya digərlərindən müstəqildir. Əgər bunu inkar etsək, rəng çalarlarını bir-birinə tədricən qarışdırmaqla bir rəngi hiss olunmadan tamam fərqli bir rəngə çevirmək mümkün olar. Amma əgər aradakı heç bir çalar fərqlidir deyilsə, onda ən uzaq çalarların eyni olduğunu demək mənətiqsiz olar. İndi təsəvvür et ki, bir insan otuz il ərzində görmə qabiliyyətinə malik olub və bütün rəngləri yaxşı tanıyıb, yalnız mavi rəngin bir çalarını heç vaxt görməyiib. İndi bu adamın qarşısına həmin mavi rəngin bütün çalarları düzülür, yalnız bir çalar orada yoxdur. Bu zaman həmin adam aydın şəkildə görəcək ki, o bir yerdə bir boşluq var və orada yan-yana olan rənglər arasında daha böyük fərq hiss olunur. İndi sual budur: həmin adam, sadəcə öz təsəvvürü ilə, heç vaxt hiss etmədiyi o xüsusi çaları düşünə və zehnində canlandırma bilərmi? Cox adam razılışar ki, bəli, bunu edə bilər. Bu isə sübut edir ki, sadə ideyalar bəzən istisna hallarda hisslerdən deyil, təsəvvürdən də yarana bilər. Amma bu hal o qədər nadirdir ki, sadəcə buna görə ümumi qaydamızı dəyişməyə dəyməz. Burada belə bir fikir var ki, özü-özlüyündə həm sadə, həm də aydındır. Əgər bu fikirdən düzgün istifadə olunsa, bütün fəlsəfi mübahisələri də aydınlaşdırmaq və uzun müddətdir metafizik düşüncələrə hakim olan anlaşılmaz və qarışiq dili aradan qaldırmaq olar. Bütün ideyalar, xüsusilə də abstrakt olanlar, təbii olaraq solğun və qeyri-müəyyəndir. Zəkanın onlara tutunması çətindir. Onlar oxşar ideyalarla qarışa bilər və biz hansısa bir sözü dəfələrlə istifadə etdikdə, onun arxasında dəqiqli və aydın bir məna olmadığı halda, elə bilirik ki, bu söz konkret bir ideyanı ifadə edir. Amma təəssüratlar, yəni xarici və ya daxili hisslerimiz güclü və canlıdır. Onların sərhədləri daha dəqikdir və onları səhv salmaq o qədər də asan deyil. Ona görə də əgər biz şübhələniriksə ki, hansısa fəlsəfi termin mənasızdır və ya heç bir ideya ifadə etmir (ki bu çox vaxt baş verir), sadəcə soruşmaq kifayətdir: bu ideya hansı hissədən yaranıb? Əgər

buna cavab tapmaq mümkün deyilsə, deməli, şübhəmiz doğrudur. Əgər ideyaları bu qədər aydın şəkildə göstərsək, onların təbiəti və reallığı ilə bağlı yaranan mübahisələri aradan qaldırmaq ümidişimiz əsaslı olar.

İdeyaların birliyi haqqında

Aydın görünür ki, zehnin fərqli düşüncə və ideyaları arasında bir əlaqə qanunu var. Onlar yaddaşda və təsəvvürdə müəyyən bir ardıcılıq və nizamla bir-birini izləyirlər. Ciddi düşüncə və söhbət zamanı, ardıcılığı pozan fikir dərhal fərq olunur və rədd edilir. Hətta ən sərbəst və dolaşıq xəyallarda, hətta yuxularda belə, əgər fikirləssək görərik ki, təsəvvür tam təsadüfi deyil, ardıcıl gələn ideyalar arasında əlaqə var. Ən az nizamlı söhbət belə yazılısa, onun keçidlərində bir əlaqə tapılar. Əgər əlaqə yoxdursa, söhbəti kəsən insan deyə bilər ki, zehnində mövzudan tədricən uzaqlaşan bir fikir zənciri vardı. Müxtəlif dillərdə, aralarında heç bir əlaqə olmadığı güman edilən yerlərdə belə, mürəkkəb ideyaları ifadə edən sözlər bir-birinə çox oxşayır. Bu göstərir ki, mürəkkəb ideyaların içində olan sadə ideyalar insanlıq üçün universal olan bir prinsipə bağlıdır. Fərqli ideyaların bir-biri ilə bağlı olduğunu görmək çox asandır, amma mən bilmədim ki, hansısa filosof bu əlaqə prinsiplərini tam siyahıya alıb. Bu mövzu marağa dəyər. Məncə, ideyaları birləşdirən yalnız üç əsas prinsip var: bənzərlik, vaxtda və ya məkanda yaxınlıq, və səbəb-nəticə əlaqəsi. Bu prinsiplərin ideyaları birləşdiriyində şübhə yoxdur. Məsələn, bir şəkil bizi onun əslinə aparır. Bir binadakı otaqlardan biri haqqında danışanda, təbii ki, digər otaqlar haqqında da danışmaq istəyirik. Yaradan yerdə isə, yaraya bağlı ağrını düşünməkdən çətinliklə çəkinə bilərik. Amma bu üç prinsipin tam siyahı olduğunu sübut etmək çətin ola bilər. Belə hallarda biz müxtəlif nümunələrə baxırıq və ideyaları birləşdirən prinsipi diqqətlə araşdırırıq, bunu ümumiləşdiririk. Nümunə sayı artdıqca, siyahımızın tam və düzgün olduğuna daha çox əmin oluruq.

Anlayışın işləmələri haqqında şübhəçi şübhələr

İnsan ağlı və araşdırması üçün bütün mövzular təbii olaraq iki yerə bölünür: İdeyaların əlaqələri və Fakt məsələləri. Birinci qrupa həndəsə, cəbr və sayma elmləri daxildir; ümumiyyətlə, hər hansı intuitiv və ya sübut edilə bilən doğru fikir buraya aiddir. Məsələn, düzbucaqlının hipotenusunun kvadratının, digər iki tərəfin kvadratlarının cəminə bərabər olması fiqurlar arasındakı əlaqəni göstərir. Üç dəfə beşin otuzun yarısına bərabər olması isə rəqəmlər arasındakı əlaqəni bildirir. Belə fikirlər yalnız düşüncə yolu ilə tapılır və kainatda gerçəkdə olub-olmamasından asılı deyil. Təbiətdə heç vaxt dairə və ya üçbucaq olmasa da, Eyvklid tərəfindən sübut edilən həqiqətlər həmişə doğru və dəqiq qalacaq. Fakt məsələləri isə eyni qaydada sübut edilmir və onların doğruluğuna dair dəlillər əvvəlki kimi deyil. Faktların əksinə olan fikir mümkün hesab olunur, çünki o, ziddiyyət yaratmır və zehnimiz onu eyni dəqiqliklə düşünə bilir, sanki gerçəkdir. Məsələn, sabah günəşin çıxmayacağı fikri, çıxacağı fikri qədər aydın və məntiqlidir və ziddiyyət yaratmır. Buna görə də, onun yanlış olduğunu sübut etməyə çalışmaq faydasızdır. Əgər bu, sübutla səhv olsaydı, ziddiyyət yaratmalı və zehnimiz onu aydın başa düşə bilməzdi. Beləliklə, maraqlı ola bilər ki, biz duyğularımızın indi verdiyi məlumatdan və yaddaşımızdakı qeydlərdən kənarda olan həqiqi mövcudluq və faktların doğruluğunu təmin edən sübutun təbiətini araşdırıraq. Fəlsəfənin bu sahəsi, görünür, həm qədimlər, həm də müasir dövrdə çox işlənməyib; buna görə də bu vacib mövzuda şübhələrimiz və səhvlərimiz daha başa düşüləndir, çünki biz heç bir rəhbər və ya istiqamət olmadan çətin yollardan keçirik. Bu şübhələr faydalı ola bilər, çünki marağı oyadır və düşüncəsiz inam və rahatlığı məhv edir - bu isə bütün mühakimə və sərbəst araşdırmanın düşmənidir. Əgər ümumi fəlsəfədə hər hansı çatışmazlıq varsa, bunu tapmaq bizi ruhdan salmayacaq, əksinə, adı

hal kimi, ictimaiyyətə təqdim ediləndən daha dolğun və qanedici bir şey yaratmağa təşviq edəcək. Bütün faktlarla bağlı mühakimələr səbəb və nəticə əlaqəsinə əsaslanır. Yalnız bu əlaqə vasitəsilə yaddaşımızın və hissərimizin sübutundan kənara çıxa bilərik. Məsələn, sən kimsədən soruşsan ki, niyə inanırsan ki, dostun ölkədə və ya Fransadadır, o sənə səbəb göstərəcək - məsələn, ondan məktub almaq və ya onun əvvəlki qərar və vədlərini bilmək. Sənədlər tapılan səhrada bir saat və ya başqa maşın görən adam həmin adada əvvəllər insan yaşadığını düşünər. Faktlarla bağlı bütün mühakimələrimiz eyni xarakterdədir. Burada hər zaman fərz edilir ki, mövcud faktla ondan çıxarılan nəticə arasında əlaqə var. Əgər aralarında heç bir bağ olmasaydı, çıxarış tam təsadüfi olardı. Məsələn, qaranlıqda səs və məntiqli danışq eşitdiyimiz zaman orada bir insanın olduğunu başa düşürük, çünki bu səs və danışq insanın quruluşu və xüsusiyyətlərinin nəticəsidir və ona bağlıdır. Başqa bütün belə mühakimələrə baxsaq, görərik ki, hamısı səbəb-nəticə əlaqəsinə əsaslanır və bu əlaqə ya yaxın, ya uzaq, birbaşa, ya da dolayıdır. Məsələn, oddan çıxan istilik və işıq onun dolayı təsirləridir və biri digərindən məntiqlə çıxarıla bilər. Faktların doğruluğunu təmin edən sübutun təbiətini anlamaq üçün səbəb və nəticə əlaqəsini necə öyrəndiyimizi araşdırmaçıyıq. Ümumi bir fikir kimi deyə bilərəm ki, bu əlaqəni anlamaq heç vaxt yalnız məntiqi düşüncə ilə (öncədən) əldə olunmur, əksinə tamamilə təcrübədən gəlir. İnsan nə qədər ağıllı və bacarıqlı olsa da, ona tamamilə yeni bir şey təqdim olunsa, o, onun səbəb və nəticələrini yalnız onun hiss olunan xüsusiyyətlərinə baxaraq tapa bilməz. Məsələn, Adəm - əgər onun ağıllı qabiliyyətləri tam mükəmməl olsaydı belə - suyun şəffaf və axıcı olmasından onun boğucu olacağını, atəşin işıq və istiliyindən onun yandıracağını anlaya bilməzdi. Heç bir obyekt hissələr vasitəsilə onun yaranma səbəblərini və ya ondan yaranacaq nəticələri bizə göstərmir; ağılimiz təcrübə olmadan həqiqi mövcudluq və faktlar haqqında düzgün nəticə çıxara bilməz. Bu fikir, yəni səbəb və nəticələrin ağıllı yolu ilə deyil,

təcrübə yolu ilə öyrənilməsi, bize əvvəllər tamamilə naməlum olan şeylərə aiddir və bunu hamı qəbul edir. Çünkü o vaxt biz heç nəyin necə olacağını qabaqcadan deyə bilmədiyimizi yaxşı bilirik. Məsələn, təbiət haqqında heç bir bilgisi olmayan birinə iki hamar mərmər parçası göstərsək, o, bu parçaların yan-yana güclü birləşib, amma yan tərəfdən asanlıqla ayrıldığını anlaya bilməz. Təbiətin adı gedışatına çox bənzəməyən belə hadisələr də yalnız təcrübə ilə öyrənilir və heç kim hesab etmir ki, barıtın partlaması və ya maqnit daşının cəlbediciliyi məntiqi arqumentlərlə öncədən kəşf edilə bilər. Eyni şəkildə, bir nəticə mürəkkəb mexanizmə və ya gizli quruluşa bağlırsa, biz onun bütün məlumatını təcrübədən alırıq. Kim deyə bilər ki, südün və ya çörəyin niyə insan üçün qida olduğunu, amma şir və ya pələng üçün olmadığını tam izah edə bilər? Amma bu həqiqət, ilkin baxışda, dünyaya gəldiyimiz andan tanış olan və təbiətin ümumi qanunlarına uyğun gələn hadisələrə aid olduqda, eyni qədər aydın görünmür. Biz düşünürük ki, bu nəticələri yalnız ağılımızla, təcrübə olmadan kəşf edə bilərik. Məsələn, birdən bu dünyaya gətirilsək, ilkin olaraq bilirdik ki, bir bilyard topu başqa topa toxunduqda hərəkət etdirəcək; və hadisəni gözləməyə ehtiyac yox idi, bunu dəqiq söyləyə bilərdik. Vərdişin təsiri o qədər güclüdür ki, o, təkcə təbii bilməməzliyimizi gizləmir, hətta özü də gizlənir və elə bil ki, mövcud deyil, çünki o, ən yüksək səviyyədədir. Bütün təbiət qanunlarının və cisimlərin hərəkətlərinin yalnız təcrübə yolu ilə bilinməsi fikrinə inanmaq üçün aşağıdakı fikirlər yetərli ola bilər. Əgər bize bir obyekt göstərilsə və bizdən onun nəticəsi barədə keçmiş müşahidələrə baxmadan qərar verməyimiz tələb olunsa, zehnimiz necə hərəkət etməlidir? O, həmin obyektin təsiri kimi hansısa bir hadisəni uydurmali və ya təsəvvür etməlidir; və aydınlaşdır ki, bu uydurma tamamilə ixtiyari olacaq. Zehnimiz ən dəqiq araştırma aparsa belə, təsiri səbəbdə tapa bilməz. Çünkü təsir səbəbdən tam fərqlidir və ona görə də səbəbdə aşkar edilə bilməz. Məsələn, birinci bilyard topundakı hərəkət ilə ikinci topdakı hərəkət

tamam ayrı hadisələrdir; birində olan heç nə o birinə işaret etmir. Hava qalxmış daş və ya metal parçası dəstək olmadan dərhal düşür. Amma bunu əvvəlcədən düşünəndə, o daşın və ya metalın niyə yuxarı yox, aşağı doğru hərəkət edəcəyini əvvəlcədən heç nə göstərmir. Təbiətdə bir təsirin ilk dəfə təsəvvür edilməsi və uydurulması, əgər təcrübəyə baxılmasa, tamamilə ixtiyari olur. Eyni zamanda, səbəb və nəticəni birləşdirən və bu səbəbdən başqa heç bir nəticənin yarana bilməyəcəyini güman etdiyimiz əlaqə də ixtiyari sayılmalıdır. Məsələn, bir bilyard topunun digərinə düz xətt üzrə hərəkət etdiyini görürəm; təsadüfən ikinci topun da hərəkət edəcəyi fikri gəlir; amma niyə yüzlərlə başqa hadisənin də həmin səbəbdən baş verə biləcəyini düşünmüürəm? Bəlkə hər iki top tam sakit qala bilər? Bəlkə birinci top geri qayıdar, ya da ikinci topdan hər hansı istiqamətdə tullanıb uzaqlaşar? Bu bütün fərziyyələr mümkündür və aqla gəlir. Onda niyə məhz birini seçib üstün tutmalıyıq, halbuki o da digər fərziyyələr qədər mümkündür və aqla gəlir? Məntiqi əvvəlcədən düşüncələrimiz bizə bu üstünlük üçün heç bir əsas göstərə bilməz. Qısaca desək, hər təsir səbəbindən tamamilə ayrı bir hadisədir. Ona görə də təsiri səbəbdə tapmaq mümkün deyil və onun ilk dəfə ağılla (öncədən) təsəvvür edilməsi tamamilə ixtiyari olur. Hətta belə bir təsəvvür ortaya çıxdıqdan sonra da, onun səbəblə bağlılığı ixtiyari görünür; çünkü ağıl üçün başqa çoxlu təsirlər eyni dərəcədə mümkün və təbii görünür. Buna görə də, müşahidə və təcrübə olmadan heç bir hadisəni müəyyən etmək, səbəb və nəticə çıxarmaq faydasızdır. Bundan görürük ki, heç bir rasional və təvazökar filosof heç vaxt təbiətdəki hər hansı bir hadisənin son səbəbini müəyyən etmək və ya həmin gücün necə işlədiyini açıq şəkildə göstərmək iddiasında olmayıb. İnsan ağının ən böyük işi təbiət hadisələrinin əsas səbəblərini daha sadə şəkildə izah etmək və çoxlu xüsusi təsirləri bir neçə ümumi səbəbə endirməkdir; bunu da bənzətmə, təcrübə və müşahidə ilə edir. Amma bu ümumi səbəblərin öz səbəblərini tapmaq üçün cəhd etmək boş işdir və heç vaxt tam razı ola bilməyəcəyik. Bu son və əsas səbəblər

insanın maraq dairəsindən və araşdırmasından tamamilə uzaqdır. Elastiklik, cazibə, hissələrin birləşməsi, hərəkətin təkanla ötürülməsi - bunlar yəqin ki, təbiətdə kəşf edə biləcəyimiz son və əsas səbəblərdir. Əgər dəqiq araştırma və mühakimə ilə xüsusi hadisələri bu ümumi səbəblərə və ya onlara yaxın bir yerə qədər izah edə biliriksə, özümüzü kifayət qədər xoşbəxt saymalıyıq. Təbiət fəlsəfəsinin ən mükəmməl forması belə, sadəcə bilməməzliyimizi bir az da uzadır; bəlkə də ən mükəmməl mənəvi və ya metafizik fəlsəfə yalnız bu bilməməzliyin daha böyük hissələrini ortaya qoyur. Beləliklə, insanın korluğunu və zəifliyi haqqında müşahidə bütün fəlsəfənin nəticəsidir və biz nə qədər qaçmağa çalışsaq da, hər addımda qarşımıza çıxır. Həndəsə də təbiət fəlsəfəsinə kömək məqsədilə istifadə edilsə belə, bu çatışmazlığı aradan qaldırıra və ya bizi son səbəbləri tanımağa apara bilməz, baxmayaraq ki, onun mühakimə dəqiqliyi çox məşhurdur. Qarışq riyaziyyatın hər sahəsi təbiətdə müəyyən qanunların mövcud olduğunu fərz edir; abstrakt mühakimələr isə ya təcrübəyə bu qanunları tapmaqda kömək edir, ya da bu qanunların müəyyən hallarda, məsafə və ölçü kimi dəqiq dəyərlərə bağlı təsirini müəyyənləşdirir. Hərəkət qanunu təcrübə ilə kəşf olunub: hərəkətdə olan cismin qüvvəsi onun həcmi və sürətinin hasilinə bərabərdir. Buna görə, kiçik bir qüvvə, sürət artırıla bilsə, ən böyük əngəli aradan qaldırıra və ya ən ağır yükü qaldırıra bilər. Həndəsə bu qanunu maşınların bütün hissələrinin düzgün ölçülərini verərək tətbiq etməyə kömək edir. Amma bu qanunun özü yalnız təcrübə ilə tapılıb və heç bir abstrakt mühakimə bizi onun kəşfinə aparmaz. Əgər öncədən, müşahidəsiz, yalnız ağılla bir cismi və ya səbəbi düşünsək, onun təsiri kimi konkret bir şeyi təsəvvür edə bilmərik, daha az onun səbəblə ayrılmaz əlaqəsini görə bilərik. Məsələn, kim yaxşı ağıl sahibi olsa da, əvvəlcə təcrübə olmadan, kristalın istiliyin, buzun isə soyuğun təsiri olduğunu məntiq yolu ilə kəşf edə bilməzdi.

Amma hələ də əvvəl qoyulan sualla bağlı qaneedici cavaba çatmamışıq. Hər bir cavab yenə eyni çətinlikdə başqa suallar doğurur və bizi daha dərinə aparır. Sual verilir: Faktlar haqqında bütün mühakimələrimizin təbiəti nədir? Düzgün cavab budur ki, onlar səbəb və nəticə əlaqəsinə əsaslanır. Sonra soruşulur: Bu əlaqə haqqında bütün mühakimə və nəticələrimizin əsası nədir? Cavab sadəcə təcrübədir. Amma yenə də davam edib sual versək: Təcrübədən çıxarılan bütün nəticələrin əsası nədir? Bu daha çətin bir sualdır. Büyük ağıllı olduğunu iddia edən filosoflar, maraqlı və təkidçi insanlarla rastlaşanda, onların suallarından qaça bilmirlər və sonunda çətin vəziyyətə düşürlər. Bu qarışqlığı önləmək üçün ən yaxşı yol təvazökar olmaqdır; hətta çətinliyi özümüz əvvəlcədən qəbul etməkdir. Bu yolla bilməməyimizi bir növ üstünlük kimi göstərə bilərik. Bu hissədə mən asan bir işlə kifayətlənəcəyəm və yalnız verilmiş suala mənfi cavab verəcəyəm. Deyirəm ki, səbəb və nəticə əlaqələrini təcrübə etdikdən sonra belə, bu təcrübədən çıxardığımız nəticələr ağıl yolu ilə və ya düşünmə prosesi ilə yaranmır. Biz bu cavabı həm izah etməliyik, həm də müdafiə etməyə çalışmalıyıq. Qəbul etməliyik ki, təbiət sirrlərini bizdən çox uzaqda saxlayır və bizə yalnız əşyaların səthi xüsusiyətlərini öyrənmək imkanı verir. Əsl gücləri və əsas səbəbləri isə gizli saxlayır. Məsələn, biz çörəyin rəngini, çəkisini və bərkliyini hiss edirik, amma nə hissərimiz, nə də aqlımız bizə onun insan bədənini necə qidalandırdığını izah edə bilməz. Gözümüz və toxunma hissimiz bizə bir cismin hərəkət etdiyini göstərə bilər, amma bu cismin necə olur ki, dayanmadan hərəkətini davam etdirə biləcəyini və bu gücü yalnız başqa cisimlərə ötürməklə itirdiyini qətiyyən anlaya bilmərik. Bütün bu təbiət gücləri və əsas səbəbləri bilməməyimizə baxmayaraq, biz həmişə oxşar görünüşdə olan şeylərin eyni gizli güclərə sahib olduğunu düşünürük və əvvəller gördükümüz nəticələrin yenə də baş verəcəyini gözləyirik. Məsələn, əvvəller yedyimiz çörəyə bənzər rəngdə və bərkliyə malik yeni bir çörək görəndə, tərəddüdsüz yenə yeyirik və onun bizə eyni şəkildə

faydalı olacağını düşünürük. Bu isə düşüncəmizdə baş verən bir prosesdir və mən bu düşüncənin əsası nəyə söykəndiyini bilmək istəyirəm. Hami razıdır ki, görünən xüsusiyətlərlə gizli güclər arasında tanınmış bir əlaqə yoxdur. Ona görə də, bizim ağlımız bu xüsusiyətlərin daima və nizamlı şəkildə birlikdə olacağı fikrinə onların təbiətinə dair bildiklərimizə əsasən gəlmir. Keçmiş təcrübə yalnız konkret obyektlər və konkret vaxt haqqında dəqiq və düzgün məlumat verə bilər. Amma bu təcrübənin gələcəkdə baş verəcək hadisələrə və başqa obyektlərə də aid edilməsinin səbəbi nədir? Bu sual mənim əsas toxunduğum məsələdir. Məsələn, əvvəllər yediyim çörək məni qidalandırdı; yəni, o vaxt o çörəyin görünən xüsusiyətləri ilə birlikdə gizli bir gücü də var idi. Bəs bu o deməkdir ki, başqa vaxt yeyəcəyim çörək də məni qidalanıracaq və oxşar görünən xüsusiyətlər həmişə eyni gizli güclərlə birgə olacaq? Bu nəticə heç də məcburi deyil. Ən azı, burada düşüncənin bir nəticə çıxardığını qəbul etməliyik; yəni, beynimiz bir addım atır, bir düşüncə prosesi baş verir və bir nəticə çıxarıılır. Bu iki fikir bir-birindən çox fərqlidir: "Belə bir obyektin həmişə belə bir nəticə ilə müşayiət olunduğunu gördüm" və "Görünüşcə oxşar olan başqa obyektlər də eyni nəticə verəcək." Əgər istəyirsinizsə, qəbul edirəm ki, bir fikir digərindən düzgün şəkildə çıxarıla bilər. Həqiqətən də, insanların bunu həmişə etdiyini bilirom. Amma əgər siz iddia edirsınızsə ki, bu nəticə ağıl yolu ilə, yəni düşüncə zənciri ilə əldə olunur, onda xahiş edirəm, həmin düşüncəni göstərəsiniz. Bu iki fikir arasında əlaqə birbaşa aydın deyil. Əgər bu nəticə həqiqətən də düşüncə və sübut yolu ilə çıxarılsa, onda beyin buna necə çatırsa, onu ortaya qoymaq lazımdır. Amma mən açıq deyirəm ki, bu keçidi başa düşə bilmirəm. Bu keçidin mövcud olduğunu və bütün faktlarla bağlı nəticələrimizin bu keçiddən yarandığını deyənlər isə onu sübut etməlidirlər. Bu mənfi arqument zaman keçdikcə tam inandırıcı olacaq, əgər çoxlu dərin düşüncəli və bacarıqlı filosoflar bu mövzu üzərində düşünsələr və heç kim bu nəticəni əsaslandıran bir əlaqə və ya ara addım tapa bilməsə. Amma bu məsələ hələ

yenidir, və hər bir oxucu öz qabiliyyətinə o qədər də güvənməyə bilər ki, sadəcə bir arqumenti tapa bilmədiyinə görə onun ümumiyyətlə olmadığını düşünsün. Buna görə də, daha çətin bir işə girişmək lazımlı gəlir: insan biliklərinin bütün sahələrini nəzərdən keçirərək göstərmək ki, onların heç biri belə bir arqument təqdim edə bilmir. Bütün mühakimələr iki növə bölünə bilər: birincisi, fikirlər arasındaki əlaqələri göstərən isbatlı mühakimələr, ikincisi isə faktlar və mövcudluqla bağlı əxlaqi mühakimələrdir. Bu məsələdə isbatlı arqumentlərin olmadığı aydınlaşdır; çünkü təbiətin gedışatı dəyişə bilər və görünüşcə əvvəllər gördüklərimizə oxşayan bir obyekt fərqli və ya əks təsirlərlə müşayiət oluna bilər, bu isə ziddiyət yaratmır. Mən açıq və dəqiq şəkildə düşünə bilərəm ki, buludlardan düşən və hər cəhətdən qar kimi görünən bir cismin dadı duzlu və ya toxunuşu od kimi ola bilər? Dekabr və yanvarda bütün ağacların inkişaf edəcəyini və may və iyunda solacağını deməkdən daha aydın bir fikir varmı? İndi isə, aydın və dəqiq düşünülə bilən hər şey ziddiyət yaratmır və heç bir isbatlı arqumentlə və ya əvvəlcədən verilmiş abstrakt düşünə ilə yanlış olduğu sübut edilə bilməz. Əgər biz keçmiş təcrübəyə inanmaq və onu gələcək qərarlarımızın əsası kimi qəbul etmək üçün arqumentlərlə inandırılırıqsa, bu arqumentlər yalnız ehtimalı olmalı, yəni faktlar və həqiqi mövcudluq barədə olan arqumentlər olmalıdır. Amma əgər bizim mühakimə növümüzün izahı doğru və qənaətbəxşdirse, belə arqumentlərin olmadığını görməliyik. Biz demişik ki, mövcudluqla bağlı bütün arqumentlər səbəb və nəticə əlaqəsinə əsaslanır; bu əlaqə barədə biliklərimiz tamamilə təcrübədən gəlir; və bütün təcrübəyə əsaslanan nəticələrimiz gələcəyin keçmişə uyğun olacağı fərziyyəsinə dayanır. Ona görə, bu fərziyyəni ehtimalı arqumentlərlə və ya mövcudluqla bağlı arqumentlərlə sübut etməyə çalışmaq açıq-aydın dairəvi mühakimədir və əsas məsələni əvvəlcədən qəbul etmək deməkdir. Həqiqətdə, təcrübədən çıxan bütün arqumentlər təbiətdəki oxşar şeylərə əsaslanır və biz buna görə də həmin şeylərdən gələn oxşar nəticələri gözləyirik. Heç kim ağılsız

və ya dəli olmadıqca təcrübənin gücünü inkar etməz və ya insan həyatının böyük rəhbərini rədd etməz; amma filosof olaraq insan təbiətinin bu böyük gücü təcrübəyə niyə verdiyini və təbiətin fərqli şeylər arasında yaratdığı oxşarlıqdan bizə necə fayda gəldiyini araşdırmaq istəmək olar. Oxşar səbəblərdən oxşar nəticələr gözləyirik. Bütün təcrübəyə əsaslanan nəticələrimiz bu qədərdir. İndi aydın görünür ki, əgər bu nəticə ağıl yolu ilə çıxarılsısa, o zaman ilk dəfə, bir dəfə baş verən hadisədən də tam düzgün nəticə çıxarmalıdır, uzun təcrübədən sonra olduğu kimi. Amma əslində belə deyil. Məsələn, yumurtalar çox oxşardır, amma heç kim bu oxşarlığa görə onların dadının hamısında eyni olacağını gözləmir. Yalnız uzun və eyni cür təkrarlanan təcrübələrdən sonra müəyyən bir hadisəyə güvənmək və əmin olmaq mümkündür. İndi sual yaranır: bir hadisədən belə fərqli nəticə çıxaran hansı düşüncə prosesi var, halbuki yüzlərlə oxşar hadisədən çıxarılan nəticə ondan fərqlənmir? Mən bu sualı həm məlumat almaq üçün, həm də çətinlik yaratmaq məqsədilə verirəm. Mən belə bir düşüncə prosesini tapa bilmirəm və təsəvvür edə bilmirəm. Amma hər kəsdən öyrənməyə açıgam, kim öyrətmək istəsə. Deyilsin ki, çoxlu oxşar təcrübələrdən biz görünən xüsusiyyətlərlə gizli güclər arasında əlaqə çıxarıraq; bu, mənim üçün eyni çətinliyin başqa sözlərlə ifadəsidir. Sual yenə də qalır: bu nəticə hansı arqument prosesi ilə əsaslanır? Haradadır o vasitəçi, aradakı çox fərqli fikirləri birləşdirən düşüncələr? Dərhal qəbul edilir ki, çörəyin rəngi, bərkliyi və digər görünən xüsusiyyətləri özü-özlüyündə qidalandırmaq və dəstək olmaq kimi gizli güclərlə bağlı deyil. Əks halda, bütün filosofların fikrinə və açıq faktlara zidd olaraq, bu gizli gücləri görünən xüsusiyyətlərə baxaraq ilk dəfə təcrübəsiz də anlayardıq. Beləliklə, bu, bizdə bütün əşyaların gücləri və təsirləri barədə təbii bir bilməməzlik vəziyyətidir. Təcrübə bunu necə düzəldir? Yalnız bizə müəyyən əşyalardan müəyyən vaxtda gələn bir sıra eyni nəticələri göstərir və öyrədir ki, o vaxt həmin əşyalar belə güclər və qüvvələrlə təchiz olunmuşdu. Yeni bir obyekt oxşar görünən xüsusiyyətlərlə ortaya çıxanda,

biz oxşar güclər və qüvvələr gözləyirik və oxşar nəticəni gözləyirik. Çörəyə bənzər rəng və bərkliyə sahib bir cisimdən oxşar qidalandırma və dəstək gözləyirik. Amma bu, əlbəttə ki, düşüncənin bir addımı və ya irəliləməsidir və izah olunmalıdır. İnsan deyəndə ki, mən bütün keçmiş hallarda belə görünən xüsusiyyətlərin belə gizli güclərlə birlikdə olduğunu gördüm; və deyəndə ki, oxşar görünən xüsusiyyətlər həmişə oxşar gizli güclərlə birləşəcək; bu, təkrarçılıq deyil və bu fikirlər eyni deyil. Siz deyirsiniz ki, biri digərindən çıxarılır. Amma qəbul etməlisiniz ki, bu çıxarış birbaşa başa düşülən deyil; həm də isbat edilən deyil. Onda nə cürdür? Deyirsiniz ki, bu təcrübəyə əsaslanır, amma bu da məsələnin həllini təxirə salmaqdır. Çünkü təcrübədən çıxan bütün nəticələr gələcəyin keçmişə oxşayacağını və oxşar güclərin oxşar görünən xüsusiyyətlərlə birlikdə olacağını əsas götürür. Əgər təbiətin gedisətinin dəyişə biləcəyi şübhəsi varsa və keçmiş gələcək üçün qayda sayılmırsa, o zaman bütün təcrübələr faydasız olur və heç bir nəticə verə bilməz. Buna görə, təcrübədən çıxan arqumentlər gələcəyin keçmişə bənzəyəcəyini sübut edə bilməz, çünki bütün bu arqumentlər o bənzərliyi fərz edir. İstənilən qədər təbiətin gedisi indi kimi nizamsa, bu təkcə heç bir yeni arqument və ya nəticə olmadan gələcəkdə də belə olacağını sübut etmir. Boş yerə keçmiş təcrübənidən cisimlərin təbiətini bildiyinizi iddia edirsiniz. Onların gizli təbiəti və buna görə də bütün təsirləri və gücləri, görünən xüsusiyyətləri dəyişmədən dəyişə bilər. Bu bəzən baş verir və bəzi cisimlər üçün doğrudur. Bəs niyə həmişə və bütün cisimlər üçün baş verməsin? Hansı məntiq, hansı arqument sizi bu fərziyyədən qoruyur? Siz deyirsiniz ki, mənim təcrübəm şübhələrimi aradan qaldırır. Amma siz sualımın mənasını səhv başa düşürsünüz. Fəal şəxs kimi mən bu mövzuda tam raziyam, amma filosof kimi, maraq və şübhə ilə, bu nəticənin əsasını öyrənmək istəyirəm. Heç bir oxuma və ya araştırma hələ bu çətinliyi aradan qaldıra bilməyib və bu qədər vacib bir mövzuda məni qane etməyib. Mənim üçün yaxşısı odur ki, bu çətinliyi hamının diqqətinə

çatdırıım, bəlkə həlli tapılmaz deyə də olsa. Beləliklə, ən azından bilmədiyimizi anlayarıq, bilməyimizi artırımasaq da. Etiraf etməliyəm ki, insan öz araşdırmasında bir arqumenti tapa bilmədiyi üçün onun mövcud olmadığını deməsi bağışlanmaz təkəbbürdür. Həmçinin etiraf etməliyəm ki, bir neçə əsr boyu bütün alımlər boş yerə bir mövzunu araşdırısa belə, bu mövzunun insan ağının başa düşməyəcəyi qənaətinə gəlmək hələ də tələsik ola bilər. Bütün bilik mənbələrimizi yoxlayıb onları bu mövzu üçün yararsız hesab etsək də, siyahının tam olmaması və ya yoxlamanın dəqiq olmaması şübhəsi qala bilər. Amma bu mövzuda bəzi məqamlar bu təkəbbür və səhv şübhəsini aradan qaldırır.

Əminik ki, ən cahil və axmaq kəndlilər, hətta körpələr, hətta heyvanlar belə təcrübə ilə inkişaf edir və təbii əşyaların xüsusiyyətlərini onların nəticələrini müşahidə etməklə öyrənir. Məsələn, uşaq şamın alovuna toxunub ağrı hiss etdikdən sonra əli ilə şama yaxınlaşmamağa çalışır; və oxşar görünüş və xüsusiyyətlərə malik başqa səbəbdən də oxşar təsir gözləyir. Əgər deyirsinizsə ki, uşağın ağrı bu nəticəyə hansıa arqument və ya məntiqi düşüncə yolu ilə gəlir, onda xahiş edirəm, həmin arqamenti təqdim edin; bunu tələb etmək sizin üçün ədalətsiz deyil. Deyə bilməzsiniz ki, arqument mürəkkəbdir və sizin araşdırmanızı çasdırıa bilər; çünki siz etiraf edirsiniz ki, bu arqument sadə körpənin anlayışına da açıqdır. Ona görə də, əgər bir an tərəddüd edirsinizsə, ya da düşündükdən sonra mürəkkəb və dərindən olan bir arqument gətirirsinizsə, bu, bir növ sualı tərk etdiyinizi və keçmişin gələcəyə bənzədiyini və oxşar görünüşlü səbəblərdən oxşar nəticələr gözləməyi məntiqin müəyyən etmədiyini qəbul etdiyiniz anlamına gəlir. Bu, mənim bu hissədə əsaslandırmaq istədiyim fikirdir. Əgər haqlıamsa, böyük bir kəşf etdiyimi iddia etmirəm. Əgər səhvəmsə, o zaman özümü çox geri qalmış bir tələbə kimi tanımalıyam; çünki indi, uşaqkən belə mənə tanış olan bir arqamenti tapa bilmirəm.

Bu şübhələrin skeptik həlli

Fəlsəfəyə olan həvəs, dini həvəs kimi, belə bir çatışmazlığa malik görünür: məqsədi davranışlarımızı düzəltmək və pis vərdişlərimizi aradan qaldırmaq olsa da, ağılsız idarəetmə ilə əksinə, təbii xarakterimizin meylini daha da gücləndirə və zehni artıq üstün olan tərəfə, yəni artıq çox çekən tərəfə daha qətiyyətlə yönəldə bilər. Məlumdur ki, biz filosof müdrikin böyük səbrinə can atarkən və zövqlərimizi tamamilə öz içimizdə saxlamğa çalışarkən, nəticədə Epiktet və digər Stoiklərin fəlsəfəsini yalnız daha zərifləşmiş bir ekoizm sistemi kimi formalaşdırı, özümüzü bütün yaxşılıqdan və sosial zövqdən məhrum edə bilərik. İnsan həyatının mənasızlığını diqqətlə öyrənərkən və bütün düşüncələrimizi zənginlik və şöhrətin boş və keçici təbiətinə yönəldərkən, bəlkə də eyni zamanda, dünyadakı qarışılıqlıq və iş yorğunluğundan nifrət edən təbii tənbəlliyyimizi ovuduruq; o, özünə tam və nəzarətsiz zövq vermək üçün səbəb kimi məntiqi göstərmək istəyir. Amma bir fəlsəfə növü var ki, bu çatışmazlığa az həssas görünür; çünkü o, insan zehninin qarışığı ehtiraslarına təsir etmir və təbii duyğu və meyllərlə qarışa bilməz; bu isə Akademik və ya Skeptik fəlsəfəsidir. Akademiklər həmişə şübhədən və qərar vermədə tərəddüddən, ağılımızın axtarışlarını çox dar sərhədlərə məhdudlaşdırmaqdan və adı həyat və təcrübə sərhədlərindən kənar olan bütün fərziyyələrdən imtina etməkdən danışırlar. Buna görə də, belə fəlsəfə zehnin tənbəlliyi, tələsik təkəbbürü, özünü böyük görməsi və möcüzələrə inamı ilə tamamilə ziddir. Onunla hər bir ehtiras öldürülür, yalnız həqiqət sevgisi xaricində; və bu sevgi heç vaxt çox yüksək səviyyəyə çatdırıla bilməz. Buna görə də təəccüblüdür ki, bu fəlsəfə, demək olar ki, hər halda zərərsiz və günahsız olsa da, belə əsassız tənqid və lənətə tutulur. Amma bəlkə də, onu bu qədər günahsız edən məhz həmin xüsusiyyət onu ictimai nifrət və qəzəbə daha çox məruz qoyur. Heç bir nizamsız ehtirası qıcıqlandırmadığı üçün az tərəfdarı olur; çoxlu pis vərdişlərə və axmaqlığa qarşı çıxdığı üçün isə çoxlu düşmən qazanır,

onları isə onu azğın, həqarət dolu və dini dəyərlərə qarşı sayırlar. Biz qorxmalı deyilik ki, bu fəlsəfə, adi həyatı araştırma sərhədlərinə məhdudlaşdırmağa çalışarkən, adi həyatın məntiqini sarsıdar və şübhələri o həddə aparar ki, həm hərəkət, həm də düşüncə yox olar. Təbiət həmişə öz haqlarını qoruyacaq və ən sonunda hər cür abstrakt məntiqi üstələyəcək. Məsələn, əvvəlki bölmədə deyildiyi kimi, təcrübəyə əsaslanan bütün mühakimələrdə zehnin bir addım atması var, amma bu addım heç bir arqument və ya düşüncə prosesi ilə dəstəklənmir; amma belə bir kəşfin bu mühakimələrə, demək olar ki, bütün biliyin əsasına zərər verəcəyi təhlükəsi yoxdur. Əgər zehnimiz bu addımı arqumentlə etmirsə, onda onu eyni gücə və hakimiyyətə malik başqa bir prinsip hərəkətə gətirir; və bu prinsip insan təbiəti olduğu müddətcə təsirini saxlayacaq. O prinsipin nə olduğunu araşdırmaq əlbəttə dəyərli olar. Tutaq ki, ən güclü ağıl və düşüncə qabiliyyətləri ilə təchiz olunmuş bir insan birdən-birə bu dünyaya gəlib; o, dərhal ardıcıl gələn əşyaları və hadisələri görər, amma bundan daha çox heç nə kəşf edə bilməzdi. O, əvvəlcə heç bir mühakimə ilə səbəb və nəticə anlayışına çata bilməzdi; çünki bütün təbii hadisələri həyata keçirən xüsusi güclər duyğularımıza görünmür; və yalnız bir hadisənin başqa bir hadisədən əvvəl gəlməsinə görə biri səbəb, o biri nəticədir demək məntiqə uyğun deyil. Onların birlikdə olması təsadüfi və ixtiyari ola bilər. Birinin varlığını digərinin görünüşündən çıxarmağa heç bir əsas olmaya bilər. Qısacası, belə bir insan daha çox təcrübə qazanmayınca, faktlarla bağlı təxmin və mühakimə edə bilməz və yaddaşında və duyğularında dərhal mövcud olanlardan başqa heç nəyə əmin ola bilməz. Tutaq ki, o insan daha çox təcrübə qazanıb və dünyada o qədər yaşayıb ki, oxşar əşyaların və ya hadisələrin daim birlikdə olduğunu müşahidə edib; bu təcrübənin nəticəsi nə olur? O, dərhal bir əşyanın varlığını digərinin görünüşündən çıxarıır. Amma bütün bu təcrübəsi ilə o, bir əşyanın digərini yaratmaq üçün hansı gizli gücə sahib olduğunu heç öyrənməyib; həmçinin, heç bir mühakimə

yolu ilə bu nəticəyə gəlməyə məcbur deyil. Buna baxmayaraq, o, özünü bu nəticəyə gəlməyə məcbur hiss edir; hətta başa düşsə ki, onun ağlı bu prosesdə heç bir rol oynamır, yenə də belə düşünməyə davam edər. Onu belə bir nəticəyə gətirən başqa bir prinsip var. Bu prinsip Adət və ya Vərdişdir. Çünkü hər hansı bir hərəkətin və ya əməliyyatın təkrarlanması, ağılın və ya düşüncə prosesinin təsiri olmadan həmin hərəkəti yenidən etməyə meyl yaradır; biz buna Adətin təsiri deyirik. Bu sözü işlədərkən, biz belə bir meylin ən son səbəbini göstərdiyimizi iddia etmirik. Sadəcə, insan təbiətinin ümumiyyətlə qəbul olunan və təsirləri ilə tanınan bir prinsipini işarə edirik. Bəlkə də, araşdırılmalarımızı bundan daha da irəli apara bilmərik və bu səbəbin səbəbini izah edə bilmərik; amma təcrübədən çıxan bütün nəticələrimizin son əsasını məhz bu prinsip kimi qəbul etməliyik. Bu qədərə razı olmaq kifayətdir, qabiliyyətlərimizin məhdudluğuna şikayət etmədən, çünkü onlar daha uzağa aparmaz. Və burada ən azından çox aydın, bəlkə də doğru olan bir fikri irəli sürürük ki, məsələn, iki obyektin - istilik və alovun, ağırlıq və möhkəmliyin - daim birlikdə olması nəticəsində, biz yalnız adətə görə birinin görünüşündən digəri gözləyirik. Bu fərziyyə, niyə minlərlə haldan belə nəticə çıxardığımızı, amma tək bir haldan, onlardan heç fərqlənməyən birindən çıxara bilmədiyimizi izah edən yeganə fərziyyə kimi görünür. Ağıl belə dəyişikliklərə qadir deyil. O, tək bir dairəni nəzərdən keçirəndə çıxardığı nəticələr, kainatdakı bütün dairələri nəzərdən keçirəndə də eynidir. Amma heç kim yalnız bir cismin digərinin təkanından sonra hərəkət etdiyini görüb, hər digər cismin də oxşar təkanla hərəkət edəcəyini çıxara bilməz. Buna görə də, təcrübədən çıxan bütün nəticələr ağildan yox, adətdən qaynaqlanır.

Beləliklə, Adət insan həyatının böyük rəhbəridir. Yalnız bu prinsip sayəsində təcrübəmiz bizim üçün faydalı olur və gələcəkdə keçmişdə baş verənlərə oxşar hadisələr zənn edirik. Adətin təsiri olmasa, yaddaşımızda və duyğularımızda dərhal olanlardan başqa bütün faktlar haqqında

tamamilə məlumatsız olarıq. Məqsədlərə çatmaq üçün vasitələri necə istifadə etməyi, təbii qüvvələrimizi hansı nəticələr üçün işlətməyi heç vaxt bilməzdik. Həm hərəkət, həm də əsas düşüncə fəaliyyətləri dərhal dayanardı. Amma burada qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədən çıxardığımız nəticələr yaddaşımızı və duyğularımızı aşsa da, və uzaq yerlərdə və çox əvvəl baş vermiş faktları bizə təsdiq etsə də, həmişə yaddaşda və ya duyğularda olan bir fakt olmalıdır ki, oradan bu nəticələrə başlayaqq. Məsələn, bir adam səhrada böyük binaların qalıqlarını tapsa, o, həmin ölkənin qədim vaxtlarda mədəni insanlar tərəfindən işlədildiyini düşünər; amma belə bir şeylə qarşılaşmasa, belə nəticəyə gələ bilməzdi. Keçmiş dövrlərin hadisələrini biz tarixdən öyrənirik; amma əvvəlcə bu məlumatların olduğu kitabları oxumalıyıq və oradan bir şahiddən başqa şahidə qədər gedərək uzaq hadisələrin görənlərinə və iştirakçılarına çatmalıyıq. Qısaca, yaddaşda və ya duyğularda mövcud olan bir fakt üzərində irəliləmiriksə, bizim mühakimələrimiz sadəcə fərziyyə olar; və hansısa səbəbdən həmin halın digərinə bağlı olmasına baxmayaraq, bütün nəticə zənciri heç nəylə dəstəklənməz və biz heç vaxt onun vasitəsilə gerçək bir mövcudluğu bilmərik. Əgər mən soruşsam, niyə hər hansı bir faktı qəbul edirsiniz, siz mənə bir səbəb söyləməlisiniz; və bu səbəb həmin faktla bağlı olan başqa bir fakt olacaq. Amma belə davam etmək olmaz, sonsuzluğa qədər gedə bilməzsiniz, nəhayət yaddaşınızda və ya duyğularınızda olan bir faktla bitirməlisiniz; ya da inanclarınızın heç bir əsası olmadığını qəbul etməlisiniz.

Bəs ümumi nəticə nədir? Sadədir, amma fəlsəfənin adı nəzəriyyələrindən uzaqdır. Hər hansı bir fakt və ya gerçək mövcudluğa inam yalnız yaddaşda və ya duyğularda olan bir obyektə və onunla əlaqəli başqa bir obyektə olan adətə əsaslanır. Başqa sözlə, bir çox halda alov və istilik, qar və soyuq kimi iki fərqli obyektin daim birlikdə olduğunu gördükdə; alov və ya qar yenidən duyğulara təqdim olunduqda, zehnimiz adətə görə istilik və ya soyuq gözləyir və belə bir xüsusiyyətin mövcud olduğuna inanır, yaxına

gəldikcə də bunu görəcəyini düşünür. Bu inam zehnin belə vəziyyətə düşdüyündə zəruri nəticəsidir. Bu, ruhun bir əməliyyatıdır; biz fayda aldığımız zaman sevgi hissini, zərər gördüyüümüz zaman nifrət hissini qəçiləz olaraq hiss etdiyimiz kimi. Bütün bu əməliyyatlar təbii instinkt növüdür və heç bir məntiq və ya düşüncə prosesi onları yarada və ya qarşısını ala bilməz.

Bu nöqtədə fəlsəfi araşdırmalarımızı dayandırmağımız tamamilə düzgün olar. Cox suallarda biz daha irəli gedə bilmərik; və bütün suallarda nəhayət burda bitirməliyik, ən çox maraqlandığımız və araşdırduğumız halda belə. Amma yenə də, bəlkə də təqdirəlayıq olan bir maraqla, daha dərin araşdırmalara davam etmək, bu inamın və adətin mənşəyini daha diqqətlə araşdırmaq istəyə bilərik. Bu yolla bəzi açıqlamalar və oxşarlıqlar tapa bilərik ki, ən azı abstrakt elmləri sevənlər üçün, və düşüncələrlə əylənə bilənlər üçün yetərli ola bilər; hərçənd belə düşüncələrdə də şübhə və qeyri-müəyyənlik qalır. Başqa zövqlərə malik oxular üçün isə bu bölmənin qalan hissəsi nəzərdə tutulmayıb və sonrakı araşdırmaqlar görməzlilikdən gəlinə bilər.

İnsanın təsəvvürü ən azad şeydir; və baxmayaraq ki, o, daxili və xarici duyğuların verdiyi ilkin ideyaları aşa bilməz, bu ideyaları qarışdırmaq, birləşdirmək, ayırməq və bölmək gücünə məhdudiyyətsiz sahibdir, istənilən nağıl və təsəvvür müxtəlifliyində. O, hadisələrin bir zəncirini uydura bilər, bunlara gerçəklilik təsiri verə bilər, onlara xüsusi zaman və məkan təyin edə bilər, mövcud kimi təsəvvür edə bilər və özündə tarixi faktlara aid hər bir detali təsvir edə bilər, hansı ki, ən böyük əminliklə inanırıq. Bəs belə bir uydurma ilə inanc arasındaki fərq nədir? Bu, yalnız qəbulumuzu tələb edən və hər hansı bir məlum uydurmada olmayan xüsusi bir ideyada deyil. Çünkü zehn bütün ideyalar üzərində hakimiyyətə malikdir və istədiyi uydurmaya istədiyi xüsusi ideyanı əlavə edə bilər, yəni istədiyini inanmaq gücündədir; amma gündəlik təcrübədə bunun əksi

müşahidə olunur. Məsələn, biz təsəvvür edirik ki, insanın başı atın bədəninə birləşib; amma belə bir heyvanın gerçəkdə mövcud olduğuna inanmaq bizim gücümüzdə deyil. Beləliklə, uydurma ilə inanc arasındaki fərq, yalnız inanca əlavə olunan bir hiss və ya duyğudadır, uydurmaya yox. Bu duyğu iradəyə bağlı deyil və istədiyimiz kimi idarə oluna bilməz. O, təbiət tərəfindən oyandırılır, digər bütün duyğular kimi; zehnin hər vəziyyətdə olduğu xüsusi haldan qaynaqlanır.

Hər hansı bir obyekt yaddaşda və ya duyğularda göründükdə, adətin təsiri ilə zehn dərhal adətən onunla birləşən başqa bir obyekti təsəvvür edir; və bu təsəvvür fantaziyanın sərbəst xeyallarından fərqli bir hiss və duyğu ilə müşayiət olunur. Beləliklə, bütün inancın mahiyyəti bundan ibarətdir. Çünkü heç bir fakt yoxdur ki, biz ona elə möhkəm inanaq ki, əksini təsəvvür edə bilməyək; əgər qəbul etdiyimiz təsəvvür ilə rədd etdiyimiz arasında fərq olmasaydı, bu, heç bir fərq olmazdı. Məsələn, billiard topunun hamar masada başqa topa doğru hərəkət etdiyini görsəm, onun toqquşanda dayanacağını asanlıqla təsəvvür edə bilərəm. Bu təsəvvürdə heç bir ziddiyət yoxdur; amma bu, topun birindən digərinə impuls verib hərəkəti ötürdüyü təsəvvüründən fərqli bir hiss yaradır. Əgər bu hissi təsvir etməyə çalışsaq, bəlkə də bu, çox çətin, hətta mümkünzsız bir iş olar; elə bil, heç vaxt belə hissələri yaşamamış bir varlığa soyuqluq hissini və ya qəzəb duyğusunu izah etməyə çalışırıq. İnanc, məhz bu hissin doğru və düzgün adıdır; və heç kim bu sözün mənasını bilməməkdən əziyyət çəkmir, çünkü hər insan hər an bu hissi yaşayır. Amma bu hissi təsvir etməyə çalışmaq pis olmaz; beləliklə, bəlkə də biz onun daha yaxşı izahı üçün bəzi oxşarlıqlara çata bilərik. Mən deyirəm ki, inanc - bir obyektin təsəvvüründən daha canlı, daha güclü, daha möhkəm və daha sabit bir şəkildə düşünülməsidir. Bu terminlərin müxtəlifliyi, bəlkə də fəlsəfi cəhətdən tam uyğun görünməyə bilər, amma məqsəd zehnin o əməlini ifadə etməkdir ki, o, həqiqətləri və ya belə qəbul edilən şeyləri uydurmalarından daha çox bizim üçün mövcud edir, düşüncəmizdə daha

çox əhəmiyyət verir və hissərimiz və təsəvvürümüz üzərində daha böyük təsir yaradır. Əsas məsələdə razılaşsaq, terminlər barədə mübahisə etmək lazım deyil. Təsəvvür bütün ideyalarının üzərində hakimdir və onları istənilən şəkildə birləşdirə, qarışdırıa və dəyişdirə bilər. Təsəvvür, yer və zamanın bütün şərtləri ilə uydurma obyektlər yarada bilər. O obyektləri sanki gözümüzün qabağında, gerçək rənglərində göstərir, elə bil ki, onlar həqiqətən mövcud olublar. Amma təsəvvürün özü təkbaşına inanca çata bilməyəcəyi açıqdır; deməli, inanc ideyaların xüsusi təbiətində və ya ardıcılığında deyil, onların qəbul edilmə tərzində və zehnə verdiyi hissədir.

Mən etiraf edirəm ki, bu hissi və ya qəbul etmə tərzini tam olaraq izah etmək mümkün deyil. Biz ona yaxın bir mənanı ifadə edən sözlərdən istifadə edə bilərik. Amma onun doğru və əsas adı, əvvəllər dediyimiz kimi, “inanc”dır; bu, hər kəsin gündəlik həyatda yaxşı anladığını bir termindir. Fəlsəfədə biz yalnız bunu deyə bilərik ki, inanc zehnin hiss etdiyi bir şeydir və bu, hökmün ideyalarını təsəvvürün uydurmalarından ayırrı. İnanc ideyalara daha çox əhəmiyyət və təsir verir; onları zehnimizdə daha vacib göstərir; zehnimizi onları qəbul etməyə məcbur edir; və bu ideyalar bizim hərəkətlərimizin əsas prinsipi olur. Məsələn, indi tanıdığım bir insanın səsini eşidirəm; və bu səs elə bil yan otaqdan gəlir. Duyğularımdan gələn bu təsir dərhal mənim fikrimi həmin insana və onun ətrafindakı bütün obyektlərə yönəldir. Mən onları indiki zamanda mövcud kimi, əvvəlcə bildiyim eyni xüsusiyyətlər və əlaqələrlə özüm üçün təsvir edirəm. Bu ideyalar sehrli qala təsəvvüründən daha tez zehnimdə yer tutur. Onların yaratdığı hiss çox fərqlidir və zövq və ya ağrı, sevinc və ya kədər verməkdə daha böyük təsiri var.

Gəlin, bu doktrinanın tam mənzərəsini götürək və qəbul edək ki, inanc hissi yalnız təsəvvürün sadə uydurmalarından daha güclü və sabit bir təsəvvürdür və bu təsəvvür tərzi obyektin yaddaşda və ya duyğularda

mövcud olan başqa bir şeylə adət halına gəlmış bir birləşməsindən yaranır. Mən inanıram ki, bu fərziyyələr əsasında zehnin digər əməliyyatlarını da buna bənzər şəkildə tapmaq və bu hadisələri daha ümumi prinsiplərə qədər izləmək çətin olmayıacaq. Artıq müşahidə etmişik ki, təbiət müəyyən ideyalar arasında əlaqələr yaratmışdır və bir ideya zehnimizə gəldikdə, dərhal onun əlaqəli ideyasını da gətirir və diqqətimizi ona doğru yavaş və hiss olunmaz bir hərəkətlə aparır. Biz bu əlaqə və ya birlik prinsiplərini üç qrupa bölmüşük: Oxşarlıq, Yaxınlıq və Səbəbiyyət; bunlar bizim düşüncələrimizi birləşdirən yeganə bağlardır və insanlarda müəyyən dərəcədə olan ardıcıl düşüncə və ya danışiq zəncirini yaradır. İndi burada bir sual yaranır və bu sualın cavabı mövcud çətinliyin həllinə bağlıdır. Belə olurmu ki, bu əlaqələrin hamısında, obyektlərdən biri duyğulara və ya yaddaşa təqdim olunduqda, zehn yalnız əlaqəli obyektin təsəvvürünə aparmır, həm də onu əvvəlkindən daha möhkəm və sabit təsəvvür edir? Bu, səbəb və nəticə əlaqəsindən yaranan inanc üçün belə görünür. Əgər digər əlaqə və birlik prinsipləri üçün də eyni hal doğrudursa, bu, zehnin bütün əməliyyatlarında ümumi bir qanun kimi qəbul edilə bilər. Beləliklə, indiki məqsədimiz üçün ilk təcrübə kimi müşahidə edə bilərik ki, yoxda olan bir dostun şəkli göründükdə, onun təsəvvürü oxşarlıq sayəsində canlanır və bu təsəvvürdən doğan hər hansı bir hiss - sevinci də, kədəri də olsun - daha güclü və canlı olur. Bu təsirin yaranmasında həm əlaqə, həm də cari təsir iştirak edir. Şəkil ona heç oxşamırsa, ya da ona aid deyilsə, o şəkil bizim fikrimizi dostumuza belə çatdırır. Şəkil də yoxdursa, dost da yoxdursa, zehn birindən digərinə keçə bilər, amma bu keçid zamanı təsəvvür zəifləyir, güclənmir. Biz dostumuzun şəklini önmüzdə görərkən zövq alırıq, amma şəkil götürüləndə, onu birbaşa düşünməyi, uzaq və qeyri-müəyyən olan şəkil vasitəsilə deyil, üstün tuturuq. Roma Katolik dininin mərasimləri də oxşar təbiətdə nümunələr kimi qəbul edilə bilər. Ona inanlar, tənqid olunan mərasimlərin və hərəkətlərin onların ibadətini canlandırmaqdə və ruhani

həvəsinə artırmaqda faydalı olduğunu deyirlər; çünki bu mərasimlər olmasa, onların ibadəti uzaq və qeyri-maddi obyektlərə yönəldikdə zəifləyərdi. Onlar deyirlər ki, inanclarının obyektlərini hiss olunan simvollar və şəkillərlə göstərirlər və bu simvolların dərhal yaxınlığı, sadəcə intellektual baxış və düşüncə ilə müqayisədə, inanclarını daha canlı və yaxın edir. Hiss olunan obyektlər həmişə təsəvvürə digər hər şeydən daha çox təsir göstərir; və bu təsir onları əlaqələndirən və onlara oxşar olan ideyalara asanlıqla ötürülür. Mən bu təcrübələrdən və düşüncələrdən yalnız onu çıxarıram ki, oxşarlığın ideyaları canlandırmaqda təsiri çox yaygındır; və hər halda oxşarlıqla yanaşı cari təsirin də iştirak etməsi səbəbindən, öncəki prinsipin həqiqiliyini sübut etmək üçün kifayət qədər təcrübəmiz var. Bu təcrübələrə başqa növ təcrübələrlə daha da güc qatmaq olar, məsafənin (yaxınlığın) və oxşarlığın təsirlərini nəzərə alanda. Müəyyən faktdır ki, məsafə hər ideyanın təsirini azaldır, amma biz hər hansı bir obyektə yaxınlaşanda, hətta o obyekt duyğularımıza görünməsə belə, zehnimizə dərhal təsir edən bir şey kimi təsir edir. Hər hansı bir obyekt haqqında düşünmək zehnimizi onun yaxınlığındakı şeylərə aparır, amma yalnız obyektin özü yaxın olduqda zehnimiz onu daha canlı və güclü hiss edir. Mən evdən bir neçə mil uzaqda olarkən, evlə bağlı hər şey mənə daha yaxındır, iki yüz liqa (uzun məsafə) uzaqda olmayıma baxmayaraq, dostlarım və ailəmin yanında olan şeylər haqqında düşünmək təbii olaraq onların ideyasını yaratır. Amma bu sonuncu halda, zehnimizin təsəvvüründə olan obyektlər hər ikisi ideyalardır; aralarında asan keçid olsa da, belə keçid ideyalara yüksək canlılıq vermir, çünki orada dərhal hiss edilən təsir yoxdur. Heç kim şübhə edə bilməz ki, səbəb-nəticə əlaqəsi oxşarlıq və yaxınlıq əlaqələri kimi eyni təsirə malikdir. Batini inanclılar müqəddəs adamların yadigarlarına dəyər verirlər, elə buna görə də, ibadətlərini canlandırmaq və təqlid etmək istədikləri nümunəvi həyatları daha yaxından və güclü təsəvvür etmək üçün simvollar və şəkillər axtarırlar.

İndi aydındır ki, bir ibadətçi üçün ən yaxşı yadigarlardan biri müqəddəs şəxsin əli ilə hazırlanmış bir şey ola bilər; və onun geyimləri və əşyaları belə baxıla bilər, çünki onlar əvvəllər onun istifadə etdiyi və hərəkət etdirdiyi şeylərdir; bu mənada onlar onun yarımcıq nəticələri kimi sayılır və onun mövcudluğunu gerçəkliyini öyrəndiyimiz əlaqələrdən daha qısa nəticə zənciri ilə ona bağlıdır. Tutaq ki, uzun müddət ölmüş və ya uzaqda olan bir dostun oğlu qarşımıza çıxar; bu obyekt dərhal əlaqəli ideyanı yenidən canlandırır və keçmiş yaxınlığı və tanışlığı daha canlı rənglərlə xatırladır. Bu başqa bir hadisədir ki, yuxarıda qeyd olunan prinsipin doğru olduğunu göstərir. Biz müşahidə edə bilərik ki, bu hadisələrdə, əlaqəli obyektə olan inam həmişə əvvəlcədən qəbul edilir; əks halda, bu əlaqə heç bir təsir göstərə bilməzdi. Şəklin təsiri bizə dostumuzun bir zamanlar mövcud olduğuna inandığımızı fərz edir. Evə yaxınlıq da bizim ev haqqında fikirlərimizi oyada bilməz, əgər biz onun həqiqətən mövcud olduğuna inanmasaq. İndi iddia edirəm ki, bu inam, yaddaş və hisslərdən kənara çıxdıqda, oxşar təbiətə malikdir və burada izah edilən düşüncə keçidi və təsvirin canlılığını kimi oxşar səbəblərdən yaranır. Məsələn, quru bir odun parçasını alovə atanda, ağlım dərhal onun alovu söndürmək yox, artırmaq üçün olduğunu düşünür. Bu səbəbdən təsirə keçid səbəb olmur; bu tamamilə adət və təcrübədən yaranır. Və ilk dəfə hisslərə təqdim olunan obyektə əsaslandığı üçün, alovun təsviri, təsadüfi təsəvvürlərdən daha güclü və canlı olur. Bu fikir dərhal yaranır. Fikir dərhal ona yönəlir və hisslərdən gələn təsirin bütün qüvvəsini ona ötürür. Məsələn, əlimə qılınç tərəf istiqamətlənəndə, yara və ağrı təsviri mənə daha güclü təsir edir, nəinki şərab stəkanı qarşımı qoyulduqda, baxmayaraq ki, təsadüfən bu fikir sonrakı obyektin görünüşündən sonra gəlsin. Amma bu məsələdə belə güclü təsvirə səbəb nədir, əgər mövcud obyekt və həmin obyektlə adətən əlaqələndirdiyimiz digər obyektin təsvirinə vərdiş edilmiş kecid olmasaydı? Bütövlükdə, bu, ağlın maddi faktlar və varlıq haqqında bütün nəticələrindəki əməliyyatıdır və bunun

izahı üçün bəzi analoqlar tapmaq sevindiricidir. Mövcud obyektin təsvirindən keçid hər zaman əlaqəli təsviri daha güclü və möhkəm edir. Beləliklə, burada təbiətin gedişi ilə bizim fikirlərimizin ardıcılılığı arasında növü üzrə əvvəlcədən müəyyən olunmuş bir uyğunluq var; və təbiətin idarə olunduğu güc və qüvvələr bizə tamamilə məlum olmasa da, düşüncələrimiz və təsəvvürlərimiz hələ də təbiətin digər işləri ilə eyni istiqamətdə gedir. Adət məhz bu uyğunluğu təmin edən prinsipdir; bu prinsip insan növünün mövcudluğu və həyatın hər şəraitində davranışımızın nizamlanması üçün olduqca vacibdir. Əgər bir obyektin mövcudluğu dərhal onunla adətən əlaqəli olan digər obyektlərin təsəvvürünü oyatmasaydı, bütün biliklərimiz yaddaş və hissələrimizin dar dairəsi ilə məhdudlaşardı və biz heç vaxt məqsədlərə çatmaq və ya zərərdən qaçmaq üçün təbii qüvvələrimizi düzgün istifadə edə bilməzdik. Final səbəblərin kəşfi və düşüncəsində zövq alanlar burada heyrət və təəccüb üçün geniş mövzu taparlar. Mən əlavə etmək istəyirəm ki, əvvəlki nəzəriyyənin daha bir təsdiqi kimi, bu zehni fəaliyyət - yəni oxşar səbəblərdən oxşar nəticələr çıxarmaq qabiliyyəti - bütün insan cəmiyyətinin mövcudluğu üçün çox vacibdir. Buna görə də, onun bizim səbəbimizə, hansı ki, yavaş işləyir, uşaqlıq illərində demək olar ki, yox olur və ümumiyyətlə insan həyatının hər dövründə səhvlərə çox açıqdır, etibar edilməsi ehtimalı azdır. Təbətin adı hikmətinə daha uyğun olar ki, bu zəruri zehni fəaliyyət, instinkt və ya mexaniki bir meyl vasitəsilə təmin edilsin; belə ki, bu fəaliyyət səhvsiz işləsin, həyat və düşüncənin ilk anlarında özünü göstərsin və başa düşmənin mürəkkəb nəticələrindən müstəqil olsun. Təbiət bizə əzələlər və sinirlər barədə məlumat vermədən əzələlərimizin istifadəsini öyrətdiyi kimi, bizdə instinkt yeridir ki, düşüncəni xarici obyektlər arasında təbiətin yaratdığı müvafiq ardıcılıqla davam etdirir, baxmayaraq ki, biz həmin güc və qüvvələrdən xəbərsizik ki, bu ardıcılığın əsasını təşkil edir.

Ehtimal haqqında

Dünyada təsadüf yoxdur, amma biz hər hadisənin səbəbini bilmədiyimiz üçün eyni cür inanırıq. Müəyyən bir tərəfdə şans üstün olduqda ehtimal yaranır. Bu üstünlük artdıqca, ehtimal da artır və biz o tərəfə daha çox inanırıq. Əgər zarın dörd tərəfində bir işarə, iki tərəfində başqa işarə olsa, birinci işarənin gəlmə ehtimalı daha çoxdur. Əgər zarın min tərəfi olsa və yalnız bir tərəfi fərqli olsa, ehtimal daha yüksək olar və inanışımız daha möhkəm olar. Bu düşüncə prosesi sadə görünən də, diqqətlə baxanlar üçün maraqlı ola bilər. Ağlılı insan düşünür ki, zarı atanda hər tərəfin gəlmə ehtimalı bərabərdir. Bu, təsadüfun təbiətidir - bütün mümkün hallar bərabərdir. Amma, əgər bir hadisəyə aid tərəf sayı daha çoxdursa, insan daha çox ona inanır və onu tez-tez xatırlayır. Bu çoxlu fikir bir hadisəyə yönələndə, insanın inancı yaranır və bu hadisə daha üstün olur. İnanc, sadəcə xəyal gücündəki fikirdən daha güclü bir düşüncədir. Bu çoxlu baxışlar fikri daha güclü edir, hissələrə təsirini artırır və nəticədə inanc və etimad yaranır. Səbətlərin ehtimalı da təsadüf kimi işləyir. Bəzi səbəblər həmişə eyni nəticə verir və heç vaxt səhv etməyib. Məsələn, od həmişə yandırır, su isə boğur. Hərəkət isə təkan və cazibə ilə yaranır və bu qanun pozulmur. Amma bəzi səbəblər qeyri-müntəzəmdir. Məsələn, rəhmərb hər kəsdə həmişə təmizləyici olmayıb, ya da opium hər kəsdə yatdırıcı olmayıb. Filosoflar deyir ki, bu təbiətin səhvi deyil, bəlkə də bədənin gizli səbəbləri bunu dayandırır. Biz keçmişə baxıb gələcəyi eynilə gözləyirik. Əgər keçmişdə nəticə həmişə eynidirsə, gələcəkdə də ona tam inanırıq. Amma əgər oxşar səbəblər müxtəlif nəticələr veribsə, biz gələcək üçün bütün nəticələri düşünürük. Daha çox baş verən nəticəyə inanırıq, amma digərlərini də unutmuruq və hər birinə tezliyinə görə önem veririk. Məsələn, Avropanın demək olar hər yerində yanvarda donma ehtimalı açıq havadan daha çoxdur. Bu ehtimal iqlimə görə dəyişir və şimal ölkələrində demək olar ki, 100% olur. Görünür ki, keçmişdən gələcəyə baxanda, hər bir hadisənin baş vermə sayını nəzərə alırıq. Məsələn, biri

100 dəfə, biri 10 dəfə, biri 1 dəfə baş verib. Daha çox baş verən hadisə fikirdə güclənir, biz ona inanırıq və ona üstünlük veririk. Digər hadisələr daha az baş verdiyi üçün onlara daha az inanırıq. Bu zehni prosesin necə işlədiyini izah etmək çətindir. Məncə, bu mövzuda fəlsəfəçilərin maraqlanması və mövcud nəzəriyyələrin yetərsiz olduğunu görməsi kifayətdir.

Zəruri əlaqə fikri

Riyazi elmlərin mənəvi elmlərdən üstün tərəfi budur ki, onların fikirləri aydın və dəqiq olur. Kiçik fərqlər dərhal görünür və sözlər həmişə eyni mənanı verir. Oval heç vaxt dairə ilə səhv edilmir, hiperbolla ellips ilə qarışdırılmır. İki tərəfi bərabər olan və fərqli üçbucaqlar daha dəqiq fərqlənir, amma yaxşı və pis, doğru və səhv kimi anlayışlar deyil. Riyaziyyatda bir termin təyin olunanda, ağıl onu asanlıqla qəbul edir və hər yerdə o mənanı götürür. Hətta tərif yoxdursa, obyekt gözlə görünür və dəqiq qavranılır. Amma insanın incə hissləri, anlayışı və duyguları fərqli olsa da, onları başa düşmək və yadda saxlamaq çətindir. Bu səbəbdən düşüncələrimizdə qarışqlıq yaranır, oxşar şeylər eyni kimi qəbul olunur və nəticə tez-tez səhv olur. Birisi rahat deyə bilər ki, əgər biz bu elmlərə düzgün baxsaq, onların üstünlükleri və çatışmazlıqları bir-birini demək olar ki, tarazlayır və onları bərabər səviyyəyə gətirir. Əgər zehn daha asanlıqla həndəsənin ideyalarını aydın və dəqiq saxlayırsa, o zaman daha uzun və daha mürəkkəb məntiq zənciri aparmalı, daha geniş ideyaları müqayisə etməlidir ki, bu elmin daha dərin həqiqətlərinə çatsın. Və əgər əxlaqi ideyalar çox diqqətli olmazsa, qarışqlığa düşməyə meyllidirsə, bu araşdırmalarda nəticəyə gəlmək üçün edilən çıxarışlar həmişə daha qıсадır və nəticəyə aparan addımlar da həndəsə və sayla məşğul olan elmlərdən daha azdır. Əslində, Eyuklidin heç bir sadə təklifində o qədər az hissə yoxdur ki, bir əxlaqi arqumentdə tapılan hissələrdən az olsun,

hansı ki, xəyala və boş təsəvvürə girməsə. İnsan zehninin prinsiplərini bir neçə addımda izlətdikdə, bizim irəliləyişimizdən kifayət qədər razı ola bilərik; çünkü təbiət çox tez səbəblərlə bağlı bütün sorğularımıza mane olur və bizi bilmədiyimizi qəbul etməyə məcbur edir. Buna görə də, əxlaqi və ya metafizik elmlərdə irəliləyişimizin əsas maneəsi ideyaların qarışığı olması və terminlərin qeyri-müəyyənliliyidir. Riyaziyyatda əsas çətinlik isə nəticə çıxarmaq üçün lazım olan uzun məntiqi ardıcılıq və geniş düşüncə qabiliyyətidir. Və bəlkə də, təbii fəlsəfədə irəliləyişimiz əsasən düzgün təcrübələrin və müşahidələrin olmaması ilə ləngiyir, hansı ki, çox vaxt təsadüfən kəşf olunur və ən çalışqan və ehtiyatlı axtarışla belə, lazım olanda hər zaman tapılmır. Əxlaqi fəlsəfənin həndəsə və təbiət elmlərinə nisbətən hələ ki, az inkişaf etdiyini nəzərə alaraq, biz deyə bilərik ki, əgər bu elmlər arasında bir fərq varsa, birincinin inkişafını çətinləşdirən maneələri aşmaq üçün daha çox diqqət və qabiliyyət lazımdır. Metafizikada güc, qüvvə, enerji və zəruri əlaqə kimi ideyalardan daha qaranlıq və qeyri-müəyyən ideyalar yoxdur, hansılar ki, biz hər an bütün araşdırılmalarımızda onlardan istifadə etməliyik. Buna görə də, bu hissədə biz mümkün olduqda bu terminlərin dəqiq mənasını müəyyən etməyə çalışacaq və beləliklə, bu fəlsəfə növündə çox şikayət olunan qaranlıqdan bir hissəsini aradan qaldıracaq. Görünür, çox mübahisə olunmayacaq bir təklif budur ki, bütün ideyalarımız bizim təəssüratlarımızın nüsxələrindən başqa bir şey deyil, başqa sözlə desək, biz əvvəlcə hiss etmədiyimiz heç nəyi düşünə bilmərik, ya xarici, ya da daxili hissərimiz vasitəsilə. Mən bu təklifi izah etməyə və sübut etməyə çalışmışam və ümid edirəm ki, onun düzgün tətbiqi ilə insanlar fəlsəfi arqumentlərdə daha çox aydınlıq və dəqiqlik əldə edə bilərlər, nəinki indiyə qədər əldə etmişdilər. Mürəkkəb fikirlər bəlkə də təriflə yaxşı tanınır, tərif isə onları təşkil edən sadə hissələrin sadəcə siyahısıdır. Amma biz tərifləri ən sadə fikirlərə qədər apardıqda hələ də bəzi qarışıklıqlar və anlaşılmazlıqlar qalırsa, onda nə edə bilərik? Hansı yolla bu fikirlərə işiq

sala bilərik və onları tam aydın və dəqiq görə bilərik? O təsirləri və ya ilkin duyğuları gətir, hansı ki, fikirlər onlardan surət götürülür. Bu təsirlər hamısı güclü və hiss ediləndir. Onlarda qarışqlıq yoxdur. Onlar yalnız özləri tam aydın deyil, həm də qarışq olan müvafiq fikirlərə işıq sala bilər. Bu yolla, bəlkə, biz yeni bir mikroskop və ya görmə vasitəsi əldə edə bilərik ki, onunla mənəvi elmlərdə ən kiçik və sadə fikirlər belə genişləndirilə bilər və asanlıqla başa düşülər, həm də ən böyük və hiss edilən fikirlər kimi yaxşı tanına bilər. Ona görə də, güc və ya zəruri əlaqə fikrini tam başa düşmək üçün onun təsirini araşdırıraq; və təsiri daha dəqiq tapmaq üçün onu bütün mümkün mənbələrdə axtaraq. Ətrafımızdakı xarici şeylərə baxanda və səbəblərin işini düşündükdə, biz heç vaxt tək bir halda belə güc və ya zəruri əlaqə tapa bilmirik; yəni, təsiri səbəbə bağlayan və təsiri mütləq edən bir keyfiyyət. Sadəcə görürük ki, biri həqiqətən digəri ilə gedir. Bir bilard topunun vurması ikinci topu hərəkətə gətirir. Bu, xarici duyğulara görünən yeganə şeydir. Ağıl bu ardıcılıqlıdan heç bir daxili hiss və ya təsir almır. Ona görə, səbəb və təsirin hər hansı tək halda, güc və ya zəruri əlaqə fikrini verən heç nə yoxdur. Bir şey ilk dəfə göründükdə, ondan hansı təsirin yaranacağını heç vaxt qabaqcadan təxmin edə bilmərik. Amma əgər ağıl səbəbin gücünü və enerjisini kəşf edə bilsəydi, təcrübə olmadan təsiri qabaqcadan görə bilərdik və yalnız düşüncə və məntiq yolu ilə onun haqqında dəqiq hökm verə bilərdik. Əslində, maddənin heç bir hissəsi öz hiss olunan keyfiyyətləri ilə heç vaxt güc və enerji göstərmir və bizə nə isə yarada biləcəyinə və ya onun nəticəsi adlandırdığımız başqa bir şeyin baş verəcəyinə dair əsas vermir. Bərkilik, genişlik, hərəkət; bu keyfiyyətlər hamısı özündə tamamdır və heç bir başqa hadisəni göstərmir. Kainat səhnələri davamlı dəyişir və bir şey digərindən sonra gəlir; amma bütün maşını hərəkətə gətirən güc tamamilə gizlidir və bədənin hiss olunan keyfiyyətlərində özünü göstərmir. Biz bilirik ki, odda istilik həmişə olur; amma onların arasında əlaqə nədir, hətta təxmin də edə bilmirik. Ona görə, güc fikri bədənlərin

hərəkətindən götürülə bilməz, çünki bədənlər heç vaxt bu fikrin əsasını verən gücü göstərmir. Xarici obyektlər hissələrimizə güc və zəruri əlaqə fikrini vermir; gəlin baxaq, bəlkə bu fikir bizim öz ağlımızın işinə baxmaqdan və daxili təsirdən yaranır. Deyə bilərik ki, biz hər an daxili gücün fərqindəyik; iradəmizin sadə əmri ilə bədənimizin üzvlərini hərəkət etdirə və ya ağlımızda yeni fikir yarada bilirik. İradənin bu təsirini şüurla bilirik. Beləliklə, biz güc və enerji fikrini qazanırıq və özümüzdə və digər ağıllı varlıqlarda güc olduğuna əminik. Bu fikir əks etdirmə fikridir, çünki öz ağlımızın işinə və iradənin bədən üzvlərinə və ruhun qabiliyyətlərinə nəzarət etməsinə baxmaqdan yaranır. Biz bu iddianı yoxlamağa davam edəcəyik; əvvəlcə iradənin bədən üzvlərinə təsirinə baxaq. Bu təsir bir faktdır və digər təbii hadisələr kimi yalnız təcrübə ilə bilinir, səbəbdə görünən hər hansı güc və ya enerji ilə qabaqcadan görülə bilməz ki, təsirə səbəb olsun və təsiri mütləq etsin. Bədənimizin hərəkəti iradəmizin əmrinə əməl edir. Biz bunu hər an hiss edirik. Amma bu əmrin necə işlədiyi, iradənin belə fövqəladə işi necə yerinə yetirdiyi barədə biz dərhal xəbərdar deyilik və bu məsələ həmişə ən diqqətli araşdırımızdan uzaq qalacaq. İlk növbədə; təbiətdə ruhla bədənin birləşməsindən daha sırlı bir şey varmı; burada ruhani maddə maddəyə təsir edir ki, ən incə düşüncə ən ağır maddəni hərəkətə gətirə bilir? Əgər gizli bir arzu ilə dağları yerindən tərpətmək və ya planetləri orbitində idarə etmək gücümüz olsaydı, bu geniş hakimiyyət daha az heyrətamız və ya anlaya bilmədiyimiz olmazdı. Amma əgər şüurla iradədə hər hansı güc və enerji hiss etsəydik, biz bu gücü bilməli idik; təsirlə əlaqəsini bilməli idik; ruh və bədənin gizli birləşməsini və hər iki maddənin təbiətini bilməli idik; hansıyla biri çox hallarda digərinə təsir göstərə bilir. İkincisi, Bədənimizin bütün üzvlərini eyni güclə hərəkət etdirə bilmirik; amma bu fərqi təcrübədən başqa səbəblə izah edə bilmirik. Niyə iradə dilə və barmaqlara təsir edir, amma ürək və qaraciyərə yox? Əgər əvvəlki halda güc hiss etsəydik, bu sual bizi çasdırıa bilməzdi. O zaman təcrübədən asılı

olmayaraq başa düşərdik ki, niyə iradənin bədən üzvlərinə təsiri məhdud sərhədlərdədir. Bu halda, onun əməl etdiyi gücü tam bilən kimi, niyə təsirinin məhz bu həddə çatdığını və daha uzağa getmədiyini də bilərdik. Bir adam birdən ayaq və ya qol iflic olarsa və ya bu üzvlərini yeni itiribsə, tez-tez əvvəlcə onları hərəkət etdirməyə və adı işlərində istifadə etməyə çalışır. O, sağlam adam kimi həmin üzvləri idarə etmək gücünü hiss edir. Amma şüur heç vaxt aldadmaz. Ona görə, həm bir halda, həm də digərində biz heç vaxt hər hansı güc hiss etmirik. İradənin təsirini yalnız təcrübədən öyrənirik. Təcrübə bizə yalnız bir hadisənin daim digərini izlədiyini öyrədir; amma onları birləşdirən gizli əlaqəni və onları ayrılmaz edən şeyi öyrətmir. Üçüncüsü, Anatomiya göstərir ki, könüllü hərəkətdə gücün birbaşa təsiri hərəkət edən üzv deyil, müəyyən əzələlər, sinirlər və canlı ruhlardır və bəlkə də daha kiçik və naməlum bir şeylər vasitəsilə hərəkət üzvünə ötürülür. Daha dəqiq sübut ola bilərmi ki, bütün bu əməliyyati yerinə yetirən güc, daxili hiss və ya şüurla birbaşa və tam bilinməkdən çox uzaqdır, çox sırlı və anlaşılmazdır? Burada ağıl müəyyən bir şeyi istəyir: dərhal başqa bir hadisə yaranır, bizim üçün naməlum və istəniləndən tam fərqlidir; bu hadisə başqa bir naməlum hadisə yaradır; uzun bir ardıcılıqla istənilən hadisə yaranır. Amma əgər ilkin güc hiss olunurdusa, o bilinməli idi; bilinərsə, təsiri də bilinməlidir; çünkü bütün güc təsiri ilə bağlıdır. Əksinə, təsir bilinmirsə, güc də bilinib hiss edilə bilməz. Necə şüurlu ola bilərik ki, üzvlərimizi hərəkət etdirmək gücümüz var, halbuki belə gücümüz yoxdur; sadəcə müəyyən canlı ruhları hərəkət etdirmək gücümüz var, hansılar ki, üzvlərimizin hərəkətini sonunda yaradır, amma bizim anlayışımızdan tam kənardə işləyir? Buna görə, ümumilikdə belə nəticəyə gəlmək olar, ümid edirəm ki, özümüzdə olan gücün heç bir hissi və ya şüurundan götürülməyib güc fikrimiz, heyvan hərəkətini yaradan zaman və ya üzvlərimizi istifadə edərkən. Onların hərəkəti iradənin əmrinə əməl etməsidir, bu adı təbii hadisələr kimi ümumi təcrübədir; amma bu işi görən güc və ya enerji, digər təbii

hadisələrdə olduğu kimi, naməlum və anlaşılan deyil. Sonra deyək ki, iradənin əmri ilə yeni fikir yaradanda, ağlı fikrə yönəldib onu hər tərəfdən düşünəndə və sonra kifayət qədər araşdırduğımızı düşünərək onu başqa fikrə dəyişəndə, öz ağlımızda güc və enerji hiss edirik? Məncə, eyni arqumentlər göstərir ki, bu iradənin əmri də bizə əsl güc və enerji fikri vermir. Birinci, qəbul edilməlidir ki, gücü biləndə, onu yaradan səbəbin o xüsusiyyətini də bilirik; çünkü onlar sinonim sayılır. Ona görə səbəb, nəticə və aralarındaki əlaqəni bilməliyik. Amma biz insan ruhunun təbiətini, fikrin təbiətini və birinin digərini yaratmaq qabiliyyətini tanıdığını iddia edirikmi? Bu həqiqi yaradılışdır; heç nədən nəyinsə meydana gəlməsidir. Bu o qədər böyük güc tələb edir ki, birinci baxışda sonsuz olmayan heç bir varlığın buna çatması mümkün görünmür. Ən azından qəbul edilməlidir ki, belə bir güc hiss edilmir, bilinmir və ağıl tərəfindən təsəvvür belə edilə bilməz. Biz yalnız hadisəni, yəni iradənin əmrinə uyğun yaranan fikrin mövcudluğunu hiss edirik. Amma bu əməliyyatın necə baş verməsi, hansı güc tərəfindən həyata keçirilməsi tamamilə bizim başa düşməyimizdən kənardır. İkincisi, Ağlin öz üzərindəki hökmü, bədən üzərindəki hökmü kimi məhduddur; bu sərhədlər səbəb-nəticə təbiətini başa düşmək və ya məntiq yolu ilə deyil, yalnız təcrübə və müşahidə ilə bilinir, digər təbii hadisələr və xarici obyektlərin işi kimi. Bizim hissələrimiz və ehtiraslarımız üzərindəki hakimiyyətimiz fikirlərimiz üzərindəki hakimiyyətdən çox zəifdir; hətta bu hakimiyyət də çox dar sərhədlər içindədir. Kim isə bu sərhədlərin son səbəbini göstərə və ya niyə bəzən güc çatışmazlığı olduğunu izah edə bilərmi? Üçüncüüsü, Bu öz-özünə hökm fərqli vaxtlarda çox fərqlidir. Sağlam insanda bu daha çoxdur, xəstəlikdən əziyyət çəkəndə isə azdır. Səhər fikirlərimizə daha çox sahibik, axşamdan daha az. Ac iken daha çox, doyduqdan sonra isə az. Bu fərqlərə başqa nə səbəb göstərə bilərik, təcrübədən başqa? Onda, bizim şüurunda olduğumuzu iddia etdiyimiz güc haradadır? Burada ruhani və ya maddi maddədə, ya da hər ikisində təsirin

bağlı olduğu gizli bir mexanizm və ya hissələr quruluşu yoxdurmu? Bu, bizə tam naməlum olduğundan, iradənin gücünü və enerjisini bizə naməlum və anlamsız edir? İradə şüurun əməlidir və biz onu yaxşı tanıyırıq. Ona diqqətlə bax, hər tərəfdən düşün. Orada heç nə yaratmaq gücünə bənzəyir? Hansı ki, hecdən yeni fikir yaradır və bir növ "Ol!" əmri ilə öz Yaradanının, təbiətin bütün müxtəlif səhnələrini var edən gücünü təqlid edir? İradənin bu enerjisini hiss etməkdən uzağıq; belə fəvqəladə nəticələrin sadə iradə əməlindən yarandığına inanmaq üçün bizim sahib olduğumuz təcrübə qədər dəqiq təcrübəyə ehtiyac var. İnsanlar adətən təbiətin daha çox yayılmış və tanış işlərini başa düşməkdə çətinlik çəkmirlər; məsələn, ağır cisimlərin düşməsi, bitkilərin böyüməsi, heyvanların yaranması və ya bədənlərin qida ilə qidalanması. Amma təsəvvür edin ki, bu halların hamısında onlar səbəbin gücünü və enerjisini hiss edir, hansı ki, təsiri ilə birləşir və daima səhvsiz işləyir. Uzun təcrübə ilə belə düşüncə tərzi qazanırlar ki, səbəb göründükdə dərhal onun adı nəticəsini gözləyir və başqa bir nəticənin mümkün olduğunu demək çətindir. Yalnız fəvqəladə hadisələr, məsələn, zəlzələlər, xəstəliklər və qəribə hadisələr görəndə səbəbi düzgün tapmaqda və təsirin necə yarandığını izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Belə çətinliklərdə insanlar adətən görünməyən ağıllı bir qüvvəyə üz tuturlar ki, bu hadisənin səbəbi o olsun və adı təbiət gücləri ilə açıqlana bilməsin. Amma filosoflar, daha dərindən araşdıranda, ən adı hadisələrdə belə səbəbin enerjisinin ən qəribə hallarda olduğu kimi anlaşılan olmadığını görürler və yalnız təcrübə ilə hadisələrin tez-tez birlikdə baş verməsini öyrənirik; amma aralarındakı əlaqəni heç vaxt tam başa düşə bilmirik. Burada bir çox filosoflar düşünürlər ki, mənətiq onları hər vəziyyətdə, adı insanlar yalnız möcüzəvi və fəvqəltəbii hallarda müraciət etdiyi eyni prinsiplərə müraciət etməyə məcbur edir. Onlar qəbul edirlər ki, ağıl və zəkə yalnız bütün şeylərin ən son və əsas səbəbi deyil, həm də təbiətdə görünən hər bir hadisənin birbaşa və tək səbəbidir. Onlar iddia edirlər ki, adı olaraq səbəb

adlandırılan obyektlər əslində sadəcə fürsətlərdir; və hər təsirin əsl və birbaşa prinsipi təbiətdə olan heç bir güc və ya qüvvə deyil, Uca Varlığın iradəsidir; Uca Varlıq istəyir ki, belə xüsusi obyektlər daima bir-biri ilə bağlı olsun. Deyirlər ki, bir bilard topu digərini təbiətin yaradıcısından aldığı bir qüvvə ilə hərəkət etdirir demək yerinə, məhz Tanrı özü, xüsusi bir iradə ilə, birinci topun təsirindən hərəkət edən ikinci topu idarə edir; bu isə kainatın idarəsində özünün qoyduğu ümumi qanunlara əsaslanır. Amma filosoflar araşdırılmalarını davam etdirərək aşkar edirlər ki, bədənlərin qarşılıqlı təsirində olan güc tam bilmədiyimiz kimi, ağlın bədənə və bədənin ağla təsirində olan güc də bilmirik; həm hissərimizdən, həm də şüurumuzdan bu iki hal arasında ən son prinsipi göstərmək mümkün deyil. Eyni bilməzlik onları eyni nəticəyə gətirir. Onlar deyirlər ki, ruh və bədənin birləşməsinin birbaşa səbəbi Tanrıdır; hiss orqanları xarici təsirlərdən titrəyərək ağla duyğu vermir; əksinə, Uca Yaradanın xüsusi iradəsi bu duygunu oyadır, hansı ki, həmin orqandakı hərəkətin nəticəsidir. Oxşar şəkildə, iradənin gücü ilə üzvlərimizin yerli hərəkəti yaranmır; Tanrı özü bizim iradəmizi, hansı ki öz-özünə gücsüzdür, dəstəkləməkdən məmnundur və həmin hərəkəti əmri ilə idarə edir; biz isə bu hərəkəti öz gücümüz və təsirimizə aid edirik. Filosoflar bununla kifayətlənmirlər. Bəzən eyni nəticəni ağlın daxili işlərinə də şamil edirlər. Bizim fikirləri görməyimiz və təsəvvür etməyimiz Uca Yaradan tərəfindən bizə açılan bir məlumatdır. İradəmizlə fikrimizi hər hansı bir şeyə yönəltdiyimizdə və onun təsvirini ağlımızda yaratdığımızda, bu fikri iradə yaratmır; əksinə, ümumi Yaradan onu ağla göstərir və bizə təqdim edir. Beləliklə, bu filosoflara görə hər şey Tanrı ilə doludur. Onlar yalnız bu prinsipə razı deyillər ki, heç nə onun iradəsi olmadan mövcud deyil və heç nə onun icazəsi olmadan güc sahibi deyil. Onlar təbiətdən və bütün yaradılmış varlıqlardan hər gücə alırlar ki, onların Tanrıya bağlılığı daha aydın və birbaşa görünüşün. Amma onlar nəzərə almırlar ki, bu nəzəriyyə ilə, qeyd etdikləri bu xüsusiyyətlərin

böyüklüğünü artırmaq əvəzinə, azaldırlar. Tanrının gücünü nümayiş etdirmək üçün aşağı varlıqlara müəyyən güc verməsi, hər şeyi öz birbaşa iradəsiylə yaratmasından daha güclüdür. Dünyanın quruluşunu əvvəlcədən belə mükəmməl və ağıllı planlamaq ki, özü öz işini görüb müdrikliklə idarə olunsun, böyük Yaradanın hər an onun hissələrini tənzimləməsi və bu möhtəşəm maşının hər bir hissəsini nəfəsi ilə canlandırmasından daha ağıllı görünür. Amma bu nəzəriyyəyə daha fəlsəfi bir tənqid üçün, bəlkə aşağıdakı iki düşüncə kifayət edər. Birincisi, məncə, Uca Varlığın ümumi enerji və əməliyyatı nəzəriyyəsi insan ağlinin zəifliyini və məhdudluqlarını yaxşı bilən bir insanda heç vaxt tam inam yaratmaz. Əgər bu nəzəriyyəyə aparan arqumentlər nə qədər məntiqli olsada, belə qeyri-adi və adi həyat və təcrübədən çox uzaq nəticələrə gətirib çıxarırsa, güclü şübhə yaranmalıdır, yoxsa tam əminlik ki, bu, bizim bacarıqlarımızın çox uzağına aparır. Biz nəzəriyyəmizin son mərhələsinə çatmadan əvvəl nağıllar ölkəsinə düşmüşük; orada adi arqument üsullarımıza güvənmək üçün heç bir səbəb yoxdur və adi bənzətmələrimizin və ehtimallarımızın heç bir hökmranlığı yoxdur. Bizim anlayışımız bu böyük dərinlikləri başa düşmək üçün çox qıсадır. Özümüzü aldatsaq da, hər addımımızda bir növ təcrübəyə və görünən həqiqətə əsaslandığımızı düşünək, amma bu uydurma təcrübənin heç bir hökmranlığı yoxdur, çünki mövzular təcrübə dairəsinin tam xaricindədir. Amma bu barədə daha sonra danışacaqıq. İkincisi, bu nəzəriyyənin əsaslığı arqumentlərdə heç bir qüvvə görmürəm. Bəli, bədənlərin bir-birinə necə təsir etdiyini bilmirik; onların gücü və enerjisi tamamilə anlaşılmazdır. Amma ağlin, hətta ən uca ağlin öz üzərində və ya bədən üzərində necə təsir etdiyini də eyni dərəcədə bilmirik. Sizdən xahiş edirəm, biz bu barədə hansı fikri əldə edirik? Özümüzdə bu gücün heç bir hissi və ya şüuru yoxdur. Uca Varlıq haqqında yalnız öz qabiliyyətlərimizə baxmaqla öyrəndiklərimizdən başqa heç bir fikrimiz yoxdur. Ona görə də, əgər bilməmək hər hansı şeyi rədd etmək üçün yaxşı səbəbdirsə, biz Uca

Varlıqdakı bütün enerjini, ən ağır maddədə olduğu kimi, rədd etməliyik. Biz həm birinin, həm də digərinin işlərini eyni qədər az anlayırıq. Hərəkətin impulsdan yaranması düşüncəsi, iradədən yaranmasından daha çətindirmi? Biz sadəcə hər iki halda da dərin bilməməzliyimizi bilirik.

Amma bu arqumenti çox uzun uzadı olmadan yekunlaşdırmaq üçün: Biz qüvvə və ya zəruri əlaqə ideyasını tapmaq üçün bütün mümkün mənbələrdə axtardıq, amma tapa bilmədik. Görünür ki, cisimlərin hərəkətlərində heç vaxt, nə qədər diqqətlə baxsaq da, sadəcə bir hadisənin digərindən sonra gəldiyini görə bilirik; amma səbəbin necə təsir etdiyini və ya səbəb ilə nəticə arasındakı əlaqəni anlaya bilmirik. Eyni çətinlik zehnin bədən üzərindəki təsirlərini izləyərkən də ortaya çıxır; biz bədənin hərəkətinin zehnin istəyi ilə baş verdiyini görürük, amma bu hərəkət ilə istək arasındakı əlaqəni və ya zehnin bu təsiri necə yaratdığını anlaya bilmirik. İradənin öz qabiliyyətləri və fikirləri üzərindəki hökmü də heç də daha başa düşülən deyil: Beləliklə, ümumilikdə təbiətdə bizim anlaya biləcəyimiz heç bir əlaqə nümunəsi yoxdur. Bütün hadisələr tamamilə ayrı və müstəqil görünür. Bir hadisə digərindən sonra gəlir, amma onların arasında heç bir əlaqə görə bilmirik. Onlar bağlı görünür, amma əslində əlaqəli deyillər. Və biz heç vaxt xarici hissərimizdə və ya daxili duyğularımızda görünməyən bir şeyin ideyasını qura bilmərik, buna görə də nəticə budur ki, əlaqə və qüvvə ideyası yoxdur və bu sözlər həm fəlsəfi müzakirələrdə, həm də gündəlik həyatda heç bir mənaya sahib deyil. Amma hələ də bu nəticədən qaçmaq üçün bir yol və yoxlamadığımız bir mənbə qalıb. Təbiətdə hər hansı bir şey və ya hadisə qarşısına çıxanda, biz heç bir dərin zəkayla və ya qabaqcadan təcrübə olmadan onun nəticəsində hansı hadisənin baş verəcəyini təxmin edə bilmərik və yaddaşımız və hissərimizdə olan dərhal mövcud olan obyektin xaricinə baxa bilmərik. Bir dəfə bir hadisənin digərindən sonra gəldiyini müşahidə etdikdən sonra belə, biz ümumi bir qayda yaratmağa və ya oxşar hallarda nə olacağını qabaqcadan deməyə haqqımız yoxdur; çünki təbiətin bütün

gedişatını yalnız bir dəqiq və ya doğru təcrübədən yola çıxaraq qiymətləndirmək çox təhlükəli sayılır. Amma əgər bir xüsusi hadisə növü hər dəfə başqa bir hadisə ilə birlikdə gəlirsə, biz bundan sonra onların bir-birinin ardınca gələcəyini qabaqcadan deməkdən çəkinmirik və yalnız bu düşüncə ilə hər hansı bir faktın və ya mövcudluğun əminliyini təmin edirik. Biz birinci obyektə Səbəb, digərinə Nəticə deyirik. Düşünürük ki, onların arasında bir əlaqə var; səbəbdə bir qüvvə var ki, o, mütləq nəticəni yaradır və ən böyük dəqiqlik və zərurətlə işləyir. Belə görünür ki, hadisələr arasında zəruri əlaqə fikri, bu hadisələrin davamlı birlikdə baş verməsinin bir neçə oxşar nümunəsindən yaranır; və bu fikir heç bir tək nümunədən, necə baxılsa da, yaranmır. Amma bir neçə nümunədə tək bir nümunədən fərqli heç nə yoxdur; sadəcə odur ki, oxşar nümunələr təkrarlandıqca zehnimiz vərdişə görə bir hadisə görən kimi onun adətən birlikdə gələnini gözləyir və onun olacağına inanır. Bu əlaqə, yəni zehnimizdə hiss etdiyimiz, təsəvvürümüzün bir obyektdən onun adətən müşayiət edəninə keçməsi, qüvvə və ya zəruri əlaqə ideyasının yaranmasına səbəb olan hiss və təəssüratdır. Bundan başqa heç nə yoxdur. Mövzunu hər tərəfdən nəzərdən keçir; başqa heç bir mənşəyi tapa bilməyəcəksən. Bu, tək bir nümunədən əlaqə ideyasını heç vaxt ala bilməməyimizlə, bir neçə oxşar nümunədən bu ideyanın təklif olunması arasındaki yeganə fərqdir. Bir insan ilk dəfə impulsla hərəkətin ötürülməsini, məsələn iki billiard topunun toqquşmasını gördükdə, hadisələrin əlaqəli olduğunu demirdi, sadəcə onların birlikdə olduğunu söyləyirdi. Bir neçə belə nümunə gördükdən sonra isə onları əlaqəli hesab edir. Bu yeni əlaqə ideyasını yaradan nə dəyişdi? Heç nə başqa deyil, sadəcə indi o, bu hadisələrin təsəvvüründə əlaqəli olduğunu hiss edir və birinin görünüşündən digərinin olacağını asanlıqla qabaqcadan söyləyə bilir. Ona görə də deyirik ki, bir obyekt digərinə bağlıdır, bu yalnız o deməkdir ki, onlar bizim düşüncəmizdə əlaqə qazanıblar və bir-birinin mövcudluğunu sübutu olan nəticə çıxarmağa səbəb olurlar. Bu nəticə bir

az qeyri-adi görünür, amma kifayət qədər sübutlara əsaslanır. Ümumi anlayışın şübhəsi və ya hər yeni və qeyri-adi nəticəyə skeptik yanaşması bu sübutları zəiflədə bilməz. Skeptisizm üçün insan ağının zəifliyi və məhdud imkanları barədə kəşflərdən daha uyğun nəticələr ola bilməz. İndi isə anlayışın bu təəccüblü cahilliyi və zəifliyinə daha güclü nümunə nə ola bilər? Çünkü əgər obyektlər arasında bizim tam bilməyimiz lazımlı olan hər hansı bir əlaqə varsa, o da səbəb və nəticə əlaqəsidir. Bütün faktlar və mövcudluq haqqında düşüncələrimiz bunun üzərində qurulur. Yalnız onun vasitəsilə biz yaddaşımızın və hissərimizin indiki təsdiqindən uzaqda olan obyektlər haqqında hər hansı bir əminlik əldə edirik. Bütün elmlərin əsas faydası bizə gələcək hadisələri səbəbləri vasitəsilə necə idarə etməyi və istiqamətləndirməyi öyrətməkdir. Buna görə də, düşüncələrimiz və araşdırılmalarımız daim bu əlaqə üzərində cəmlənib. Amma bu əlaqə haqqında qurdugumuz anlayışlar o qədər natamamdır ki, “səbəb” anlayışına dəqiq bir tərif vermək mümkün deyil – ancaq kənar və xarici şeylərə əsaslanaraq izah etmək olar. Oxşar şeylər həmişə başqa oxşar şeylərlə birlikdə olur. Bunu təcrübəmizdən bilirik. Bu təcrübəyə əsaslanaraq belə bir tərif verə bilərik: səbəb – arxasınca başqa bir şeyin gəldiyi bir şeydir və bu birinci şeyə bənzər bütün hallarda, arxasınca gələn ikinci şey də oxşar olur. Və ya başqa sözlə desək, əgər birinci şey olmasayıdı, ikinci şey də heç vaxt baş verməzdı. Səbəb göründükdə, zehnimiz adət üzrə avtomatik olaraq nəticə haqqında düşünməyə keçir. Bu da təcrübəmizlə təsdiqlənir. Buna əsaslanaraq səbəbə başqa bir tərif də verə bilərik: arxasınca başqa bir şeyin gəldiyi və göründükdə zehnimizi o birinə aparan şeydir. Amma hər iki tərif səbəbdən kənar amillərə əsaslandığı üçün bu çətinliyi aradan qaldırı bilmirik və səbəblə nəticə arasındakı birbaşa əlaqəni izah edən daha mükəmməl bir tərif verə bilmirik. Bu əlaqə haqqında konkret bir anlayışımız yoxdur. Hətta nəyi bilmək istədiyimizi belə aydın şəkildə başa düşmürük. Məsələn, deyirik ki, bu simin titrəməsi bu səslə nəticələnir. Amma bu cümlə ilə əslində nə

demək istəyirik? Biz ya bunu nəzərdə tuturuq ki, bu titrəmə həmin səslə ard-arda gəlir və oxşar titrəmələrin hamısı da oxşar səslərlə nəticələnib. Yaxud da bunu deyirik ki, bu titrəmə bu səslə ard-arda gəlir və birini gördükdə zehnimiz dərhal hisslərdən əvvəl hərəkətə keçərək digərini düşünür. Biz səbəb və nəticə əlaqəsini bu iki şəkildə başa düşə bilərik. Amma bu ikisindən başqa, onun haqqında heç bir anlayışımız yoxdur.

Bu hissədəki fikirləri ümumiləşdirsək: Hər bir ideya daha əvvəlki bir təəssüratdan və ya hissədən yaranır. Əgər heç bir təəssürat tapmırıqsa, demək, belə bir ideya da mövcud deyil. Tək bir hadisədə – istər cisimlər, istərsə də zehinlərlə bağlı olsun – heç bir şey güc və ya zəruri əlaqə haqqında təəssürat yaratmır. Ona görə də bu cür ideya meydana gəlmir. Amma bir çox oxşar hallar göründükdə və eyni şeyin ardınca daim eyni hadisə gəldikdə, o zaman səbəb və əlaqə anlayışı bizdə formalaşmağa başlayır. Bu zaman zehnimizdə yeni bir hiss yaranır – yəni, bir şeylə onun adət üzrə gələn nəticəsi arasında düşüncədə bir vərdiş halı yaranır. Axtardığımız ideyanın əsası da bu hissdir. Çünkü bu ideya tək bir haldan yox, bir çox oxşar hallardan yaranır; deməli, fərqli olan şey də yalnız bu çoxlu hallarda olan bir xüsusiyyətdir. O fərq də yalnız zehnin bu vərdişli keçididir. Qalan bütün cəhətlərdə bu hallar bir-birinin eynisidir. Məsələn, iki bilyard topunun toqquşması nəticəsində hərəkətin ötürülməsini ilk dəfə gördükdə olan hadisə ilə indi baş verə biləcək eyni hadisə bir-birinə tam bənzəyir. Sadəcə əvvəlcə biz bu hadisədən nəticə çıxara bilmirdik, indi isə uzun müddətli təcrübə nəticəsində bunu edə bilirik. Bilmirəm, oxucu bu izahı asanlıqla anlayacaqmı. Amma qorxuram ki, bu barədə daha çox söz desəm və ya fərqli şəkillərdə təqdim etsəm, məsələ daha da qarışiq və çətin olar. Bütün nəzəri izahlarda əsas məsələ odur ki, əgər mövzuya uyğun doğru baxış bucağını tapsaq, o, istənilən söz bolluğundan və bəzəkli cümlədən daha faydalı olar. Odur ki, çalışmalıyıq bu doğru baxışı tapaq və bədii ifadələri daha uyğun mövzular üçün saxlayaqq.

Azadlıq və zərurət haqqında

Əgər bir mövzu min illər boyu böyük həvəs və mübahisələrlə müzakirə olunubsa, gözləmək olar ki, ən azından həmin mövzu ilə bağlı istifadə olunan bütün anlayışların mənasında razılıq olmalıdır. Yəni artıq sözlər üzərində deyil, birbaşa məsələnin özündə fikir ayrılığı qalmalıdır. Axı düşünmək olar ki, istifadə olunan terminlərə dəqiqlik tərif vermək asandır və gələcək müzakirələrdə bu təriflər əsas götürülə bilər. Amma məsələni bir az dərindən araşdırısaq, əks nəticəyə gələ bilərik. Təkcə bu fakt ki, bir mövzu bu qədər uzun müddət müzakirə olunub və hələ də razılıq əldə edilməyib, onu göstərir ki, istifadə olunan sözlərdə qeyri-müəyyənlik var və tərəflər eyni sözlərə fərqli mənalar verirlər. Çünkü əgər bütün insanlar eyni zehni qabiliyyətlərə doğulubsa – əks halda müzakirə və debatın heç bir mənası olmazdı – o zaman əgər eyni sözlərə eyni mənalar verilsəydi, insanlar bu qədər uzun müddət bir məsələ barədə fərqli fikirdə qala bilməzdilər. Üstəlik, hər iki tərəf öz fikrini izah edir və bir-birini məğlub etmək üçün hər cür arqument axtarırsa, bu fikir ayrılığının səbəbi ancaq sözlərə fərqli yanaşmalar ola bilər. Doğrudur, əgər insanlar tamamilə insan düşüncəsinin çatmadığı mövzuları müzakirə etməyə çalışsalar - məsələn, kainatların mənşəyi və ya ruhların dünyasındaki qayda-qanun kimi - onda illərlə boşuna mübahisə edə və heç bir aydın nəticəyə gələ bilməzlər. Amma əgər müzakirə edilən məsələ gündəlik həyat və təcrübə ilə bağlırsa, o zaman belə bir sualın bu qədər uzun müddət həll olunmaması ancaq istifadə olunan ifadələrin qeyri-müəyyənliyi ilə izah oluna bilər. Bu qeyri-müəyyən sözlər qarşı tərəflərin bir-birini düzgün başa düşməsinə mane olur və onları gerçək mübahisədən uzaq saxlayır. Azadlıq və zərurət haqqında uzun sürən mübahisələrdə də məhz bu hal müşahidə olunub. Məncə, əgər yanılmırımsa, bu mövzuda istər savadlı, istərsə də savadsız insanlar tarix boyunca əslində eyni fikirdə olublar. Sadəcə bir neçə aydın və anlaşılan təriflə bütün bu mübahisələri dərhal bitirmək olardı. Mən etiraf edirəm ki, bu mövzu o qədər çox müzakirə

olunub və filosofları elə dolaşış və qaranlıq fikirlərə aparıb ki, ağıllı bir oxucunun bu məsələni artıq eşitmək istəməməsi və ona maraq göstərməməsi təəccüblü deyil. Amma burada təqdim etdiyim izah bəlkə də onun diqqətini yenidən çəkə bilər. Çünkü bu yanaşmada müəyyən bir yenilik var, bəlkə mübahisəyə bir son verməyə imkan yaradar və oxucunu mürəkkəb və anlaşılmaz düşüncələrlə çox yormaz. Ona görə də ümid edirəm ki, bu fikri sübut edə biləcəyəm: əslində bütün insanlar həm “zərurət”, həm də “azadlıq” anlayışları barədə, bu sözlərə məntiqli bir məna verildiyi halda, həmişə eyni fikirdə olublar. Bu günə qədərki mübahisələrin isə sadəcə sözlərin fərqli başa düşülməsi üzərində qurulduğunu göstərəcəyəm. Başlayaq “zərurət” anlayışını araşdırmaqdan.

Hər kəs qəbul edir ki, maddə - yəni fiziki dünya - bütün hərəkətlərdə zəruri qüvvə ilə hərəkət edir. Hər bir təbii nəticə öz səbəbinin təsiri ilə o qədər dəqiq müəyyən olunur ki, həmin şəraitdə başqa bir nəticənin ortaya çıxması mümkün deyil. Hərəkətin dərəcəsi və istiqaməti təbiət qanunları ilə o qədər dəqiqliklə təyin olunub ki, sanki iki cismin toqquşmasından bir canlı yaranması nə qədər mümkün deyilsə, başqa cür bir hərəkət əmələ gəlməsi də o qədər mümkünüsüzdür. Deməli, əgər biz “zərurət” anlayışını düzgün və dəqiq anlamaq istəyiriksə, bu ideyanın haradan qaynaqlandığını, yəni cisimlərin hərəkətinə tətbiq edildikdə necə meydana gəldiyini araşdırmalıyıq.

Aydın görünür ki, əgər təbiətdəki mənzərələr daim dəyişsəydi və heç bir iki hadisə bir-birinə bənzəməsəydi, hər dəfə hər şey tamamilə yeni və əvvəller görüləməyən şəkildə baş versəydi, onda biz “zərurət” və ya “əlaqə” anlayışını heç vaxt formalaşdırıa bilməzdik. Belə bir vəziyyətdə yalnız deyə bilərdik ki, bir hadisə digərindən sonra gəlib. Amma heç vaxt deyə bilməzdik ki, biri digərini yaradıb. Bu halda səbəb-nəticə anlayışı insanlıq üçün tamamilə tanınmaz olardı. Təbiətdə baş verənlər barədə nəticə çıxarmaq və məntiqi düşüncə tərzi bu andan etibarən yox olardı.

Bizim yalnız yaddaşımız və hisslərimiz qalardı ki, real varlıqlar haqqında beynimizə bir məlumat ötürsün. Deməli, bizim “zərurət” və “səbəb-nəticə” anlayışımız tamamilə təbiətdə müşahidə olunan sabitlikdən yaranır - yəni oxşar hadisələr daim birlikdə baş verir və zehnimiz vərdiş sayəsində birini görəndə avtomatik olaraq digərini gözləyir. Bu iki hal - oxşar şeylərin daim birlikdə görünməsi və birindən digərini çıxarmaq vərdisi - maddəyə aid etdiyimiz zərurət anlayışının tam mahiyyətini təşkil edir. Bu sabit birlikdən və nəticə çıxarma vərdisindən başqa zərurət və əlaqə haqqında heç bir ideyamız yoxdur. Əgər belədirse və əgər sübut olunarsa ki, bütün insanlar heç bir şübhə və tərəddüd etmədən bu iki halin - yəni oxşar hadisələrin birlikdə baş verməsi və onlardan nəticə çıxarmağın - insanların könüllü hərəkətlərində və zehni proseslərində də baş verdiyini qəbul ediblər, deməli, bütün insanlar əslində zərurət anlayışı ilə razı olublar. İndiyə qədər olan bütün mübahisələr isə sadəcə bir-birini düzgün başa düşməməkdən qaynaqlanıb. Birinci hal - oxşar hadisələrin daimi və müntəzəm birlikdə baş verməsi - ilə bağlı isə belə düşünə bilərik. Hər yerdə, bütün xalqlarda və dövrlərdə insanların davranışlarında böyük bir bənzərlik olduğu hamiya məlumdur. İnsan təbiəti öz prinsiplərində və fəaliyyətlərində dəyişməz qalır. Eyni səbəblər həmişə eyni nəticələrə gətirib çıxarırlar. Məsələn, iddialılıq, tənbəllik, özünə sevgi, mənlik, dostluq, səxavət, ictimai ruh kimi duyğular müxtəlif nisbətlərdə qarışaraq cəmiyyətlərdə insanların bütün fəaliyyətlərinin və işlərinin əsas mənbəyi olmuşdur və hələ də belədir. Yunan və Romalıların fikirlərini, meyllərini və həyat tərzini bilmək istəyirsinizsə, Fransızların və İngilislərin xarakteri və davranışlarını yaxşı öyrənin. Çünkü onlara dair etdiyiniz müşahidələrin çoxunu Yunan və Romalılara da uyğun tətbiq edə bilərsiniz. İnsanlar bütün zamanlarda və məkanlarda o qədər oxşardır ki, tarix bu mövzuda bizə yeni və qəribə heç nə demir. Tarixin əsas faydası insan təbiətinin daim və ümumi qanunlarını ortaya qoymaqdır. Tarix müxtəlif vəziyyətlərdə insanları göstərərək, bizə müşahidələrimizi qurmaq üçün materiallar verir

və insan davranışlarının və hərəkətlərinin əsas səbəblərini tanımağımıza kömək edir. Müharibələr, intriqalar, partiyalar və inqilablar haqqında qeydlər siyasetçi və ya əxlaq filosofunun elminin prinsiplərini müəyyən etmək üçün etdiyi təcrübələr kimi qəbul olunur. Bu, necə ki, həkim və ya təbiətşünas bitkilərin, mineralların və digər xarici obyektlərin təbiətini araşdırmaq üçün təcrübələr aparır, siyasetçi də insan cəmiyyətində baş verənləri təcrübə kimi öyrənir. Aristotel və Hippokratın araşdırıldığı torpaq, su və digər elementlər indiki gördüyüümüzdən fərqli deyilsə, Polybius və Tacitusun təsvir etdiyi insanlar da indiki hakimlərlə çox oxsardır. Əgər uzaq bir ölkədən qayıdan səyahətçi bizə tamamilə fərqli insanlar haqqında məlumat versə - məsələn, tamamilə tamahkarlıq, iddialılıq və qisasdan uzaq, yalnız dostluq, səxavət və ictimai ruhu bilən insanlar - onda dərhal bu məlumatın yalan olduğunu anlaya və onu eynilə əjdahalar, möcüzələr və qeyri-adi hadisələr haqda uydururlar danışan kimi ifşa edə bilərik. Tarixdəki saxtakarlığı ifşa etmək üçün ən güclü arqument odur ki, iddia edilən əməllər təbiətin qanunlarına tamamilə ziddir və heç bir insan təbiəti belə davranışlara səbəb ola bilməz. Məsələn, Quintus Curtiusun Aleksandrın fövqəltəbii cəsarətindən bəhs edərkən, o qədər inandırıcı deyil, nə qədər ki, Aleksandrın fövqəltəbii güc və چevikliyindən danışır. Çünkü insan motivləri və hərəkətləri ilə bədən fəaliyyətləri arasında bənzərlik olduğunu hamımız asanlıqla qəbul edirik. Uzun ömür və müxtəlif işlərdə və insanlarla təmasda olmaqla qazanılan təcrübənin faydası da bundan ibarətdir ki, o, bizə insan təbiətinin qanunlarını öyrədir və gələcək davranışlarımızı həm nəzəri, həm də praktik olaraq düzgün tənzimləməyə kömək edir. Bu təcrübə sayəsində biz insanların meyllərini və motivlərini onların hərəkətlərindən, üz ifadələrindən, hətta jestlərindən anlaya bilirik. Eyni zamanda, motivlərimizi və meyllərimizi bildiyimiz üçün onların davranışlarını da şərh edə bilirik. Təcrübə ilə yiğilmiş ümumi müşahidələr insan təbiətinin əsas sırlarını ortaya çıxarırlar və bizə onun mürəkkəb tərəflərini anlamağa kömək edir. Saxta bəhanələr və görünüşlər

bizi artıq aldada bilməz. İctimai bəyanatlar isə yalnız bir səbəbin cəlbedici örtüyü kimi qəbul edilir. Əxlaq və şərəf öz yerini alır, amma çox vaxt çoxluqlarda və partiyalarda tam təmizlik gözlənilmir, liderlərdə nadir hallarda var, hətta fərdi şəxslərdə də demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Amma əgər insan davranışlarında ümumi bir bənzərlik olmasaydı, və belə təcrübələrin hamısı qeyri-müntəzəm və uyğunsuz olsaydı, onda insanlıq haqqında ümumi nəticə çıxarmaq mümkün olmazdı və heç bir təcrübə, nə qədər dərindən təhlil olunsa da, fayda verməzdi. Məsələn, yaşlı fermer gənc başlayanla müqayisədə niyə daha bacarıqlıdır? Çünkü günəşin, yağışın və torpağın bitkilərin yetişməsində müəyyən sabit təsirləri var və təcrübə yaşlı fermerə bu təsirlərin necə idarə olunduğunu və nələrə görə tənzimləndiyini öyrədir. Amma gözəlməməliyik ki, insan davranışlarında bu bənzərlik o qədər geniş olsun ki, eyni şəraitdə olan bütün insanlar həmişə tam eyni şəkildə hərəkət etsinlər. Fərqli xarakterlər, ön mühakimələr və fikirlər nəzərə alınmadan belə bir tam bənzərlik təbiətdə yoxdur. Əksinə, müxtəlif insanların fərqli davranışlarını müşahidə etməklə biz daha çox müxtəlif qaydalar yarada bilirik. Bu qaydalar isə yenə müəyyən dərəcədə bənzərlik və qayda tələb edir.

İnsanların davranışları fərqli dövrlərdə və ölkələrdə fərqlidirmi? Bəli, bu bizə göstərir ki, adət-ənənə və təhsil çox güclü təsir edir, insan zehnini körpəlikdən formalaşdırır və ona müəyyən sabit xarakter verir. Kişiər və qadınların davranışları bir-birindən çox fərqlidirmi? Bu, bizə göstərir ki, təbiət cinslərə fərqli xarakterlər verib və bunu sabit və nizamlı saxlayır. Eyni insanın fərqli yaş dövrlərində davranışı çox dəyişir? Bu da bizə insanın duyğu və meyllərinin zamanla necə dəyişdiyini və müxtəlif yaşlarda fərqli qaydaların hökm sürdüyüünü göstərir. Hətta hər bir fərdin özünəməxsus xarakteri də müəyyən dərəcədə bənzərlik göstərir; əks halda, insanları tanımaq və davranışlarını müşahidə etmək onları anlamağımıza və onlarla münasibətimizi düzgün qurmağımıza kömək etməzdi. Bəzən elə hərəkətlər tapmaq mümkündür ki, onlar məlum

motivlərlə uyğun gəlmir və insanların idarə olunması üçün qəbul edilmiş bütün qaydalardan kənar görünür. Amma belə qeyri-adi və nizamsız hərəkətlər barədə düzgün fikir formalaşdırmaq istəyiriksə, təbiətdə və xarici obyektlərin fəaliyyətində baş verən oxşar nizamsız hadisələrə baxa bilərik. Bütün səbəblər həmişə öz adət etdiyi nəticələrlə eyni ardıcılıqla bağlı olmur. Məsələn, ölü maddələrlə işləyən bir sənətkar da məqsədinə çatmaya bilər, eləcə də ağıllı və hissləri olan insanları idarə edən siyasətçi də gözlədiyi nəticəni əldə edə bilməz. Adı insanlar, hadisələrin qeyri-müəyyənliyini səbəblərin də bəzən öz adı təsirini göstərməməsinə bağlayırlar, baxmayaraq ki, səbəblərin fəaliyyətinə heç bir maneə yoxdur. Amma filosoflar görürlər ki, təbiətdə çox sayda səbəb və prinsip var, onların bəziləri çox kiçik və ya uzaq olduğundan gizlidir. Buna görə də hadisələrin ziddiyətinin səbəbinin təsadüfi olmaya, əksinə, zidd səbəblərin gizli fəaliyyəti ilə bağlı ola biləcəyini düşünürlər. Daha diqqətli müşahidələr göstərir ki, zidd nəticələr həmişə zidd səbəbdən yaranır və onlar bir-birinə qarşı işləyir. Məsələn, kəndli bir saatın dayanmasının səbəbini sadəcə “tez-tez düz işləmədiyi üçün” deyə bilər. Amma ustاد görür ki, saatın yayının və ya çəkicinin qüvvəsi hər zaman eynidir, amma bəlkə də saat təkərinin hərəkəti kiçik bir toz zərrəsi səbəbindən dayanır. Bir neçə oxşar misalı müşahidə edərək filosoflar belə nəticəyə gəlirlər ki, bütün səbəb və nəticələr arasında zəruri əlaqə var. Bəzən bu əlaqənin qeyri-müəyyən görünməsi isə əslində zidd səbəblərin gizli qarşılıqlı təsirindən irəli gəlir. Məsələn, insan bədənidə sağlamlıq və ya xəstəlik əlamətləri bizim gözləntimizi doğrultmadıqda; dərmanlar adı təsirini göstərmədikdə; müəyyən səbəbdən gözənlənməz hallar baş verdikdə, filosoflar və həkimlər buna təəccübənlənmirlər və ümumiyyətlə, canlıların işləmə prinsiplərinin zəruriliyi və sabitliyini inkar etmirlər. Onlar bilirlər ki, insan bədəni çox mürəkkəb bir mexanizmdir; içində çoxlu gizli qüvvələr var ki, biz onları tam anlaya bilmirik; bu səbəbdən onun fəaliyyəti bizə tez-tez qeyri-müəyyən görünə bilər. Odur ki, açıq şəkildə

görünən nizamsız hadisələr təbiət qanunlarının bədənin içindəki idarəetmə və fəaliyyətində ən yüksək dəqiqliklə yerinə yetirilmədiyini sübut edə bilməz. Filosof, əgər öz fikrində səmimi və tutarlı olarsa, eyni məntiqi ağıllı insanların hərəkətləri və iradələri üçün də tətbiq etməlidir. İnsanların ən nizamsız və gözlənilməz qərarları belə, onların xarakteri və vəziyyəti haqqında hər detalı bilənlər tərəfindən çox vaxt başa düşülə bilər. Məsələn, xeyirxah bir insan əsəbi cavab verir - amma onun diş ağrısı var, ya da yemək yeməyib. Səhlənkar bir şəxs gözlənilməz həvəs göstərir - amma ona gözlənilməz xoş xəbər gəlib. Hətta bəzən bir hərəkətin nə öz şəxsi, nə də başqaları tərəfindən izah edilə bilmədiyi hallarda, ümumiyyətlə bilirik ki, insanların xarakteri müəyyən dərəcədə dəyişkən və nizamsızdır. Bu, insan təbiətinin müəyyən mənada daimi xüsusiyətidir. Xüsusilə bəzi insanlara aid edilə bilər ki, onlar üçün davranışlarında heç bir sabit qayda yoxdur və daim dəyişkənlilik və capriccio ilə hərəkət edirlər. Amma daxili prinsiplər və səbəblər bu görünən nizamsızlıqlara baxmayaraq, sabit şəkildə işləyə bilər. Eynilə külək, yağış, bulud və digər hava dəyişikliklərinin sabit prinsiplərlə idarə olunması kimi, amma bu prinsiplər insan ağılı və tədqiqatı üçün asanlıqla görünmür. Beləliklə, göründüyü kimi, motivlərlə könüllü hərəkətlər arasındaki əlaqə təbiətdəki səbəb və nəticə arasında əlaqə qədər müntəzəm və sabitdir. Həmçinin, bu sabit əlaqə bütün insanlıq tərəfindən qəbul olunub və nə filosoflar, nə də gündəlik həyatda buna qarşı mübahisə olmayıb. Biz gələcək barədə bütün nəticələri keçmiş təcrübədən çıxarıraq və obyektlərin həmişə birlikdə göründüyünü gördükümüz üçün, onların da gələcəkdə birlikdə olacağını düşünürük. İnsan davranışlarında müşahidə etdiyimiz bu sabitlik, onlarla bağlı gələcək nəticələr çıxarmağımızın əsas mənbəyidir. Amma arqumenti daha ətraflı və fərqli tərəflərdən göstərmək üçün, bu mövzuya da qısa şəkildə toxunacaqıq. İnsanların bir-birindən asılılığı cəmiyyətlərdə o qədər böyükdür ki, demək olar ki, heç bir insan hərəkəti tamamilə öz-özünə başa çatmır və ya

başqalarının hərəkətləri ilə bağlı olmadan icra edilmir. Ən kasıb sənətkar belə, tək işləsə də, ən azından hakimiyyətin ona zəhmətinin bəhrələrini qoruyacağına ümid edir. O, həmçinin ümid edir ki, mallarını bazara aparıb münasib qiymətə təklif etdikdə alıcı tapacaq və qazandığı pulla öz həyatını davam etdirmək üçün lazım olan digər əşyaları almaq üçün başqalarını təmin edə biləcək. İnsanlar əlaqələrini genişləndirdikcə və başqaları ilə əlaqələri mürəkkəbləşdikcə, həyat planlarında özlərinin uyğun motivlərlə əməkdaşlıq edəcəyini gözlədikləri daha çox müxtəlif könüllü hərəkətlərə yer verirlər. Bütün bu nəticələri onlar keçmiş təcrübəyə əsaslanaraq çıxarırlar, eyni şəkildə xarici obyektlər barədə düşünərkən etdikləri kimi. Onlar möhkəm inanırlar ki, insanlar və təbiətin bütün elementləri əvvəlki kimi fəaliyyət göstərməyə davam edəcəklər. Bir istehsalçı işçilərinin əməyini, istifadə etdiyi alətlər qədər vacib sayır və gözləntiləri puça çıxanda çox təəccüblənərdi. Qısacası, başqalarının hərəkətləri barədə bu təcrübəyə əsaslanan nəticə çıxarma və məntiq insan həyatında o qədər dərin yer tutur ki, oyanıq olan heç kim bu fikri heç vaxt işdən çıxarmır. Buna görə, bizdə əsas var ki, bütün insanlıq əvvəlki tərif və açıqlamalara əsasən “zərurət” doktrinasında həmişə razılaşıb. Filosoflar da bu mövzuda heç vaxt adı insanlardan fərqli fikirdə olmamışlar. Axı, onların həyatdakı demək olar ki, bütün hərəkətləri bu fikri əsas götürür. Elmi biliklərin çox az hissəsi var ki, bu prinsipə bağlı olmasın. Tarixin nə olardı, əgər biz tarixçilərin dürüstlüğünə inanmayaq - insanlıq haqqında keçmiş təcrübəmizə əsaslanaraq? Siyaset elmi necə ola bilərdi, əgər qanunlar və idarəetmə formaları cəmiyyətə eyni təsiri göstərməsəydi? Əxlaqın əsası nə olardı, əgər fərdi xarakterlər müəyyən hissləri yarada bilməsəydi və bu hisslər də hərəkətlərə daim təsir etməsəydi? Hər hansı bir şair və ya yazılı tənqid edərkən, aktyorların davranışları və hisslərini onların xarakterlərinə və vəziyyətlərinə uyğun təbii və ya qeyri-təbii hesab edə bilməsək, necə tənqid edə bilərdik? Buna görə, demək olar ki, heç bir elm sahəsinə və ya hər hansı bir fəaliyyətə

zərurət doktrinasını və motivlərdən könüllü hərəkətlərə, xarakterdən davranışa keçən nəticəni qəbul etmədən qoşulmaq mümkün deyil. Həqiqətən, təbii və əxlaqi dəlillərin necə bir-birinə uyğun gəldiyini və tək bir arqument zənciri yaratdığını nəzərə alanda, onların eyni təbiətdə olduğunu və eyni prinsiplərdən qaynaqlandığını qəbul etməkdə tərəddüd etməyəcəyik. Məsələn, pul və ya nüfuzu olmayan bir məhbus həm mühafizəçinin inadkarlığını, həm də onu əhatə edən divarları və dəmir barmaqlıqları düşünərək qaçışının mümkün olmadığını anlayır. Azad olmaq üçün etdiyi cəhdlərdə, o, mühafizəçinin sərt xarakterindən çox, daş və dəmirə təsir göstərməyə çalışır. Eyni məhbus edamxanaya aparılında, ölümünü mühafizəçilərin davamlılığı və sədaqətindən elə dəqiq anlayır, eləcə də baltanın və ya çarxın işindən. Onun ağlı bir zəncir kimi ardıcıl fikirlərlə doludur: əsgərlərin qaçışa razılıq verməməsi; edamçının hərəkəti; baş və bədənin ayrılması; qanama, qıcolmalar və ölüm. Burada təbii səbəblər və könüllü hərəkətlərdən ibarət bir bağlı zəncir var, amma ağıl bu zəncirin hər bir halqasını keçərkən fərq görmür və gələcək hadisələr barədə heç də az əmin deyil; sanki yaddaş və ya duyular vasitəsilə keçmiş səbəblərlə bağlı olan obyektlər kimi. Eyni təcrübə birlik, istər səbəblər, iradə və hərəkətlər, istərsə də şəkil və hərəkət olsun, ağıl üzərində eyni təsir göstərir. Biz şeylərin adını dəyişə bilərik, amma onların təbiəti və ağıl üzərindəki təsiri heç vaxt dəyişmir. Mənim tanıdığım, dürüst və zəngin olan və mənimlə yaxın dostluq münasibətində olan bir adam mənim evimə gəlsə, orada qulluqçularım əhatəsində olsam, ona inanıram ki, o, evdən çıxmadan əvvəl mənə bıçaqla zərbə vurub gümüş qabımı oğurlamayacaq; mən bu hadisənin baş verəcəyini eynilə yeni, möhkəm tikilmiş və möhkəm təməlli evin yixılacağını gözləmədiyim kimi gözləmirəm. Amma o, birdən-birə məlum olmayan bir ağıl itkisinin təsiri altına düşə bilər. Eynilə, birdən-birə zəlzələ baş verib evimi sarsıda və dağında bilər. Buna görə fərziyyələrimi dəyişdirəcəm. Mən tam əminliklə deyə bilərəm ki, o, əlinə od qoyub

yandırmayacaq; və bu hadisəni, eynilə pəncərədən özünü atsa və qarşısında heç bir maneə olmasa, havada ancaq bir an qalacaq deyə təxmin etdiyim kimi öncədən bilə bilərəm. Məlum olmayan ağıl itkisinin şübhəsi insan təbiətinin bütün məlum prinsiplərinə zidd olan bu hadisənin baş vermə ehtimalını heç az da olsa artırma. Günorta vaxtı Çaring-Krossda pul kisəsini dolu qoyan bir adam, onun bir saat sonra toxunulmamış qalacağını gözləməkdənsə, pulun tüy kimi uçub getməsini gözləyə bilər. İnsan məntiqinin yaridan çoxu belə nəticələrə əsaslanır və bu nəticələrin dəqiqliyi, insanlığın belə vəziyyətlərdəki adı davranışlarına dair təcrübəmizə bağlı olaraq dəyişir. Mən tez-tez düşünmüşəm ki, niyə bütün insanlıq, əməllərində və məntiqində heç bir tərəddüd etmədən “zərurət” doktrinasını qəbul etsələr də, sözlərində bunu etiraf etməkdə çətinlik çəkir və əks fikri ifadə etməyə meyllidirlər. Məncə, bunun səbəbini belə izah etmək olar. Bədən fəaliyyətlərini və səbəblərdən yaranan nəticələri araşdırıldıqda görürük ki, biliklərimiz bu əlaqəni ancaq o səviyyədə anlaya bilər ki, müəyyən obyektlərin daima birlikdə göründüyü müşahidə edək və zehnimiz birinin görünüşündən o birinə inanmağa öyrəssin. Amma bu mövzunun ən ciddi araşdırmasından çıxan nəticə insanın bilməməzliyi olsa da, insanlar yenə də inanıblar ki, təbiətin qüvvələrinə daha dərindən nüfuz edir və səbəb ilə nəticə arasında zəruri bir əlaqə hiss edirlər. Öz zehinlərinin fəaliyyətlərinə baxanda isə, motivlə hərəkət arasında belə bir əlaqə hiss etmədikləri üçün, maddi qüvvələrdən yaranan təsirlər ilə düşüncə və zəkadan yaranan təsirlər arasında fərq olduğuna inanmağa meyllidirlər. Amma bir dəfə anladıq ki, səbəb-nəticə münasibətini heç nə kimi bilmirik, sadəcə obyektlərin daimi birlikdə olmasını və zehnin birindən o birinə keçidini müşahidə edirik; və görürük ki, bu iki hal könüllü hərəkətlərdə də ümumiyyətlə mövcuddur; o zaman asanlıqla qəbul edə bilərik ki, bütün səbəblərə aid olan eyni “zərurət” mövcuddur. Və bu məntiq bir çox filosofların sistemlərinə zidd olsa da, iradənin qərarlarında zərurətin olduğunu deməkdə onlar sözlərlə razılaşmışırlar,

əslində isə fikirlərində fərq yoxdur. Burada işlədilən “zərurət” anlayışı hələ heç vaxt rədd edilməyib və məncə, heç bir filosof tərəfindən rədd edilə bilməz. Ola bilsin, bəzi filosoflar iddia etsinlər ki, zehn maddi əməliyyatlarda səbəb və nəticə arasında daha dərin bir əlaqə görülür və bu əlaqə ağıllı varlıqların könüllü hərəkətlərində yoxdur. İndi bunun doğru olub-olmadığı yalnız araşdırmadan sonra məlum olar; və bu filosofların üzərinə düşür ki, iddialarını əsaslandırsınlar, yəni zərurəti təriflərlə və ya təsvirlərlə açıqlasınlar və bizə maddi səbəblərin əməliyyatlarında bunu göstərsinlər. Doğrudan da, insanlar azadlıq və zərurət mövzusuna yanlış yoldan başlayırlar; onlar əvvəlcə ruhun qabiliyyətlərini, anlayışın təsirini və iradənin əməliyyatlarını araşdırırlar. Onlar əvvəlcə daha sadə sualı müzakirə etməlidirlər - yəni, bədənin və ağılsız maddənin fəaliyyətlərini; orada səbəb-nəticə və zərurət anlayışını yalnız obyektlərin daimi birlikdə olması və zehnin birindən o birinə keçməsi kimi başa düşüb-başarmadıqlarını sınamalıdırular. Əgər bu hallar həqiqətən maddədəki zərurətin bütün mahiyyətini təşkil edirsə və eyni zamanda bu hallar zehnin fəaliyyətlərində də ümumiyyətlə mövcuddursa, o zaman mübahisə bitmiş sayılır; ən azından bundan sonra yalnız sözlərin oyununa çevrilir. Amma biz həmişə özümüzü aldatmağa davam etsək, yəni maddi obyektlərin fəaliyyətlərində zərurət və səbəb-nəticə haqqında daha dərin bir fikrimiz olduğunu güman edərkən, zehnin könüllü hərəkətlərində isə heç nə tapa bilməsək, belə yanlış fərziyyə ilə sualı müəyyən nəticəyə gətirmək mümkün deyil. Bizi aldatmaqdən çıxaran yeganə yol daha yüksək səviyyəyə qalxmaqdır; yəni, maddi səbəblərə aid elmin məhdudluğunu yoxlamaq və özümüzü inandırmaqdır ki, biz onların yalnız daimi birlikdə olması və zehnin keçidindən başqa bir şey bilmərik. Bəlkə də insan ağlının belə məhdud sərhədlərini qəbul etmək bizə çətin gəlir; amma sonra bu nəzəriyyəni iradənin hərəkətlərinə tətbiq edəndə heç bir çətinlik yaşamırıq. Çünkü aydın görünür ki, iradə motivlər, şərait və xarakterlərlə müntəzəm bağlıdır və biz hər zaman birindən o birinə nəticə çıxarırıq.

Buna görə də, həyatımızın hər qərarında və hər davranışımızda artıq qəbul etdiyimiz zərurəti sözlərlə də təsdiq etməliyik.

Azadlıq və zərurət məsələsində, metafizikanın ən çox mübahisə olunan mövzusunda, davam etmək üçün çox söz lazım deyil ki, bütün insanlığın həm zərurət, həm də azadlıq doktrinasında razılaşdığı ortaya çıxsın və bu mübahisənin bu mövzuda da sadəcə söz oyunu olduğu aydın olsun. Çünkü könüllü hərəkətlərə tətbiq olunan azadlıqdan nə nəzərdə tutulur? Təbii ki, hərəkətlərin motivlər, meyllər və şəraitlə çox zəif bağlı olduğu, ya da bir-birindən heç bir nəticə çıxarmadığını demirik; bunlar açıq və qəbul edilmiş faktlardır. Azadlıqdan yeganə anlam, iradənin qərarlarına uyğun olaraq hərəkət etmək və ya etməmək gücüdür; yəni, istəsək dayana bilərik, istəsək hərəkət edə bilərik. Bu şərti azadlıq hər kəsə aid olduğu qəbul edilir ki, o, zəncirlər içində saxlanılan əsir deyilsə. Beləliklə, burada mübahisə mövzusu yoxdur. Hər hansı bir azadlıq tərifi verərkən, iki əsas şərti nəzərə almaq lazımdır: birincisi, bu tərif sadə faktlara uyğun olmalıdır; ikincisi, öz-özünə zidd olmamalıdır. Bu şərtlərə əməl edib tərifimizi başa düşülən etdikdə, inanıram ki, bütün insanlar bu mövzuda eyni fikirdə olacaqlar. Hamı qəbul edir ki, heç bir şey səbəbsiz mövcud ola bilməz və təsadüf ciddi araşdırıldıqda sadəcə mənfi mənalı bir sözdür, yəni təbiətdə hər hansı bir real qüvvəyə sahib deyil. Amma bəzi səbəblərin zəruri, bəzilərinin isə zəruri olmadığı iddia edilir. Burada təriflərin faydası ortaya çıxır. Kimsə səbəbi tərif edərkən, onun təsiriylə zəruri əlaqəsini daxil etmədən və bu tərifdə ifadə olunan fikrin mənşəyini aydın göstərmədən, mən dərhal bütün mübahisəni buraxaram. Amma öncəki açıqlama qəbul olunarsa, bu, tamamilə mümkünüsüzdür. Əgər obyektlər arasında müntəzəm əlaqə olmasaydı, səbəb və nəticə anlayışımız da olmazdı; və bu müntəzəm əlaqə zehnin çıxardığı nəticəni yaradır ki, bu da bizim anlaya bildiyimiz yeganə əlaqədir. Səbəbi bu şərtlər olmadan tərif etməyə çalışan kəs ya mənasız sözlər işlətməyə, ya da tərif etməyə çalıştığı sözün sinonimlərindən istifadə etməyə məcbur olar. Əgər

yuxarıdakı tərif qəbul edilərsə, azadlıq zərurətə qarşı olduqda, məhdudiyyətə deyil, təsadüf ilə eynidir; halbuki təsadüfun mövcudluğu ümumiyyətlə qəbul edilmir.

Fəlsəfi mübahisələrdə ən çox istifadə olunan, amma ən çox tənqid ediləsi üsullardan biri, hər hansı bir fərziyyəni, onun din və əxlaqa zərərli nəticələri ola biləcəyini iddia edərək inkar etməyə çalışmaqdır. Hər hansı bir fikir absurd nəticələrə gətirirsə, o, mütləq yanlışdır; amma bir fikrin yanlışdır deyilməsi, sadəcə onun təhlükəli nəticələri olduğuna görə deyil. Belə mövzular tamamilə kənar qoyulmalıdır, çünki onlar həqiqətin üzə çıxmasına heç bir kömək etməz, yalnız mübahisə etdiyimiz şəxsi pis göstərməyə xidmət edir. Mən bunu ümumi olaraq qeyd edirəm və bundan heç bir üstünlük götürmək istəmirəm. Mən açıq şəkildə belə bir yoxlamaya raziyam və cəsarətlə deyirəm ki, yuxarıda izah edilən zərurət və azadlıq doktrinləri yalnız əxlaqla ziddiyyət təşkil etmir, hətta onun dəstəklənməsi üçün mütləq lazımdır.

Zərurət iki şəkildə tərif oluna bilər, səbəbin iki tərifinə uyğun olaraq ki, zərurət onların əsas hissəsidir. O, ya oxşar obyektlərin daimi birləşməsindədir, ya da zehinin bir obyektdən digərinə nəticə çıxarmasında. İndi zərurət, hər iki mənada (əslində əsasda eynidir), məktəblərdə, məscidlərdə və gündəlik həyatda səssizcə insan iradəsinə aid olduğu qəbul olunub; və heç kim iddia etməyib ki, insan hərəkətləri ilə bağlı nəticələr çıxarmaq mümkün deyil, və bu nəticələrin oxşar hərəkətlərin oxşar motivlər, meyllər və şəraitlə birlikdə müşahidə olunmasına əsaslandığı. Yeganə fərq, bəlkə də, kimininsə bu insan hərəkətlərinin xüsusiyyətinə zərurət adı verməkdən imtina etməsi ola bilər; amma məncə, mənası başa düşüldükcə, söz heç bir zərər verməz. Yaxud da kiminsə maddənin işlərində daha dərin bir şeyi kəşf edə biləcəyini iddia etməsi mümkündür. Amma bu, təbii fəlsəfə və metafizikaya aid olsa da, əxlaq və din üçün heç bir önem daşımir. Bəlkə

də burada yanılıraq ki, maddənin hərəkətlərində başqa bir zərurət və əlaqə fikri yoxdur deyə iddia edirik; amma şübhəsiz ki, zehnin hərəkətlərinə heç nə əlavə etmirik, sadəcə hər kəsin razılaşlığı və qəbul etdiyi şeyləri qeyd edirik. Biz iradəyə dair qəbul olunmuş ortodoks sistemdə heç nəyi dəyişmirik, yalnız maddi obyektlər və səbəblər barədə fikrimizi dəyişirik. Buna görə də, bu doktrinadan daha günahsız bir şey yoxdur.

Bütün qanunlar mükafat və cəzalar üzərində qurulduğundan, əsas prinsip kimi qəbul edilir ki, bu motivlər zehnə müntəzəm və davamlı təsir göstərir və həm yaxşı, həm də pis hərəkətləri yaradır və ya qarşısını alır. Bu təsirə istədiyimiz adı verə bilərik; amma adətən hərəkətlə birlikdə olduğundan, bu təsir səbəb kimi qəbul edilməlidir və biz burada təsis etmək istədiyimiz zərurətin bir nümunəsi kimi baxılmalıdır. Nifrət və ya qisasın yeganə düzgün obyekti, düşüncə və şüura sahib olan insan və ya məxluqdur; və hər hansı bir cinayətkar və ya zərər verici hərəkət bu duyğuları oyandırırsa, bu, yalnız həmin şəxslə əlaqəli və ya ondan qaynaqlanır. Hərəkətlər öz təbiətinə görə müvəqqəti və keçicidir; və əgər onlar həmin şəxsin xarakteri və xüsusiyyətlərindən qaynaqlanırsa, nə onun şərəfinə, yaxşılıq halında, nə də şərəfsizliyinə, pislik halında, təsir edə bilməz. Hərəkətlər tənqid edilə bilər; onlar əxlaq və din qaydalarına zidd ola bilər; amma şəxs bu hərəkətlərə görə məsuliyyət daşımir; çünkü onlar ondan heç bir davamlı və sabit şeydən qaynaqlanmır və bu cür bir şey ardında buraxmır, ona görə də həmin şəxs bu hərəkətlərə görə cəza və ya qisas obyektinə çevrilə bilməz. Buna görə də, zərurəti və nəticədə səbəbləri inkar edən prinsipə görə, insan ən dəhşətli cinayəti törətdikdən sonra da doğulduğu ilk anda olduğu kimi saf və günahsızdır, və onun xarakteri onun hərəkətləri ilə bağlı deyil; çünkü hərəkətlər onun xarakterindən qaynaqlanmır və birinin pisliyi digərinin pozğunluğunun sübutu ola bilməz. Kişi lər bilmədən və təsadüfən etdikləri hərəkətlərə görə, nəticələrindən asılı olmayaraq, günahlandırılmırlar. Niyə? Çünkü bu hərəkətlərin əsasları yalnız anlıq olur və yalnız həmin hərəkətlərlə bitir.

İnsanlar tez və planlaşdırılmadan etdikləri hərəkətlərə, dərin düşünülmüş hərəkətlərə nisbətən daha az günahlandırılırlar. Niyə? Çünkü tez qıcıqlanmaq, zehində davamlı bir səbəb və ya prinsip olsa da, yalnız aralıqla təsir edir və bütün xarakteri zəhərləmir. Yenə də, peşmanlıq hər bir cinayəti silir, əgər həyat və davranışların dəyişməsi ilə müşayiət olunarsa. Bunu necə izah etmək olar? Yalnız belə deyərək ki, hərəkətlər bir insanı cinayətkar edir, sadəcə zehindəki cinayətkar prinsiplərin sübutu olduqları üçün; və bu prinsiplər dəyişəndə, artıq onlar sübut deyil, o zaman da cinayətkar olmurlar. Amma zərurət doktrinası olmadan, bu hərəkətlər heç vaxt doğru sübutlar olmamışdır və nəticədə heç vaxt cinayətkar sayılmamışdır. Bu arqumentləri eyni şəkildə göstərərək, yuxarıda qeyd olunan, bütün insanların razılaşlığı tərifə əsasən, azadlığın da əxlaq üçün vacib olduğunu sübut etmək asan olacaq. Çünkü hərəkətlər yalnız daxili xarakter, ehtiraslar və hissələrin göstəricisi olduqda bizim əxlaqi duyğularımızın obyektinə çevirilir; bu prinsiplərdən gəlməyən, tamamilə xarici zorakılıqdan qaynaqlanan hərəkətlər isə tərifə və ya tənqidə layiq ola bilməz.

Mən bu nəzəriyyə ilə bağlı, zərurət və azadlıq məsələlərində bütün etirazları aradan qaldırdığımı iddia etmirəm. Gələcəkdə, burada müzakirə olunmamış başqa mövzulara əsaslanan əlavə etirazların olacağını gözləyirəm. Məsələn, deyə bilərlər ki, əgər könüllü hərəkətlər maddənin əməliyyatları ilə eyni zərurət qanunlarına tabe olursa, o zaman bütün kainat boyunca əvvəlcədən müəyyən edilmiş və təyin olunmuş səbəblərin ardıcılılığı var – orijinal səbəbdən hər insanın ən kiçik istəyi və qərarına qədər. Kainatda təsadüf, bigənəlik və azadlıq yoxdur. Bu paraqrafda belə bir arqument irəli sürürlər ki, insan hərəkətlərində biz öz iradəmizi həyata keçirərkən, eyni zamanda başqa qüvvələrin də təsiri altındayıq. Bütün iradələrin son müəllifi isə kainatın Yaradıcısıdır - o, bu nəhəng maşını ilk hərəkətə gətirən və bütün varlıqları elə bir mövqeyə yerləşdirən varlıqdır ki, bundan sonra baş verən hər hadisə qaçılmaz zərurətlə nəticələnir. Bu

baxımdan, insan hərəkətləri ya heç bir mənəvi günah daşımır, çünki onların səbəbi bu qədər yaxşı bir səbəbə bağlıdır, ya da əgər hərəkətlərdə mənəvi günah varsa, bu halda Yaradıcımız da bu günahda ortaqdır, çünki o, bütün səbəblərin və əməliyyatların son müəllifidir.

Müəllif burada belə bir bənzətmə verir: mədən partladan bir adam, istifadə etdiyi fitilin uzunluğu və ya qısalığına baxmayaraq, partlayışın bütün nəticələrinə cavabdehdir. Eynilə, əgər səbəblər zənciri möhkəm təyin olunubsa, ilk səbəbi yaradan varlıq (sonlu ya da sonsuz) bütün növbəti səbəblərin də müəllifi sayılır və onlara aid olan həm tərif, həm də günahı daşımalıdır. Amma insan kimi məhdud və qüsurlu varlıqlar üçün bəzi günahlar anlayışla qarşılanır, lakin Yaradıcımız üçün belə qüsurlar yoxdur. Beləliklə, bu arqument insanın azad iradəsinin və mənəvi məsuliyyətinin necə mümkün olacağına dair ciddi suallar doğurur. O, görmüşdü, qərar vermişdi, niyyət etmişdi bütün o insan hərəkətlərinə, hansıları ki biz tələsik cinayətkar sayırıq. Buna görə ya həmin hərəkətlər cinayətkar deyil, ya da onlar üçün məsuliyyət insanın yox, Tanrıının üzərinə düşür. Amma bu iki fikirdən hər hansı biri gülünc və təhqiqədicidir. Deməli, bu fikrin özü də doğru ola bilməz, çünki ona qarşı eyni tənqidlər var. Əgər absurd nəticə qaçılmazdırsa, demək orijinal fikir də absurddur, elə necə ki, əgər cinayətkar hərəkətlər qaçılmaz şəkildə müəyyən səbəbə bağlırsa, o səbəb də cinayətkar sayılır. Bu tənqid iki hissədən ibarətdir və onları ayrıca araşdıracaqıq; Birincisi, əgər insan hərəkətləri zəruri zəncir vasitəsilə Tanrıya gedib çıxırsa, onlar heç vaxt cinayətkar ola bilməzlər, çünki Tanrı sonsuz mükəmməldir və yalnız yaxşı və hörmətə layiq olan şeylərə niyyət edə bilər. İkincisi isə, əgər onlar cinayətkardırsa, onda biz Tanrıya verdiyimiz mükəmməllik xüsusiyətindən imtina etməliyik və onu bütün yaratdıqlarında günah və mənəvi pozğunluğun son müəllifi kimi qəbul etməliyik. Birinci etirazın cavabı aydın və inandırıcı görünür. Bir çox filosoflar, təbiətin bütün hadisələrini dəqiq araşdırıldıqdan sonra, bütün kainatın bir sistem kimi

mükəmməl xeyirxahlıqla idarə olunduğunu və sonunda bütün yaradılmış varlıqlar üçün ən yüksək xoşbəxtliyin əldə ediləcəyini qənaətinə gəlirlər, hər hansı müsbət və ya tam pislik qarışmadan. Onlar deyirlər ki, hər hansı fiziki pislik bu xeyirxah sistemin əvəzolunmaz hissəsidir və hətta Tanrı özü, hikmətli bir qüvvə kimi götürülsə belə, onu aradan qaldırı bilməz, çünki bu, daha böyük pisliklərin meydana gəlməsinə və ya daha böyük xeyrin itirilməsinə səbəb olardı. Bu nəzəriyyədən bəzi filosoflar, xüsusilə qədim Stoiklər, dərd içində olanlara təsəlli vermək üçün istifadə etmiş və şagirdlərinə öyrətmişdilər ki, onların çəkdiyi əzablar əslində kainat üçün faydalıdır və təbiətin bütöv sistemini anlayan bir baxış üçün hər hadisə sevinc və həyəcan mənbəyidir. Amma bu fikirlər gözəl və uca görünsə də, təcrübədə zəif və təsirsiz olduğu tezliklə ortaya çıxdı. Məsələn, gut xəstəliyindən əziyyət çəkən bir insana, onun bədənində pis mayelərin yarandığı və qanallar vasitəsilə sinirlərə çataraq belə şiddətli ağrılar yaratdığı ümumi qanunların düzgünlüyünü söyləmək, onu sakitləşdirməkdən çox əsəbiləşdirərdi. Bu geniş baxışlar, rahatlıq və təhlükəsizlik içində olan düşüncəli bir insanın təsəvvürünü bir anlıq sevindirə bilər; amma ağrı və ya ehtirasın təsiri olmadıqda belə, bu fikirlər onun zehnində uzun müddət qalmır; daha da az, güclü əks təsirlərlə üzləşəndə isə heç bir təsir göstərə bilmirlər. Hisslər isə daha dar və təbii bir baxışa sahibdir; insan zehninin zəifliyinə uyğun şəkildə yalnız ətrafımızdakı varlıqları nəzərə alır və özəl sistem üçün yaxşı və ya pis görünən hadisələrə əsaslanır. Fiziki əzabla olduğu kimi, əxlaqi pisliklərlə də vəziyyət eynidir. Ağlabatan deyil ki, birinə az təsir edən uzaq fikirlər digərində daha güclü təsir göstərsin. İnsan zehninin təbiəti belədir ki, müəyyən xarakterlər, meyllər və hərəkətlər görən kimi dərhal razılıq və ya qınama hissini keçirir; və bu duyğular zehninin əsas hissələrindən biridir. Razılıq doğuran xarakterlər əsasən insan cəmiyyətinin sülhü və təhlükəsizliyinə xidmət edənlərdir; qınanan xarakterlər isə əsasən ictimai zərər və narahatlılığa səbəb olanlardır; bu səbəbdən də əxlaqi hisslərin, ya

birbaşa, ya da dolayı olaraq, bu zidd maraqlara əsaslandığı mətiqli görünür. Fəlsəfi düşüncələr fərqli fikir irəli sürə bilər ki, hər şey bütövlükdə düzgündür və cəmiyyəti narahat edən keyfiyyətlər də əsas məqsəd üçün faydalı və təbiətin xoşbəxtlik və rifahına xidmət edənlər qədər doğrudur. Amma belə uzaq və qeyri-müəyyən təxminlər, obyektlərin təbii və birbaşa görünüşündən yaranan hisslərlə müqayisə edilə bilərmi? Məsələn, böyük məbləğdə pulunu oğurlanan adam, bu yüksək düşüncələrdən təsəlli tapır mı? Bəs onda niyə onun cinayətə qarşı əxlaqi qəzəbi bu fikirlərlə ziddiyət təşkil etməlidir? Yaxud niyə pislik və yaxşılıq arasında gerçək fərqli qəbul edilməsi bütün fəlsəfi sistemlərlə uzlaşdırıla bilməz, eləcə də şəxsi gözəllik və çirkinlik arasındaki fərq? Hər iki fərq insan zehninin təbii hisslərinə əsaslanır və bu hisslər heç bir fəlsəfi nəzəriyyə və ya təxminlə dəyişdirilə və ya idarə oluna bilməz.

İkinci etiraz isə bu qədər asan və qaneedici cavab tələb etmir; eləcə də Tanrıının insanların bütün hərəkətlərinin dolayı səbəbi olmasını, amma günah və əxlaqi pozuntunun müəllifi olmamasını aydın şəkildə izah etmək mümkün deyil. Bu, yalnız təbii və köməksiz ağlın idarə edə bilməyəcəyi sirlərlə bağlıdır; və istənilən sistem belə mövzularda addım-addım çətinliklərə və hətta ziddiyətlərə düşcar olur. İnsan hərəkətlərinin müsbət və təsadüfi olduğunu, eyni zamanda öncədən bilindiyini uzlaşdırmaq; və ya mütləq qərarları müdafiə edib Tanrıını günahın müəllifi olmaqdan azad etmək fəlsəfənin gücünü aşmışdır. Xoşbəxtidir o fəlsəfə ki, bu uca sirlərə baş vurarkən öz cəsarətsizliyini anlayır və bu qarışiq və çasdırıcı mövzuları tərk edib, öz doğma və düzgün sahəsinə, yəni adı həyatın araşdırılmasına qayıdır; burada araştırma üçün kifayət qədər çətinliklər tapacaq, sonsuz şübhə, qeyri-müəyyənlik və ziddiyətlər dənizinə atılmadan!

Heyvanların ağlı haqqında

Bütün faktlarla bağlı mühakimələrimiz bir növ bənzətməyə əsaslanır ki, bu da bizə göstərir ki, hər hansı səbəbdən gözlənilən nəticələr, oxşar səbəblərdən əldə etdiyimiz nəticələrə bənzəyir. Əgər səbəblər tam oxşardırsa, bənzətmə tam olur və ondan çıxarılan nəticə dəqiq və qəti sayılır; heç kim dəmir parçasına baxanda onun ağırlığı və parçalarının birləşməsi olacağınə şübhə etməz, çünki bu, onun bütün müşahidələrində belə olub. Amma əşyalar tam oxşar olmadıqda, bənzətmə daha az dəqiq olur və nəticə də daha az qəti olur; lakin oxşarlıq və bənzərlik dərəcəsinə görə müəyyən qüvvəsi qalır. Bir heyvan üzərində aparılan anatomi müşahidələr bu cür mühakimə ilə bütün heyvanlara aid edilir; məsələn, qan dövranının qurbağa və ya balıq kimi bir varlıqda olduğu sübut olunubsa, bu, güclü ehtimaldır ki, bu prinsip bütün heyvanlarda mövcuddur. Bu bənzətmələr daha da genişləndirilə bilər, hətta indi müzakirə etdiyimiz anlama və insan hisslerinin mənşəyi və əlaqəsini izah edən nəzəriyyəyə də aid edilə bilər; əgər eyni nəzəriyyə bütün digər heyvanlarda da eyni hadisələri izah etmək üçün lazımdırsa, o zaman həmin nəzəriyyə əlavə etibarlılıq qazanır. Biz bu fikri, əvvəlki müzakirədə bütün təcrübi mühakimələri izah etmək üçün çalışdığımız hipotezlə bağlı yoxlayacaqıq və ümid edirik ki, bu yeni baxış bucağı əvvəlki müşahidələrimizi təsdiq edəcək. İlk önce aydın görünür ki, heyvanlar da insanlar kimi çox şeyləri təcrübədən öyrənir və eyni səbəblərdən həmişə eyni nəticələrin çıxacağını güman edirlər. Bu prinsipə əsaslanaraq onlar xarici əşyaların daha aşkar xüsusiyyətlərini tanıayırlar və doğulduqları andan başlayaraq atəş, su, torpaq, daşlar, hündürlüklər, dərinliklər və s. kimi şeylərin təbiətini və onların təsirlərini öyrənib yadda saxlayırlar. Gənclərin məlumatsızlığı və təcrübəsizliyi, uzun müşahidələr nəticəsində zərər verən şeylərdən yayınmayı və rahatlıq və ya zövq verəni təqib etməyi öyrənmiş qocaların ağıllılığı və zəkanı aydın seçilir. Tarlaya alışmış at öz bacarığına uyğun hündürlüyü tanıır və gücünü aşan şeyi

cəhd etməz. Yaşlı ov iti yorucu ovun daha çətin hissəsini gənclərə buraxar və özünü dovşanın qaçış yollarında tutar; onun bu halda etdikləri fərziyyələr yalnız müşahidə və təcrübəsinə əsaslanır. Heyvanlara tətbiq olunan intizam və tərbiyənin təsirlərindən bu daha da aydın olur; mükafatlar və cəzaların düzgün tətbiqi ilə onlara təbii instinkt və meyllərinə tamamilə zidd olan hər hansı hərəkət öyrədilə bilər. İtin ağrıdan qorxması, ona hədələyəndə və ya çubuq qaldıranda təcrübə deyilmi? Adına cavab verməsi və belə bir səsdən başa düşməsi ki, onu çağırırsan, başqa itlərdən yox, elə təcrübə deyilmi? Bütün bu hallarda müşahidə edirik ki, heyvan duyğularına birbaşa təsir edən şeydən daha başqa bir nəticə çıxarır; bu nəticə isə tamamilə keçmiş təcrübəyə əsaslanır və heyvan indiki obyektin eyni nəticələri verəcəyini gözləyir, hansı ki, oxşar obyektlərdən həmişə müşahidə edib. İkincisi, heyvanın bu nəticəyə gəlməsi heç bir dəlil və ya arqumentlə bağlı ola bilməz, yəni o belə düşünmür ki, oxşar hallar oxşar səbəblərdən yaranmalıdır və təbiət həmişə qaydalara uyğun işləyəcək. Əgər belə dəlillər varsa, onlar çox mürəkkəbdir və belə natamam ağıl sahibləri üçün müşahidə olunması çətindir; hətta fəlsəfi dahi üçün belə diqqətlə araşdırmaq lazımlı gəlir. Heyvanlar bu nəticələrə məntiqi düşüncə ilə gəlmir, uşaqlar gəlmir, adi insanlar gündəlik həyatında gəlmir, hətta fəlsəflər də - onlar da əsasən adi insanlar kimidirlər və eyni prinsiplərlə idarə olunurlar. Təbiət, həyat üçün çox vacib olan səbəbdən nəticə çıxarma əməliyyatını daha sadə, daha ümumi və istifadəsi asan olan başqa bir prinsip əsasında təmin etməlidir; belə vacib bir işi mürəkkəb məntiqi prosesə etibar etmək olmaz. Əgər bu insanlarla bağlı şübhəli olsa da, heyvanlarla bağlı heç bir sual qalmır; bir dəfə bu nəticə insanlarda möhkəm sübut olunarsa, analoji qaydalara əsaslanaraq, bu ümumiyyətlə, heç bir istisna və şərt olmadan qəbul edilməlidir. Yalnız adət heyvanları, duyğularına təsir edən hər bir obyektdən onun adətən müşahidə olunan nəticəsini çıxarmağa vadə edir və onların təsəvvürü bir obyektin görünüşündən digəri barədə inanla

bağlı düşüncəyə keçir. Bu əməliyyatı, həm yüksək, həm də aşağı sinifli duyğu sahibi varlıqlar arasında başqa cür izah etmək mümkün deyil. Amma heyvanlar biliklərinin çox hissəsini müşahidədən öyrənsələr də, onların bir çox hissəsini təbiətin ilkin verdiyi qabiliyyətdən alırlar; bu qabiliyyət adı hallarda sahib olduqları zəka səviyyəsindən çox üstündür və ən uzun təcrübə və məşq də onlarda az və ya heç bir inkişaf yaratmır. Bunlara biz instinkt deyirik və insan ağlının bütün araşdırması ilə izah edilə bilməyəcək çox qəribə və fövqəl güc kimi heyranlıqla qarşılanır. Amma bəlkə də heyranlığımız azalacaq, əgər düşünək ki, bizdə heyvanlarla ortaq olan, bütün həyat davranışımızın əsasında duran təcrübə nəticəsində düşünmə də instinkt və ya mexaniki bir güc növüdür, hansını ki, biz özümüz də bilmədən istifadə edirik; və onun əsas əməliyyatları bizim əqli qabiliyyətlərimizin müvafiq fikirlərin əlaqələri və müqayisələri ilə idarə olunmur. Instinkt fərqli olsa da, yenə də o instinkt odun yanmasından çəkindirməyi insana öyrədir, elə birdə də o instinkt inkubasiya sənətini və quşun yuva qayğısının bütün sistemini ona belə dəqiq öyrədir.

Möcüzələr haqqında

Doktor Tillotsonun yazılarında real mövcudluğa qarşı bir arqument var ki, çox qısa, zərif və güclüdür. Bu cür təlimə qarşı ciddi cavab vermək lazım olmayan bir mövzu üçün ən yaxşı arqument kimi qəbul edilə bilər. Həmin alim ruhanının dediyinə görə, Müqəddəs Kitabın və ənənənin səlahiyyəti yalnız apostolların şahidliyi üzərində qurulub; onlar İsa Peyğəmbərin möcüzələrinə şahid olmuşdular və onun ilahi missiyasını sübut etmişdilər. Bizim xristian dininin həqiqətinə dair sübutlarımız, duyğularımızın həqiqətinə olan sübutlardan azdır, çünki bizim dinimizin ilk müəlliflərində belə sübutlar çox böyük deyildi; və bu sübutların təsiri onların şagirdlərinə keçdikcə zəifləyir. Heç kim onların şahidliyinə

duygularının birbaşa obyektinə olduğu qədər inana bilməz. Daha zəif sübut heç vaxt daha güclü sübutu məhv edə bilməz; ona görə də real mövcudluq təlimi Müqəddəs Kitabda nə qədər açıq şəkildə göstərilsə də, məntiq qaydalarına zidd olaraq ona razılıq vermək düzgün olmaz. Bu, duygulara ziddir, çünki həm Müqəddəs Kitab, həm də ənənə, bu təlimin əsası kimi götürüldükdə, yalnız xarici sübutlar sayılır və müqəddəs Ruhun birbaşa təsiri olmadan hər kəsin qəlbinə çatmır. Heç nə bu cür qəti və inandırıcı arqument qədər əlverişli deyil. Belə arqument ən azından ən təkəbbürlü fanatizmi və xurafatı susdura bilir və bizi onların yorucu təsirlərindən azad edir. Özümə arxayınam ki, bu cür bir arqument tapmışam və əgər bu arqument düzgündürsə, ağıllı və savadlı insanlar üçün hər cür xurafata qarşı daimi bir əngəl olacaq və bu səbəbdən dünya var olduqca faydalı olacaq. Çünki məncə, möcüzə və qəribə hadisələrlə bağlı məlumatlar müqəddəs və qeyri-müqəddəs tarixlərdə həmişə olacaq. Baxmayaraq ki, faktlarla bağlı nəticə çıxaranda təcrübə bizim yeganə yol göstəricimizdir, etiraf etməliyik ki, bu yol göstərici hər zaman səhvsiz olmur və bəzi hallarda bizi yanında bilər. Əgər biri bizim iqlimdə iyun ayının istənilən həftəsində dekabr ayının bir həftəsindən daha yaxşı hava olacağını gözləsə, bu düşüncə düzgün və təcrübəyə uyğun olar. Amma yenə də mümkünür ki, nəticədə yanıldığını görsün. Lakin belə bir halda o, təcrübədən şikayət etməyə əsas tapa bilməz, çünki təcrübə bizə çox vaxt hadisələrin qeyri-müəyyən olduğunu əvvəlcədən göstərir – bunu isə hadisələrin müxtəlifliyi və ziddiyyətliliyi ilə müşahidə edə bilərik. Bütün nəticələr gözlənilən səbəblərdən eyni dərəcədə dəqiqliklə doğmur. Elə hadisələr var ki, hər ölkədə və hər dövrdə daim bir-biriylə əlaqəli olub. Bəziləri isə daha dəyişkəndir və bəzən bizim gözləntilərimizi doğrultmur. Bu səbəbdən faktlarla bağlı düşünərkən bizdə müxtəlif səviyyələrdə əminlik olur – tam dəqiqlikdən tutmuş ən zəif əxlaqi inam dərəcəsinə qədər. Ona görə də ağıllı insan öz inancını sübutun gücünə uyğunlaşdırır. Əgər hansısa nəticə səhvsiz təcrübəyə əsaslanırsa, o insan hadisənin baş

verəcəyinə tam əmin olur və keçmiş təcrübəsini həmin hadisənin gələcəkdə də baş verəcəyinə tam sübut kimi qəbul edir. Amma digər hallarda daha ehtiyatlı davranır: əks təcrübələri müqayisə edir, hansı tərəfdə daha çox təcrübə varsa, ona tərəf meyl edir – amma yenə də şübhə və tərəddüdlə. Və nəhayət qərar verəndə, əldə olunan sübutancaq ehtimal adlanı bilər. Deməli, hər bir ehtimal əks təcrübə və müşahidələrin qarşılurmamasını nəzərdə tutur, burada bir tərəf digərindən üstün gəlir və bu üstünlük sübutun gücünü müəyyən edir. Əgər bir tərəfdə yüz təcrübə, digər tərəfdə əlli varsa, nəticə qeyri-müəyyəndir. Amma yüz ardıcıl təcrübə və yalnız bir zidd təcrübə olduqda, bu artıq kifayət qədər güclü bir əminlik yaradır. Hər bir halda əks təcrübələri müqayisə etmək və az olanı çoxdan çıxmaq lazımdır ki, sübutun həqiqi gücünü müəyyən edə bilək. Bu prinsipləri konkret bir nümunəyə tətbiq etsək, görərik ki, insan həyatında şahidlərin ifadələrinə və hadisəni öz gözü ilə görənlərin danışdıqlarına əsaslanan düşünmə tərzi çox yayılmış, faydalı və hətta zəruridir. Bəzi insanlar bu düşüncə formasının səbəb-nəticə əlaqəsinə əsaslanmadığını deyə bilər. Mən söz üstündə mübahisə etməyəcəyəm. Bəsit şəkildə desək, bu cür arqumentlərə olan inamımız yalnız insan ifadələrinin doğru olduğuna dair təcrübəmizdən və faktların adətən şahidlərin dediklərinə uyğun gəldiyini müşahidə etməyimizdən qaynaqlanır. Ümumi bir qayda olaraq, heç bir obyektin bir-birilə daxili, aşkar bir əlaqəsi yoxdur və bir şeydən digərini çıxarmaq yalnız onların daim və müəyyən şəkildə birlikdə baş verdiyini görməyimizə əsaslanırsa, onda bu qaydaya insan ifadələrinə görə istisna etməyə haqqımız yoxdur. İnsan ifadələrinin hadisə ilə əlaqəsi, özlüyündə, digər hər hansı iki şeyin əlaqəsi qədər təsadüfi və məcburi deyil. Əgər insanların yaddaşı müəyyən qədər güclü olmasaydı, əgər insanlar adətən doğruluğa meyilli və vicdanlı olmasaydı, əgər yalan danışarkən utanmaq hissləri olmasaydı – və bu xüsusiyətlər təcrübə ilə insan təbiətinə xas olduğu sübut edilməsəydi – onda biz insan ifadəsinə heç vaxt inanmazdıq. Dəli bir adamın və ya daim

yalan danışan və pis niyyətli birinin dedikləri bizim üçün heç bir dəyər daşılmazdı. Şahidlərdən və insan ifadəsindən gələn sübut da keçmiş təcrübəyə əsaslandığı üçün bu sübutun gücü də həmin təcrübəyə görə dəyişir. Əgər müəyyən bir ifadə növü ilə bir hadisə növü arasında həmişə bir uyğunluq müşahidə olunubsa, bu sübut kimi qəbul olunur; əgər bu uyğunluq dəyişkən olubsa, bu zaman sadəcə ehtimal kimi dəyərləndirilir. Belə qərarlarda nəzərə alınmalı olan bir çox amil var və bu məsələlərlə bağlı yaranan bütün mübahisələri həll etmək üçün əsas ölçü vasitəmiz yenə də təcrübə və müşahidədir. Əgər bir hadisə ilə bağlı təcrübə tam sabit deyilsə, bu zaman bizim qərarlarımızda da qaçınılmaz ziddiyətlər yaranır və arqumentlər bir-birinə qarşı çıxaraq bir-birini zəiflədir, necə ki digər sübut növlərində də belə olur. Biz çox vaxt başqalarının dediklərinə şübhə ilə yanaşırıq. Əks fikirləri və vəziyyətləri müqayisə edirik, hansı tərəf daha güclüdürsə, ora meyl edirik. Amma bu meyl də tam əminliklə olmur – çünki qarşı tərəfin arqamenti nə qədər güclüdürsə, bizim inamımız da bir o qədər azalır. Bu cür sübutların ziddiyətli olması müxtəlif səbəblərdən qaynaqlana bilər: əks ifadələrin olması, şahidlərin sayı və ya xarakteri, ifadənin verilmə forması və ya bütün bu amillərin birlikdə təsiri. Əgər şahidlər bir-birinə zidd danışırsa, sayı azdırsa və ya etibar olunmayacaq şəxslərdirsə, dedikləri şeydə şəxsi maraqları varsa, ifadələrini tərəddüdlə verirlərsə və ya əksinə, çox qətiyyətlə və təkidlə danışırlarsa – biz həmin faktla bağlı şübhəyə düşürük. Bu cür ifadələrin gücünü azalda və ya tamamilə məhv edə biləcək daha bir çox belə hallar mövcuddur. Tutaq ki, şahidlərin sübut etməyə çalışdığı hadisə qeyri-adi və möcüzəvi xarakter daşıyır. Belə bir halda, bu ifadənin sübut kimi dəyəri azalmağa başlayır – hadisə nə qədər qeyri-adi və nadir olarsa, ifadənin gücü də bir o qədər azalır. Bizim şahidlərə və tarixçilərə inanmağımızın səbəbi ifadə ilə reallıq arasında əvvəldən görünən bir əlaqə deyil, bu iki şeyin təcrübədə tez-tez uyğun gəlməsidir. Amma şahidlik edilən hadisə bizim nadir hallarda rastlaşdığınıza bir şeydirse, o zaman burada iki zidd

təcrübə qarşı-qarşıya gəlir: biri digərini gücü qədər zəiflədir və yalnız daha güclü olan düşüncəmizə təsir edə bilər. Eyni təcrübə prinsipi ki, bizi şahidlərin ifadəsinə müəyyən qədər inandırır, bu halda həmin hadisəyə qarşı da bizdə müəyyən bir şübhə oyadır. Bu ziddiyət inam və nüfuz arasında bir tarazlıq yaratır və nəticədə hər iki tərəfi zəiflədir. "Əgər bu hekayəni mənə Katon danışsaydı da, yenə inanmazdım" – bu, Romada məşhur bir məsəldir və o fəlsəfi və vətənpərvər insanın sağlığında belə deyilirdi. Bu ifadə göstərir ki, hadisənin inanılmazlığı bəzən çox etibarlı bir insanın dediyini belə etibarsız edə bilər. Donun təsiri ilə bağlı ilk məlumatlara inanmayan hind şahzadəsi əslində düzgün düşünürdü. Çünkü onun üçün tamamilə yad olan bir təbiət şəraitində yaranan və öz təcrübəsində daim gördüyü hadisələrlə heç bir oxşarlığı olmayan faktlara inanmaq üçün çox güclü sübutlar tələb olunurdu. Bu faktlar onun təcrübəsinə zidd olmasa da, onun təcrübəsinə uyğun da deyildi.

İndi isə şahidlərin ifadəsinə qarşı ehtimalı daha da gücləndirmək üçün fərz edək ki, onların iddia etdiyi hadisə sadəcə qeyri-adi yox, əsl möcüzədir. Və elə fərz edək ki, bu ifadə təkcə götürüldükdə tam sübut gücünə malikdir. Bu halda bizdə "sübutla sübut toqquşur" vəziyyəti yaranır və onların içində daha güclü olan üstün gəlir. Amma yenə də onun gücü, qarşı tərəfin nə qədər güclü olduğuna görə müəyyən qədər azalır.

Möcüzə – təbiət qanunlarının pozulmasıdır. Bu qanunları isə uzun və dəyişməz təcrübə formalaşdırır. Bu səbəbdən, möcüzəyə qarşı sübut - faktın təbiətindən irəli gələrək - təcrübəyə əsaslanan hər hansı arqument qədər tam və güclüdür. Niyə biz əminik ki, bütün insanlar ölməlidir, qurğuşun havada özü-özünə qala bilməz, od ağacı yandırır və su odun sönməsinə səbəb olur? Çünkü bu hadisələr təbiət qanunlarına uyğundur və onların baş verməməsi üçün həmin qanunların pozulması, yəni möcüzə baş verməlidir. Əgər bir hadisə təbiətdə tez-tez baş verirsə, o, artıq möcüzə sayılmır. Məsələn, sağlam görünən bir adamın qəfil ölməsi möcüzə deyil

- çünki bu hadisə nadir olsa da, tez-tez müşahidə olunub. Amma ölmüş bir insanın yenidən dirilməsi möcüzədir, çünki bu heç bir dövrde və heç bir yerdə müşahidə olunmayıb. Ona görə də hər bir möcüzəvi hadisəyə qarşı daim eyni və ardıcıl təcrübə mövcud olmalıdır. Əgər belə olmasaydı, bu hadisəyə möcüzə adı verilməzdi. Ardıcıl təcrübə isə artıq sübut deməkdir. Bu halda, bir möcüzənin baş verdiyinə qarşı, faktın təbiətindən irəli gələn birbaşa və tam sübut var. Bu sübut yalnız ondan daha güclü və əks bir sübutla – yəni həmin möcüzəyə dair çox güclü sübutla – üstələnə bilər. Buradan aydın nəticə çıxır (və bu, diqqətə layiq ümumi bir qaydadır): “Heç bir ifadə möcüzəni sübut etmək üçün yetərli deyil, əgər həmin ifadənin yalan olması, onun sübut etməyə çalışdığı hadisənin baş verməsindən daha möcüzəvi sayılmırsa.” Hətta bu halda belə iki arqument bir-birini zəiflədir və yalnız daha güclü olan, zəif olan çıxıldıqdan sonra qalan təsir qədər inam yarada bilər. Əgər biri mənə deyirsə ki, o, ölmüş bir insanın dirildiyini görüb, dərhal düşünürəm: görəsən bu adam ya yalan danışır, ya da özü aldadılıb, yoxsa doğrudanmı bu hadisə baş verib? Bu zaman bir möcüzəni digər möcüzə ilə müqayisə edirəm. Hansı daha inanılmazdırsa, onu rədd edirəm. Əgər bu şəxsin yalan danışması və ya yanlışması, ölmüş bir insanın dirilməsindən daha möcüzəvidirsə, yalnız o zaman bu ifadəyə inanmağa əsasım ola bilər.

Əvvəlki mühakimələrdə biz fərz etmişdik ki, möcüzə üzərində qurulan şahid ifadəsi bəlkə tam sübut ola bilər və həmin ifadənin yalan olması həqiqətən də möcüzəvi bir hadisə olar. Amma asanlıqla göstərmək olar ki, biz bu baxışda çox şaxələndik və heç vaxt belə tam və qəti sübutla təsdiqlənmiş möcüzə olmayıb. Çünki tarixdə belə bir möcüzə yoxdur ki, onu kifayət qədər sayda, sağlam düşüncəyə, yaxşı təhsilə və biliyə malik insanlar təsdiqləsinlər. Bu insanlar özlərini heç bir aldanışdan qoruyan, tam dürüst və heç bir niyyətlə başqalarını yaniltmaq istəməyən olmalıdırlar. Həmçinin onların cəmiyyətdə etibarı və nüfuzu o qədər yüksək olmalıdır ki, yalan danışdıqları aşkar olunarsa, böyük itkiyə məruz

qalsınlar. Bundan başqa, təsdiqlədikləri faktlar ictimai şəkildə və dünyanın çox tanınmış bir yerində baş verməlidir ki, yalanları asanlıqla üzə çıxa bilsin. Bütün bu şərtlər insan ifadəsinə tam inam qazandırmaq üçün lazımdır. İkincisi, insan təbiətində bir xüsusiyyət var ki, ciddi araşdırıldığda, insan ifadələrindən gələn möcüzələrə olan inamı çox azaldır. Ümumiyyətlə, biz düşünərkən belə bir qaydaya əməl edirik: təcrübəmiz olmayan şeylər təcrübəmiz olanlara bənzəyir; ən çox rast gəldiyimiz hallar ən çox ehtimal ediləndir; və əgər arqumentlər ziddirsə, daha çox müşahidəyə əsaslanan arqumentə üstünlük verməliyik. Amma bu qaydaya əsaslanaraq adı səviyyədə qeyri-adi və inanılmaz faktları rədd etsək də, bəzən ağılimız başqa cür işləyir. Tamamilə absurd və möcüzəvi olan bir şey iddia olunanda, məntiq əksinə, həmin faktı daha asan qəbul edir. Çünkü möcüzələrdən yaranan heyrət və təəccüb hissi xoşdu və insani həmin hadisələrə inanmağa meylləndirir. Bu o qədər güclüdür ki, hətta birbaşa bu zövqü yaşaya bilməyən, möcüzələrə inanmayan insanlar belə, bu zövqü dolayısı ilə, başqalarının heyranlığını görməklə, paylaşmaq istəyir və başqalarının təəccübünü oyatmaqdə qürur və sevinc tapırlar. Səyahətçilərin möcüzəvi hekayələrinə, dəniz və torpaq canavarlarının təsvirlərinə, heyrətamız macəralarına, qəribə adamlar və yad davranışlar haqqındakı danişdılqlarına insanlar necə həvəs və maraqla qulaq asırlar! Amma əgər din sevgisi heyrət duyğusu ilə birləşərsə, onda ağıl-şüur sona çatır və insan ifadəsi belə vəziyyətlərdə heç bir etibarlılıq qazanmır. Dindar insan hədsiz həyəcanlanmış ola bilər və heç mövcud olmayan şeyləri gördüğünü təsəvvür edə bilər. Bəlkə də öz hekayəsinin yalan olduğunu bilir, amma ən yaxşı niyyətlərlə, müqəddəs bir məqsəd uğrunda onu davam etdirir. Hətta belə bir yanılma olmasa belə, belə güclü bir cazibə onun üçün digər insanlardan daha güclü təsir edir; eyni zamanda şəxsi maraq da onun üçün güclü bir təsirə malikdir. Onun dinləyiciləri adətən kifayət qədər mühakimə qabiliyyətinə malik olmurlar və ya ümumiyyətlə bu mövzulara gələndə ağıl və məntiqdən imtina edirlər.

Əgər istəsələr belə, duyğular və həyəcanlı təsəvvürləri onların məntiqini pozur. Onların inamı onun cəsarətini artırır, onun cəsarəti isə onların inamını üstələyir. Natiqlik ən yüksək səviyyədə olduqda, çox az məntiq və düşüncəyə yer qoyur; o, tamamilə təsəvvürə və duyğulara müraciət edir, beləliklə istəkli dinləyiciləri təsirləndirir və onların anlayışını ələ keçirir. Şükür ki, bu yüksək səviyyəyə nadir hallarda çatır. Amma Tulli və ya Demosthen kimi böyük natiqlərin Roma və ya Afina auditoriyası üzərində çətinliklə qazanacağı təsiri, hər bir kapuçin rahibi və ya hərəkətli və ya sabit müəllim ümumi insan kütləsi üzərində daha asan və daha güclü şəkildə göstərə bilər, çünki onlar daha sadə və kobud duyğuları oyandırlırlar. Bütün dövrlərdə uydurulmuş möcüzələr, peyğəmbərliklər və fövqəltəbii hadisələrin çoxsaylı nümunələri var ki, ya zidd sübutlarla ifşa olunub, ya da absurd olduqları üçün özləri ifşa olunublar. Bu, insanların qeyri-adi və möcüzəvi şeylərə qarşı olan güclü meylini kifayət qədər sübut edir və belə xəbərlərə şübhə ilə yanaşmağı haqq edir. Bu, bizim təbii düşüncə tərzimizdir, hətta ən adi və inandırıcı hadisələrə də belə baxırıq. Məsələn, kənd yerlərində və kiçik şəhərlərdə evliliklə bağlı xəbərlər ən asan və sürətlə yayılan xəbərlərdir; o qədər ki, iki eyni sosial vəziyyətdə olan gənc bir-birini yalnız iki dəfə görsə belə, bütün qonşuluq dərhal onları bir cütlük kimi qəbul edir. Maraqlı bir xəbəri danışmaq, yaymaq və ilk xəbər verən olmaq insanlara zövq verir və bu xəbərlər sürətlə yayılır. Bu isə o qədər məlumdur ki, ağıllı insan bu xəbərlərə yalnız daha böyük sübutlar gördükdə inanır. Eyni duyğular və daha güclüləri, ümumi insan kütləsini dini möcüzələrə inanmağa və onları böyük həvəslə və əminliklə yaymağa həvəsləndirmirmi?

Üçüncüsü, fövqəltəbii və möcüzəvi hadisələrin əsasən savadsız və vəhşi xalqlarda çox rastlanması bu cür xəbərlərə qarşı güclü şübhə yaradır. Və ya əgər mədəni bir xalq belə xəbərləri qəbul edibsə, o xalqın bu inancları savadsız və vəhşi əcdadlarından aldığıni görürük. Bu inanclar da əcdadlar

tərəfindən heç bir şübhə etmədən və dəyişmədən ötürülüb, çünki qəbul olunmuş fikirlərə həmişə belə bir müqəddəs və dəyişməz qüvvət bağlıdır.

Bütün xalqların ilk tarixlərini oxuyarkən elə təəssürat yaranır ki, sanki biz başqa bir dünyaya düşmüşük, orada təbiətin qaydaları tam fərqli işləyir. Döyüşlər, inqilablar, xəstəliklər, aclıq və ölüm heç vaxt bizim təcrübə etdiyimiz adı təbii səbəblərlə baş vermir. Məcüzələr, nişanələr, kahinliklər və hökm qərarları, aralarına qarışan bir neçə təbii hadisəni də tamamilə gözdən uzaqlaşdırır. Amma keçmişdən müasir və maarifləndirici dövrlərə doğru getdikcə, bu fövqəltəbii hadisələrin sayının azalmasını görürük və tezliklə başa düşürük ki, bu hadisələrdə heç bir sərr və ya fövqəltəbii qüvvə yoxdur. Sadəcə insan təbiətinin möcüzə və qeyri-adi şeylərə olan adı meyli bu cür inancları yaratır. Hərçənd bu meyl bəzən ağıl və təhsil ilə azaldıla bilər, amma heç vaxt insan təbiətindən tamamilə silinə bilməz. Maraqlıdır ki, ağıllı bir oxucu belə düşünə bilər ki, bu möcüzəvi tarixçilərin yazdığı o böyük hadisələr bizim dövrlərimizdə baş vermir. Amma insanın hər zaman yalan danışması heç də qəribə deyil. Sən özün də bu zəifliyə çox nümunələr görmüsən. Bir çox belə möcüzəvi hekayələr eşitmisən, amma ağıllı və düşüncəli insanlar onları yalan sayıb rədd edəndən sonra, ən adı insanlar belə onlardan əl çəkib. Əmin ola bilərsən ki, bu məşhur yalanlar da elə eyni başlangıçdan yaranıb. Amma onlar daha uyğun şəraitdə əkildiyindən, nəticədə demək olar ki, özləri haqqında danışdıqları möcüzələrə bənzər, nəhəng və böyük nağıllara çevriliblər. O yalançı peyğəmbər Aleksandrın ağıllı siyasəti olmuşdu ki, öz saxtakarlıqlarını ilk dəfə Paflagoniya bölgəsində göstərdi. Orada, Lusiandanın dediyinə görə, insanlar çox savadsız və ağılsız idilər və hətta ən kobud yalanları belə asanlıqla qəbul etməyə hazır idilər. Uzaq yerlərdə yaşayan, məsələyə kifayət qədər əhəmiyyət verən insanlar isə daha yaxşı məlumat almaq imkanına malik deyildilər. Bu hekayələr onlara yüzlərlə əlavə səbəb və amillə şişirdilərək çatdırılırdı. Axmaq insanlar isə bu yalanların yayılmasında çox çalışırdılar; ağıllı və biliyi olanlar isə adətən

bu absurdluqla sadəcə gülüb keçməklə kifayətlənir, amma həmin saxtakarlığı tam şəkildə ifşa edə biləcək konkret faktları öyrənmirdilər. Beləliklə, yuxarıda danışılan saxtakar Paflagoniya kimi savadsız insanlardan başlayaraq, hətta Yunan filosofları və Romadakı yüksək nüfuzlu şəxslər arasında tərəfdarlar yiğə bildi. Hətta böyük hökmədar Marcus Aureliusa belə təsir edib, onu saxta peyğəmbərliliklərinə inanmağa və hərbi ekspedisiyanın nəticəsini bu yalançı proqnozlara etibar etməyə razı sala bildi. Yalancı bir iddianı savadsız bir xalq arasında yaymanın faydaları o qədər böyükdür ki, hətta həmin aldaniş ümumiyyətlə onların çoxuna təsir etməsə belə (bu nadir hallarda baş verir), uzaq və geridə qalmış yerlərdə uğur qazanmaq ehtimalı, elmi və sənəti ilə məşhur olan şəhərdə başlamaqdan daha çoxdur. Ən savadsız və vəhşi olanlar bu yalanı xaricdə yayırlar. Onların öz ölkələrindən heç kim geniş əlaqəyə və ya kifayət qədər nüfuza malik olmadığından, yalanı təkzib edib məhv edə bilmir. İnsanların möcüzələrə olan meyli tam olaraq özünü göstərir. Beləliklə, başlanğıcda olduğu yerdə hamı tərəfindən ifşa olunan bir hekayə, min kilometr uzaqda tamamilə doğru hesab olunur. Əgər Aleksandr özünü Afina kimi məşhur elmi mərkəzdə yerləşdirsəydi, oradakı filosoflar dərhal bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərini bütün Roma imperiyası boyunca yayardılar. Onların böyük nüfuzu, məntiqi və natiqlik qüvvəsi insanları tamamilə işıqlandırardı. Doğrudur, Lusiandanın təsadüfən Paflagoniyadan keçməsi bu işdə kömək etmişdir. Amma arzu edilsə də, hər Aleksandr belə bir Lusiannla qarşılaşmış ki, onun saxtakarlıqlarını ortaya çıxarsın və ifşa etsin.

Dördüncü səbəb kimi əlavə edə bilərəm ki, möcüzələrin nüfuzunu azaldan bir amil də budur: heç bir möcüzə haqqında, hətta açıq-aydın ifşa edilməyənlər də daxil olmaqla, tək bir şahidin ifadəsi yoxdur; əksinə, saysız-hesabsız şahidlərin ziddiyyəti mövcuddur. Yəni, möcüzə yalnız ifadənin etibarını pozmur, ifadə özü də özünü inkar edir. Bunu daha yaxşı anlamaq üçün din məsələlərinə baxaq: orada fərqli olan hər şey əks sayılır.

Məsələn, qədim Roma, Türkiyə, Siam və Çin dinlərinin hamısının eyni əsasda qurulması mümkün deyil. Hər bir dinin möcüzələri (və bunlar çoxdur) həmin dinin doğruluğunu sübut etməyə çalışır. Amma bu, dolayısı ilə digər bütün dinlərin yanlış olduğunu göstərir.

Beləliklə, bir rəqib sistemi məhv etməklə, o sistemin üzərində qurulan möcüzələrin etibarını da məhv edir. Buna görə də fərqli dinlərin möcüzələri zidd faktlar kimi qəbul olunmalıdır və onların sübutları – zəif və ya güclü olsun – bir-birinə qarşıdır. Bu mühakimə üsuluna görə, biz Məhəmməd və onun davamçılarının hər hansı bir möcüzəsinə inananda, bunu bir neçə vəhşi ərəb şahidinə əsaslandırırıq. Digər tərəfdən isə, Titus Livius, Plutarx, Tacitus və ümumiyyətlə Yunan, Çin və Roma Katolik yazıçıları tərəfindən öz dinlərində danışılan möcüzələrin etibarlılığını da qəbul etməliyik. Mən deyirəm ki, onların ifadəsini eyni şəkildə qiymətləndirməliyik, sanki onlar o Məhəmməd möcüzəsindən danışib onu açıq şəkildə inkar ediblər - bunu da eyni dəqiqliklə ediblər, necə ki, öz danışdıqları möcüzəyə inanırlar. Bu arqument çox incə və mürəkkəb görünə bilər, amma əslində fərqlənmir. Bu, elə bir hakim mühakiməsi kimidir: iki şahid bir cinayətə dair ifadə verirsə, amma başqa iki şahid həmin şəxsin cinayət baş verdiyi vaxt iki yüz liga uzaqda olduğunu təsdiq edirsə, o zaman cinayətin şahidlərinin etibarı zədələnir. Tarixi qeyri-dini mənbələrdə ən yaxşı sübut edilmiş möcüzələrdən biri, Tacitusun Vespasian haqqında yazdıqlarıdır. Tacitus bildirir ki, Vespasian Aleksandriyada bir kor adamı tüpürcəyi ilə, bir topal adamı isə yalnız ayağı ilə toxunaraq sağaldıb. Bunu isə Serapis adlı tanrıının görkəmli bir vəhyinə tabe olaraq edib, həmin tanrı onlara bu möcüzəvi şəfələt üçün imperatora müraciət etməyi tapşırıb. Bu hekayə Tacitusun tarixi əsərində yer alır və oradakı hər bir detal ifadənin etibarını artırır. Əgər kimsə bu sübutları müdafiə etmək istəsəydi, arqument və natiqliklə onu geniş şəkildə izah edə bilərdi.

Vespasian çox ciddi, möhkəm, təcrübəli və dürüst bir imperator idi. Ömrü boyu dostları və məsləhətçiləri ilə açıq və adı şəkildə danışırı, Aleksandr və Demetri kimi tanrılıq iddiası ilə davranmırı. Tacitus isə həmin dövrün yazarı, dürüst və həqiqətə sadiq bir tarixçidir. O, çox ağıllı və şübhəcil biri idi, hətta ateizm və dini inançsızlıq kimi ittihamlarla qarşılaşmışdı.

Tacitusun möcüzəni yazdığını insanlar güvənilən, dürüst və təcrübəli şahidlər idi. Onlar Flavian sülaləsi hakimiyyətdən getdikdən sonra da bu hadisəni təsdiq etmişdilər, yəni yalan danışib mükafat almaq ehtimalı yox idi. Həmçinin, bu hadisələrin ictimai şəkildə baş verməsi də sübutun güclü olmasını göstərir. Belə açıq və aydın yalan üçün daha güclü dəlil tapmaq çətindir. Kardinal de Retz-in danışlığı yadda qalan bir hekayə də var, ona diqqət yetirmək lazımdır. Bu hiyləgər siyasetçi düşmənlərindən qaçmaq üçün İspaniyaya gedərkən, Arragonun paytaxtı Saragossa şəhərindən keçmişdi. Orada kilsədə ona yeddi il qapıcı işləyən bir adam göstərmişdilər. Bu adamın uzun müddət bir ayağı yox idi, amma müqəddəs yağ sürtməklə onun bud sümüyü sağalmışdı və kardinal öz gözü ilə onu iki ayaqlı görmüşdü. Bu möcüzəni kilsənin bütün kanonikləri təsdiq etmişdilər və şəhərdəki bütün insanlar da bu faktı təsdiqləmək üçün sorğuya çəkilmişdi. Kardinal onların səmimi imanlı olduqlarını görmüşdü və hamısı bu möcüzəyə inanırdı. Kardinal həmçinin bu hadisənin baş verdiyi dövrdə yaşamış, şübhəçi, azad düşüncəli və çox zəkalı bir şəxs idi. Hadisə o qədər xüsusi və nadir idi ki, onun saxtalaşdırılması çətin idi. Şahidlər çoxlu idi və demək olar ki, hamısı bu hadisənin canlı şahidi idilər. Ən maraqlısı isə odur ki, kardinal özü bu hekayəyə tam inanmaq istəmir, buna görə də müqəddəs saxtakarlıqda iştirak etməkdə şübhəli deyil. O haqlıdır ki, belə bir hadisəni rədd etmək üçün onun şahidliyini dəqiq şəkildə təkzib etmək, yalan olduğunu bütün hiyləgərlik və inamsızlıq səbəbləri ilə birlikdə aşkar etmək lazım deyil. O bilirdi ki, belə bir şeyi qısa zamanda və uzaq yerdə tam sübut etmək adətən mümkün deyil; hətta hadisənin yanında olan üçün də, insanların möhkəm inancı, savadsızlığı,

hiyləgərliyi və fırıldaqçılığı buna mane olur. Ona görə də, ədalətli bir mühakiməçi kimi, belə bir sübutun üzərində açıq-aydın yalan olduğu qənaətinə gəldi və dedi ki, insan şahidliyi ilə dəstəklənən möcüzə, daha çox gülüş mövzusu olmalıdır, müzakirə mövzusu yox. Əminliklə deyə bilərik ki, bir insana aid edilən ən çox möcüzə sayı, Fransada məşhur yansenist Abbé Parisin məzarı üzərində baş verdiyi deyilən möcüzələrdən çox olmamışdır. İnsanlar uzun müddət onun müqəddəsliliyinə aldanmışdır. Xəstələrin sağalması, karların eşitməsi və korların görməsi bu müqəddəs məzarda adətən baş verən hadisələr kimi danışılırdı. Amma daha qəribəsi, bu möcüzələrin bir çoxu dərhal hadisə yerində, sualsız dürüstlükdə olan hakimlər qarşısında, nüfuzlu şahidlər tərəfindən, elmi dövrdə və dünyadakı ən məşhur səhnədə təsdiqlənmişdi. Bundan başqa: Bu möcüzələrin hekayələri yayıldı və hər yerdə tanındı. Jezuatlar - elmlı vətəndaş hakimiyyəti tərəfindən dəstəklənən və bu möcüzələrin lehinə olan fikirlərin əleyhdarı olan bir təşkilat - heç vaxt bu möcüzələri açıq şəkildə təkzib edə bilmədi və ya ifşa edə bilmədi.

Belə çoxsaylı sübutların bir faktı təsdiqləmək üçün uyğunlaşlığı başqa harada tapa bilərik? Bu çoxlu şahidlərə qarşı nə qoymaq olar ki? Yalnız hadisələrin möcüzəvi və ya qeyri-mümkün olması. Bu, ağlabatan insanların gözündə kifayət qədər etibarlı rədd cavabı kimi qəbul olunacaq.

Sonra sual yaranır: İnsan şahidliyinin bəzi hallarda, məsələn, Filipi və ya Farsaliyadakı döyüşlər barədə ən güclü və nüfuzlu olduğu doğrudursa, bəs o zaman hər növ şahidlik hər vəziyyətdə bərabər gücə və nüfuza malik olmalıdır mı? Tutaq ki, Sezarın və Pompey tərəfdarları həmin döyüşlərdə qələbəni özlərinə veriblər və hər iki tərəfin tarixçiləri qələbəni öz tərəflərinə yazıblar, belə halda insanlar uzaq keçmişdə onların arasında necə qərar verə bilərdilər Eyni ziddiyət Herodot və Plutarxin danışlığı möcüzələrlə Mariana, Bede və digər monastır tarixçilərinin yazdıqları möcüzələr arasında da mövcuddur. Ağlılı insanlar, xəbəri yayan şəxsin

hisslərinə uyğun gələn hər məlumatı çox ciddiyə alırlar; bu, onun ölkəsini, ailəsini, ya da özünü böyütmək, ya da onun təbii meyllerinə uyğun hər hansı başqa bir şey ola bilər. Amma kim istəyər ki, peygəmbər, elçi, ya da göydən gələn səfir kimi görünüşün? Belə uca bir mövqeyə çatmaq üçün çox təhlükə və çətinliklərə dözməzmi? Ya da, bir adam özünü aldatmağa başladıqdan sonra, uşaqla qürur və coşqun təsəvvürlərlə, bu xəyanətə ciddi şəkildə inanmağa başlayıbsa, onda müqəddəs və qiymətli bir iş üçün yaxşı niyyətlə saxta üsullardan istifadə etməyə kim tərəddüd edər? Ən kiçik bir qıgilcım burada ən böyük alovə çevrilə bilər; çünkü bu üçün lazımlı olan materiallar həmişə hazırlıdır. Din pərəstişini qidarlayan və möcüzə yaradıb insanları heyran edən hər şeyi, maraqlı kütlə (latinca “avidum genus auricularum” - eşidənə aç olanlar) böyük həvəslə, heç yoxlamadan qəbul edir. Belə hekayələrdən neçə dənəsi bütün tarix boyu başlangıcında ifşa edilərək yalan olduğu aşkar olunub? Neçə dənəsi bir müddət məşhur olub, sonra isə unudulub və heç kim yadına salmayıb? Belə xəbərlər yayıldıqda, bu hadisənin səbəbini tapmaq çox asandır; biz də buna uyğun olaraq, təcrübə və müşahidəyə əsaslanan adı insanın inanmaq həvəsi və aldanması ilə izah edirik. Biz təbiətin ən möhkəm qanunlarının möcüzəvi şəkildə pozulmasına inanmaqdan daha çox, belə təbii bir izahata üstünlük verməliyik. Yalanı hadisənin baş verdiyi yerdə, hətta şəxsi və ya ictimai tarixdə aşkar etmək çox çətindir; kiçik məsafədə olsa, bu daha da çətinləşir. Hətta məhkəmə orqanları da, bütün səlahiyyətləri, dəqiqliyi və mühakimə qabiliyyətinə baxmayaraq, ən son hadisələrdə həqiqət və yalanı ayırmaqda çox vaxt çətinlik çəkirlər. Amma məsələ mübahisə, dava-dalaş və yalan xəbərlərə buraxılsa, xüsusən də insanların hissələri qarşı tərəfdə olduqda, heç vaxt düzgün həll tapmır. Yeni dinlərin yaranma mərhələsində, ağıllı və elmlı insanlar bu məsələləri çox kiçik və əhəmiyyətsiz sayıb, onlara diqqət yetirmirlər. Sonradan isə aldanmış çoxlu insanları oyandırmaq və saxtakarlığı üzə çıxarmaq istəsələr də, artıq gec olur, çünkü mövzu ilə bağlı qeydlər və şahidlər itmiş olur və onları

geri gətirmək mümkün deyil. İndi isə yeganə üsul, məlumat verənlərin öz şahidliyindən nəticə çıxarmaqdır. Bu üsul ağıllı və təcrübəli insanlar üçün yetərlidir, amma adi insanlar üçün çox mürəkkəbdir və onları başa düşmək çətindir. Ümumilikdə görünür ki, heç bir möcüzə üçün verilən şahidlik ehtimal dərəcəsinə də çatmayıb, daha da az sübut səviyyəsinə. Hətta qəbul etsək ki, şahidlik sübut kimi qəbul oluna bilər, buna qarşı başqa bir sübut da olacaq; bu sübut isə həmin möcüzənin təbiətindən gəlir və onu rədd edir.

İnsan şahidliyinə nüfuz verən yalnız təcrübədir; eyni təcrübə təbiətin qanunlarını da təmin edir. Ona görə də, bu iki təcrübə zidd olduqda, birindən o birini çıxıb, qalan hissəyə əsaslanaraq bir tərəfi seçirik. Burada izah edilən prinsipə görə, belə çıxma bütün populyar dinlərə gəldikdə tamamilə onları məhv edir. Beləliklə, əsas qayda olaraq qəbul etmək olar ki, insan şahidliyi möcüzəni sübut etməyə kifayət qədər gücə malik deyil və bu, hər hansı bir din sisteminin ədalətli əsası ola bilməz. Mən bu məhdudiyyətləri nəzərə almağınızı xahiş edirəm, yəni deyirəm ki, möcüzə heç vaxt sübut olunmayacaq ki, dini sistemin əsası olsun. Amma ola bilər ki, insan şahidliyi ilə sübut oluna biləcək növ möcüzələr mövcuddur; amma tarixdə belə bir nümunə tapmaq çətin və ya mümkünüsüzdür. Məsələn, fərz edək ki, bütün dillərdəki müəlliflər razılaşır ki, 1600-cü ilin yanvar ayının 1-dən başlayaraq səkkiz gün ərzində bütün yerdə tam qaranlıq olub. Deyək ki, bu hadisə ilə bağlı ənənə hələ də insanlarda canlıdır. Xaricdən qayidan bütün səyyahlar da bu ənənənin eynisini dəyişmədən və qarşı çıxmadan nəql edirlər. Bu halda, hazırkı filosoflar bu hadisəni şübhə altına almamalı, əksinə, onu qəbul edib səbəblərini araşdırmalıdırlar. Təbiətin çürüməsi, pozulması və dağılması çoxlu oxşarlıqlar üzündən ehtimal olunur, buna görə də belə bir fəlakətə meyilli olan hər hadisə geniş və vahid insan şahidliyi ilə sübut oluna bilər. Fərz edək ki, bütün İngiltərə tarixiçiləri razılaşır ki, 1600-cü ilin yanvar ayının 1-də Kraliça Elizabeth vəfat edib; onun ölümündən əvvəl və sonra

həkimləri və sarayın bütün üzvləri onu görüb, bu onun rütbəsinə görə adı haldır; onun varisi parlament tərəfindən tanınıb və elan olunub; və o, bir ay basdırıldıqdan sonra yenidən görünüb, taxtı geri alıb və İngiltərəni üç il idarə edib. Mən bu qədər qəribə hadisələrin üst-üstə düşməsinə təəccüblənərdim, amma belə möcüzəvi hadisəyə inanmazdım. Onun saxta ölümünə və sonrakı digər ictimai hallara şübhə etməzdim; sadəcə deyərdim ki, bu, saxtadır və heç vaxt gerçək olmayıb. Mənim üçün əhəmiyyətli olan odur ki, siz mənə dünyanın belə önəmlili məsələdə aldanmasının çətinliyini və demək olar ki, qeyri-mümkünlüyüünü, məşhur kraliçanın müdrikliyini və bu oyunla əldə edə biləcəyi heç bir faydanın olmadığını desəniz, bu məni təəccübləndirirər. Amma mən cavab verərdim ki, insanların hiyləgərlik və axmaqlığı çox yayılmış haldır və mən təbii qanunların belə böyük pozuntusunu qəbul etməkdənsə, ən qəribə hadisələrin insanların belə xırda yalanlarından doğduğuna inanmağa üstünlük verirəm. Amma belə bir möcüzə hər hansı yeni din sisteminə aid edilsə, insanlar hər dövrdə bu cür gülünc hekayələrlə çox aldandıqlarına görə, bu hal özü aldatma üçün kifayət qədər sübut olar və ağıllı adamların hamısını həm həmin hadisəni rədd etməyə, həm də onu daha çox araşdırmadan rədd etməyə vadar edər.

Möcüzənin aid edildiyi varlıq bu halda Qüdrətli olsa belə, bu, onu daha ehtimallı etməz; çünki biz belə bir varlığın xüsusiyyətlərini və hərəkətlərini yalnız onun təbiətdəki adı təsirlərindən əldə etdiyimiz təcrübə ilə bilə bilərik. Bu isə bizi yenə keçmiş müşahidələrə qaytarır və bizi insan şahidliyindəki həqiqətin pozulması hallarını, möcüzələrin təbiət qanunlarını pozması hallarına qarşı qoyub müqayisə etməyə məcbur edir, hansı daha mümkün və ehtimallı olduğunu qiymətləndirmək üçün. Çünki dini möcüzələrlə bağlı şahidlikdə həqiqətin pozulması halları digər faktlarla bağlı olanlardan daha çoxdur; bu isə əvvəlki şahidliyin nüfuzunu çox azaldır və bizə ümumi qərar verməyə vadar edir ki, ona heç vaxt diqqət yetirməyək, nə qədər cazibədar bəhanələrlə örtülmüş olsa da. Lord

Bekon da eyni məntiqi prinsipləri qəbul etmiş kimi görünür. O deyir ki, biz bütün canavarlar, fövqəladə doğumlar və təbiətdəki hər yeni, nadir və qeyri-adi şeyi diqqətlə toplayıb araşdırmałyıq. Amma bunu ən ciddi yoxlama ilə etməliyik ki, həqiqətdən ayrılmayaq. Xüsusilə, hər hansı dərəcədə dinə bağlı olan bütün məlumatlara şübhə ilə yanaşmalıyıq, məsələn, Livinin qeydlərindəki fövqəladə hadisələrə. Eyni şəkildə, təbii sehr və əlkimya ilə bağlı müəlliflərin yazdıqlarına da az deyil şübhə ilə yanaşmalıyıq, çünki bu yazıçılar ümumiyyətlə yalan və nağıllara qarşı dayanıqlı olmayan bir həvəsə sahibdirlər.

Sənin dediyin məntiqi üsulla razıyam və düşünürəm ki, bu üsul xristian dininin “təhlükəli dostlarını” və ya gizli düşmənlərini ifşa etmək üçün faydalı ola bilər - yəni, dini insan ağlı ilə müdafiə etməyə çalışanları. Bizim ən müqəddəs dinimiz iman üzərində qurulub, məntiq üzərində deyil; onu məntiqə sınaqdan keçirmək isə onu dözməyə bilməyəcəyi bir vəziyyətə salmaqdır.

İndi isə Müqəddəs Kitabda olan möcüzələrə baxaq - məhz Pentateux (Tövrat) kitabındakı möcüzələrə. Bunları, bu xristianların iddia etdiyi kimi, Allahın sözü və ya şahidliyi kimi deyil, sadəcə insan yazarının məhsulu, tarixçisi kimi qiymətləndirək. Bu kitaba baxanda görürük ki, onu vətənpərvər və cahil bir xalq yazıb, o dövrdə isə bu xalq daha da cahil idi və hadisələrdən çox sonra yazılıb. Kitabda çoxlu möcüzələr və təəccübülu hadisələr var: dünyanın və insan təbiətinin başqa cür olması, insanların tövbəsi, insanların min il yaşaması, tufanla dünyanın məhvsi, Allahın müəyyən bir xalqı seçməsi (müəllifin vətəninin xalqını), və ən əsası, bu xalqın əsarətdən möcüzələrlə azad edilməsi. İndi kim əminliklə deyə bilər ki, belə bir kitabın yalan olması, bu kitabda təsvir olunan bütün möcüzələrdən daha qəribə və möcüzəvidir? Halbuki, yuxarıda qeyd etdiyimiz ehtimallar meyarlarına görə, bu yalanın sübut olunması üçün daha böyük və möcüzəvi bir hadisə olması lazımdır ki, o kitab qəbul

edilsin. Bu səbəbdən, belə kitabların və dinlərin tarixçiliyi, məntiqi və ehtimal nəzəriyyəsi baxımından çox ciddi suallar doğurur. Möcüzələr haqqında dediklərimizi dəyişmədən peyğəmbərliklərə də tətbiq etmək olar. Əslində, bütün peyğəmbərliklər həqiqi möcüzələrdir və yalnız belə olduqda hər hansı bir vəhiyi sübut etmək üçün qəbul edilə bilər. Gələcək hadisələri əvvəlcədən bilmək insan təbiətinin qabiliyyətindən kənar olmasaydı, heç bir peyğəmbərliyin ilahi bir missiya və ya göydən gələn bir səlahiyyət üçün arqument kimi istifadə edilməsi mənasız olardı. Ümumilikdə isə belə nəticəyə gəlmək olar ki, Xristianlıq təkcə əvvəllər möcüzələrlə müşayiət olunmayıb, hətta bu gün də heç bir ağıllı insan möcüzə olmadan ona inana bilməz. Yalnız ağıl onun doğruluğuna bizi inandırıa bilməz. Kim imanla ona razı olursa, özü də bilir ki, onun özündə davamlı bir möcüzə baş verir, bu isə onun anlama prinsiplərini alt-üst edir və ən adət və təcrübəyə zidd olan şeyə inanmaq qərarını verir.

Xüsusi ilahi və gələcək həyat haqqında

Mən yaxılarda şübhəçi paradokslardan zövq alan bir dostla söhbətdə idim; onun bir sıra prinsip və fikirlərini irəli sürdü ki, mən onlarla heç cür razılaşa bilmərəm. Amma bunlar maraqlı görünür və bu tədqiqat boyunca aparılan məntiq zəncirinə bir qədər bağlıdır. Ona görə də onları yaddaşimdən mümkün qədər düzgün şəkildə yazıb oxucunun qiymətləndirməsinə təqdim edirəm. Söhbətimiz mənim fəlsəfənin nadir bir xoşbəxtliyinə heyranlığım ilə başladı. Fəlsəfə, bütün digər hüquqlardan əvvəl tam azadlıq tələb edir və əsasən fərqli fikirlərin sərbəst müzakirəsindən inkişaf edir. O, azadlıq və dözümlülük dövründə və ölkəsində meydana gəlmiş və hətta ən sərt prinsiplərində belə, heç bir inanclardan, etiraflardan və ya cəza qanunlarından məhdudlaşdırılmışdır. Protaqorun sürgün edilməsini və Sokratın ölümünü istisna etsək, qədim tarixdə bu günkü qədər möhkəm

qısqanclıqla müşahidə edilən fanatik qısqanclığa nadir hallarda rast gəlinir. Epikur Afinada uzun ömür sürdürmiş, sülh və sakitlik içində yaşamışdır. Epikureylilər hətta ən müqəddəs dini mərasimlərdə ruhanilik vəzifəsini almağa icazə verilmişdir. Roma imperatorlarının ən ağıllısı fəlsəfə məktəblərinin hər birinin müəllimlərinə pensiya və maaş verməklə onları açıq şəkildə dəstəkləmişdir. Fəlsəfəyə belə müalicənin, onun gəncliyində nə qədər vacib olduğu asanlıqla başa düşülər, əgər biz indi belə güclü və dayanıqlı olduğunu düşünsək də, fəlsəfənin hələ də çox çətinliklə fəsillərin sərtliyinə, ləkələmə və təqib kimi sərt küləklərə dözdüyünü nəzərə alsaq.

Dostum deyir ki, sən fəlsəfənin nadir və uğurlu taleyini təqdir edirsən, halbuki bu, təbiətin normal gedişindən və hər zaman, hər yerdə qaçınılmaz olan bir şeydən irəli gəlir. Sən şikayət etdiyin bu inadkar fanatizm əslində fəlsəfənin öz uşağıdır; o, bir dəfə batıl inanca əlbir olduqdan sonra öz valideyninin maraqlarından tamamilə ayrıılır və onun ən düşmən və təqibçisi olur. Dinin nəzəri doktrinləri - bu günkü qızığın mübahisələrin səbəbi - dünyanın ilk dövrlərində ağla belə gətirilə bilməzdi və qəbul olunmazdı; o zaman insanlar tamamilə savadsız idilər, din barədə zəif anlayışlarına uyğun bir təsəvvür yaradırdılar və müqəddəs inanclarını əsasən ənənəyə əsaslanan nağıllardan, arqument və ya müzakirədən çox, düzəldirdilər. Buna görə, fəlsəfənin yeni paradoksları və prinsipləri ilə bağlı ilk təşviş keçəndən sonra, bu müəllimlər qədim dövrlər boyunca mövcud batıl inanca böyük harmoniya içində yaşamış və insanları gözəl şəkildə bölüşdürülmüş kimi görünürlər; fəlsəfə bütün alimləri və ağıllıları özünə götürür, batıl inanc isə sıravi və savadsız insanları saxlayır. Belə görünür ki, deyirəm, sən siyasəti tamamilə müzakirədən çıxarırsan və heç vaxt ağlı başında olan bir hakimin Epicurun fəlsəfəsinin bəzi prinsiplərinə qərəzli yanaşacağını düşünmürsən; bu prinsiplər isə ilahi varlığı, qoruyuculuğu və gələcək

həyatı inkar edir, nəticədə isə əxlaqın bağlarını əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir və buna görə də vətəndaş cəmiyyətinin sülhünə zərərli ola bilər.

“Bilirəm,” - cavab verdi o, - “amma həqiqət budur ki, bu təqiblər heç vaxt soyuqqanlı ağıl və ya fəlsəfənin zərərli nəticələrinin təcrübəsindən qaynaqlanmayıb, tamamilə ehtiras və ön qəddən yaranıb. Amma sənə daha da irəli gedərək deyim ki, əgər Epikura o dövrün hiyləgər və ya casuslarından biri tərəfindən xalq qarşısında ittiham irəli sürülsəydi, o, asanlıqla özünü müdafiə edə bilərdi və fəlsəfə prinsiplərinin onun ona qarşı çıxanların prinsipindən heç də az faydalı olmadığını sübut edə bilərdi.” İstəyirəm, dedim, ki, bu qədər qeyri-adi bir mövzu üzərində öz natiqlik qabiliyyətini sınayasınız və Epikuru müdafiə edən bir nitq söyləyəsiniz; bu nitq təkcə Afinanın sıravi xalqını yox, əgər bu qədim və mədəni şəhərdə belə bir kütlə olduğunu qəbul etsək, onun daha fəlsəfi təbəqəsini - yəni arqumentlərini başa düşə biləcək insanları razı sala bilsin. Məsələ belə şərtlər altında çətin olmazdı, - deyə o cavab verdi: - Əgər istəyirsinizsə, bir anlıq özümü Epikur hesab edəcəyəm, sizi isə Afinalı xalq kimi qəbul edib belə bir nitq söyləyəcəyəm ki, bütün urnanı ağ lobya ilə doldursun və rəqiblərimin düşmənciliyini təmin etmək üçün heç bir qara loba qalmasın. - Yaxşı, - dedim, - o zaman belə fərziyyələrə əsaslanıb davam edin.

- Mən buraya, ey Afinalılar, sizin yığıncağınızı gəldim ki, məktəbdə müdafiə etdiyim fikirləri izah edim, amma sakit və soyuqqanlı müzakirəçilərlə deyil, qəzəblənmiş rəqiblərlə qarşılaşırıam. Sizin müzakirələriniz, hansı ki, ictimai xeyir və dövlətin maraqları üçün aparılmalıdır, mücərrəd fəlsəfə məsələlərinə yönəldilir; və bu möhtəşəm, amma bəlkə də səmərəsiz araşdırımalar gündəlik, amma daha faydalı işlərinizi əvəz edir. Amma mən əlimdən gələn qədər bu səhvən çəkinəcəyəm. Biz burada aləmlərin yaranişi və idarə olunması barədə mübahisə etməyəcəyik. Biz yalnız soruştacağıq ki, bu suallar cəmiyyətin

sakitliyi və dövlətin təhlükəsizliyi ilə nə qədər bağlıdır. Əgər sizi inandıra bilsəm ki, bu mövzular bu baxımdan tamamilə önəmsizdir, ümid edirəm ki, siz bizi dərhal məktəblərimizə geri göndərəcəksiniz, orada isə fəlsəfənin ən uca, amma eyni zamanda ən mücərrəd məsələsini rahatlıqla araşdırarıq. Dindar filosoflar, atalarının ənənəsi və keşişlərin təlimi ilə kifayətlənməyərək (mən bunlara razıyam), dinin əsaslarını ağılla sübut etməyə çalışaraq ehtiyatsız bir marağa qapılırlar. Bu zaman isə təbii şəkildə diqqətli və dərindən araşdırma nəticəsində yaranan şübhələri aradan qaldırmaq əvəzinə, daha da artırırlar. Onlar kainatın nizamını, gözəlliyini və ağılla qurulmuş sistemini ən möhtəşəm şəkildə təsvir edir və sonra soruşurlar: belə heyranedici bir zəka göstərisi atomların təsadüfi birləşməsindən yaranmış ola bilərmi, ya da təsadüf belə bir şeyi yarada bilərmi ki, bunu ən böyük dahi belə kifayət qədər tərifləyə bilmir? Mən bu arqumentin nə qədər düzgün olduğunu araşdırmayacağam. Qarşı tərəfin istədiyi qədər güclü olduğunu qəbul edəcəyəm. Mənim üçün kifayətdir ki, bu arqumentin özündən istifadə edərək sübut edim ki, bu məsələ tamamilə nəzəri xarakter daşıyır və mən fəlsəfi araşdırmalarımda ilahi idarəni və axırət həyatını inkar edərkən, cəmiyyətin təməlini sarsıtmırıam, əksinə, elə öz arqumentləri əsasında davam etsələr, onların da etiraf etməli olduğu möhkəm və qənaətbəxş prinsipləri irəli sürürəm. Deməli, siz – mənə qarşı çıxanlar – etiraf etmisiniz ki, ilahi varlığın mövcudluğuna dair əsas və ya yeganə arqument (mən heç vaxt bunu sorğulamamışam) təbiətin nizamından qaynaqlanır. Təbiətdə elə ağıla və məqsədə uyğunluğa dair izlər var ki, sizcə bu nizamın səbəbini təsadüf və ya kor-koranə, idarəsiz maddi qüvvə ilə izah etmək qeyri-ciddi olar. Siz etiraf edirsiniz ki, bu arqument səbəbdən yox, nəticədən səbəbə gedən bir arqumentdir. Yəni işin qaydasına baxaraq düşünürsünüz ki, bu işin arxasında bir plan və düşüncə olmalıdır. Əgər bu fikri sübut edə bilmirsinizsə, nəticəniz də çökür; və siz iddianızın nəticəsini təbiətdəki hadisələrin sərhədlərindən daha geniş şəkildə əsaslandırmaga

çalışmadığınızı da qəbul edirsınız. Bunlar sizin öz etiraflarınızdır. İndi xahiş edirəm, bu etirafların nəticələrini yaxşı dərk edin. Bir nəticədən hər hansı bir səbəbi çıxararkən, səbəbi və nəticəni ölçüb-çəkib uyğunlaşdırılmalıdır. Səbəbə, ancaq nəticəni yaratmaq üçün lazım olan xüsusiyyətləri vermək olar. Məsələn, 10 unsiya çəkisi olan bir cismi tərəzidə qaldırmaq, tərs tərəfin çəkisinin 10 unsiyadan çox olduğunu göstərir, amma bu, çəkisinin 100 unsiyadan çox olduğunu demək üçün əsas verə bilməz. Əgər səbəb, nəticəni yaratmaq üçün kifayət deyilsə, ya həmin səbəbi rədd etməliyik, ya da ona nəticəyə uyğun yetərli xüsusiyyətlər əlavə etməliyik. Əgər səbəbə əlavə xüsusiyyətlər verməyə çalışırıqsa, ya da başqa təsirlər yarada biləcəyini iddia ediriksə, bu, yalnız ehtimallara əsaslanan və səbəbsiz fərziyyələr etmək olur. Bu qayda, səbəb canlı ağıllı varlıq olsa da, ya kor-koranə maddə olsa da, dəyişmir. Əgər səbəbi yalnız nəticədən tanıyırıqsa, ona yalnız nəticəni yaratmaq üçün lazım olan xüsusiyyətləri verməliyik. Hər hansı əlavə xüsusiyyətlər vermək, ya da səbəbdən başqa nəticələr çıxarmaq məntiqə uyğun deyil. Məsələn, yalnız Zeuksisin bir şəkilini görən birisi onun heykəltəraş, ya da memar olduğunu bilməz; ya da daş və mərmərdə rənglərdə olduğu qədər bacarıqlı olduğunu anlaya bilməz. Bir işdə göstərilən bacarıq və zövqü yalnız həmin işə aid bilirik. Səbəb, nəticəyə uyğun olmalıdır; dəqiqliyə uyğunlaşdırıldıqda, səbəbdə əlavə başqa bir niyyət və ya başqa bir işin göstəricisi olan xüsusiyyətlər tapmaq mümkün deyil. Belə xüsusiyyətlər, nəticəni yaratmaq üçün lazım olanlardan artıq olmalıdır. Tanrıların kainatın mövcudluğuna və nizamına səbəb olduğunu qəbul etsək, deməli onlar yalnız işlərində göstərdikləri qədər güc, ağıl və mərhəmət sahibidirlər. Bundan artıq bir şey sübut edilə bilməz, əgər arqumentin çatışmazlıqlarını qabartma və tərifləmə ilə doldurmasaq. Hazırda göründüyü qədər xüsusiyyətlərin mövcud olduğunu deyə bilərik. Daha əlavə xüsusiyyətlərin olması isə yalnız fərziyyədir; xüsusilə də uzaq kosmik yerlərdə və ya gələcək zamanlarda bu xüsusiyyətlərin daha

möhtəşəm şəkildə ortaya çıxması və ya daha mükəmməl bir idarəetmə planının olması fərziyyəsi. Biz kainatdan, yəni nəticədən, Jüpiterə (böyük tanrıya), səbəbə qalxa bilmərik; sonra yenidən aşağı enib oradan başqa yeni nəticələr çıxara bilmərik. Sanki hazırkı nəticələr, həmin tanrıya aid etdiyimiz möhtəşəm xüsusiyətlərə tam layiq deyilmiş kimi. Səbəbin bilinməsi yalnız nəticədən gəldiyi üçün, onlar bir-birinə dəqiq uyğun olmalıdır; və səbəb heç vaxt başqa bir şeyə işaret edə, ya da yeni nəticə və qərarın əsası ola bilməz. Siz təbiətdə bəzi hadisələr görürsünüz. Onların səbəbini və ya yaradıcısını axtarırsınız. Düşünürsünüz ki, onu tapmısınız. Sonra bu öz ağlınızın məhsuluna elə bağlanırsınız ki, fikirləşirsiniz ki, bu səbəb mütləq indiki dünyadan daha böyük və mükəmməl bir şey yaratmalıdır, çünki indiki dünya pislik və nizamsızlıqla doludur. Siz unudursunuz ki, bu ən yüksək ağıllılıq və mərhəmət tamamilə təsəvvürdən ibarətdir və ya ən azından heç bir məntiqi əsası yoxdur; və siz ona yalnız gördüyüünüz, yəni onun yaratdıqlarında əslində göstərdiyi xüsusiyətləri verə bilərsiniz. Buna görə də, fəlsəfəçilər, tanrılarınız təbiətin indiki göründüyü vəziyyətinə uyğun olsun; və onların xüsusiyətlərini, hansısa əsassız fərziyyələrlə dəyişdirməyə çalışmayın ki, tanrılarınıza bağlılığınız xüsusiyətlərə uyğun gəlsin. Müəllimlər və şairlər – sizin kimi nüfuzlu adamların dəstəyi ilə, ey Afina xalqı – keçmişdə indiki pislik və bədbəxtlikdən əvvəl qızıl və ya gümüş dövrün olduğunu söyləyəndə, onlara diqqətlə və hörmətlə qulaq asıram. Amma fəlsəfəçilər – guya ki, nüfuzu yox sayıb ağılı əsas götürənlər – eyni şeyləri danışanda, onlara etiraz etmədən və hörmətlə yanaşa bilmirəm. Soruşuram: bəs onları kim göylərə qaldırıb, tanrıların məclisinə kim daxil edib, talelər kitabını onlara kim açıb ki, bu qədər cəsarətlə deyirlər ki, tanrılar əvvəller nələrsə ediblər və ya gələcəkdə edəcəklər? Əgər desələr ki, ağılla, səbəbdən nəticəyə gedən düşüncə ilə bu nəticəyə gəliblər, onda mən deyirəm ki, bu yolu keçməkdə onlar xəyal gücündən də istifadə ediblər; çünki başqa cür ağıldan səbəblərə gedib sonra nəticələrə dönmək

mümkün olmazdı. Onlar düşünürler ki, indiki dünyadan daha mükemmel bir varlıq, guya daha mükemmel tanrılar daha uygun olardı. Amma unudurlar ki, tanrılar aid hər hansı mükemmelilik və xüsusiyyət yalnız bu dünyada gördüklərimiz əsasında qiymətləndirilə bilər. Bu səbəbdəndir ki, insanlar təbiətdəki pis və nizamsız halları izah etmək və tanrıların nüfuzunu qorumaq üçün boşuna çalışırlar; halbuki biz bu dünyanın pislik və nizamsızlıqla dolu olduğunu etiraf etməliyik. Bizə deyirlər ki, maddənin inadkar və itaətsiz xüsusiyyətləri, ya da ümumi qanunlara riayət etmək kimi səbəblər Yupiterin gücünü və yaxşı niyyətini məhdudlaşdırıb və onu insanları və digər hiss edən varlıqları bu qədər natamam və bədbəxt şəkildə yaratmağa məcbur edib. Deməli, bu xüsusiyyətlər – yəni tanrıının gücü və yaxşılığı – əvvəlcədən tam şəkildə qəbul edilir. Belə düşünəndə, bu fərziyyələr bəlkə də bu pislikləri izah edən məntiqli izahlar kimi qəbul oluna bilər. Amma yenə də soruşuram: Niyə bu xüsusiyyətləri əvvəlcədən qəbul edirsiniz? Niyə səbəbə yalnız onun nəticəsində həqiqətən görünən xüsusiyyətlərdən başqa xüsusiyyətlər də aid edirsınız? Niyə zehninizi bu qədər yükləyirsiniz ki, təbiətin axarını bəraət qazandırasınız, halbuki bu fərziyyələr tamamilə xəyalı ola bilər və onların təbiətdə heç bir izinə rast gəlinmir? Ona görə də dini fərziyyə sadəcə kainatdakı görünən hadisələri izah etmək üçün xüsusi bir yoldur. Amma heç bir düzgün düşünən insan bu fərziyyədən bir fakt belə çıxarmamalı və görünən hadisələrə heç bir əlavədə və ya dəyişiklikdə bulunmamalıdır. Əgər düşünürsünüzsə ki, görünən hadisələr belə səbəbləri sübut edir, o zaman bu səbəblərin varlığı barədə nəticə çıxarmaq sizə caizdir. Belə mürəkkəb və dərin mövzularda hər kəs fərziyyə yürütmək və arqument irəli sürmək azadlığına malik olmalıdır. Amma burada dayanmaq lazımdır. Əgər geriyə dönüb, əvvəlki fərziyyə etdiyiniz səbəblərdən yola çıxaraq, təbiətdə əvvəllər hansıa bir hadisənin baş verdiyini və ya gələcəkdə baş verəcəyini iddia edirsinizsə – guya bu hadisə həmin səbəbin müəyyən xüsusiyyətlərini daha aydın göstərəcək – o zaman sizi xəbərdar etməliyəm ki, siz bu mövzuya uyğun

məntiqdən uzaqlaşmışınız və səbəbə, yəni tanrıya, onun nəticəsində görünməyən əlavə xüsusiyyətlər vermisiniz. Çünkü əgər belə etməsəydiniz, yəni səbəbdə olmayan bir şeyi ona aid etməsəydiniz, nəticəyə heç nə əlavə etməyi məntiqli və düzgün hesab edə bilməzdiniz. Bəs o zaman mənim məktəbdə öyrətdiyim – daha doğrusu, bağçamda araşdırğım – bu düşüncədə nə var ki, siz bunu pis hesab edirsiniz? Bu məsələdə harada yaxşı əxlaqın qorunması və ya cəmiyyətin sülhü və nizamı pozulur? Sən deyirsən ki, mən dünyanın hadisələrini idarə edən, pis insanları rüsvaylıq və uğursuzluqla cəzalandırın, yaxşı insanları isə uğur və hörmətlə mükafatlaşdırın ilahi bir qüdrəti və idarəedəni inkar edirəm. Amma əlbəttə ki, mən hadisələrin öz axarını – hamının müşahidə və araşdırı biləcəyi bu hadisələr zəncirini – inkar etmirəm. Mən qəbul edirəm ki, mövcud dünya düzənində yaxşılıq insana daha çox daxili rahatlıq gətirir və cəmiyyət tərəfindən daha yaxşı qarşılanır. Mən anlayıram ki, insanların keçmiş təcrübəsinə görə dostluq insan həyatının ən böyük sevincidir, təmkin isə sakitlik və xoşbəxtliyin yeganə mənbəyidir. Mən heç vaxt yaxşı və pis həyat yolu arasında tərəddüd etmirəm; anlayıram ki, sağlam düşüncəli bir insan üçün bütün üstünlükler yaxşı tərəfdədir. Bəs sən bundan artıq nə deyə bilərsən, fərziyyə və məntiqini nəzərə alsaq belə? Sən deyirsən ki, bu düzən ağıllı bir planla qurulub. Amma bunun haradan qaynaqlandığı fərq etməz – çünkü bizim xoşbəxtliyimiz və ya bədbəxtliyimiz, dolayısıyla həyatdakı davranışımız bu düzəndən asılıdır və bu düzən hər bir insanın müşahidəsinə açıqdır. Mən də, sən də öz təcrübəmiz əsasında həyatdakı davranışımızı tənzimləyə bilərik. Əgər sən deyirsənsə ki, ilahi bir idarə mövcud olduğu halda, yaxşılara əlavə mükafat, pislərin isə əlavə cəza alacağını gözləməliyik – mən burada eyni yanlışlığı görürəm ki, onu əvvəlki hissədə izah etməyə çalışmışdım. Sən hələ də elə bilirsən ki, əgər sən o ilahi varlığı sübut etsən, onun haqqında daha çox nəticə çıxara bilərsən və tanrıya aid etdiyin xüsusiyyətlərə əsaslanaraq təbiətdəki hadisələrə əlavə

şərhlər verə bilərsən. Sən görünür unudursan ki, bu mövzu ilə bağlı bütün məntiqin yalnız nəticələrdən səbəblərə doğru gedə bilər; və əgər səbəblərdən nəticələrə doğru bir arqument qurursansa, bu qaçılmaz şəkildə kobud bir saxtakarlıqdır. Çünkü sən səbəb haqqında yalnız o hallarda nəsə bilərsən ki, həmin xüsusiyyətləri əvvəlcədən tam şəkildə nəticədə müşahidə etmişən – fərziyyə ilə yox, birbaşa şəkildə. Bəs bir filosof belə boş düşünən insanlar haqqında nə düşünməlidir? Onlar indiki həyatı düşüncələrinin əsas mövzusu kimi qəbul etmək əvəzinə, təbiətin axarını tamamilə tərsinə çevirirlər və bu həyatı yalnız daha böyük bir şeyə kecid kimi görürlər – sanki bu dünya sadəcə bir giriş qapısıdır, hansı ki, böyük və tamamilə fərqli bir binaya aparır; sanki bu həyat bir proloqdur, hansı ki, əsas əsəri tanıtmaq və ona uyğun zəriflik vermək üçündür. Bəs belə filosoflar tanrılarla bağlı təsəvvürlərini haradan alıblar, düşünürsən? Açıq-aşkar öz təxəyyüllərindən və uydurmalarından. Çünkü əgər bu düşüncələri mövcud dünyanın hadisələrindən alsayırlar, o zaman bu təsəvvürlər yalnız bu dünyaya uyğun ola bilərdi və ondan kənara çıxmazdı. Bəli, ola bilər ki, tanrıda bizim heç vaxt müşahidə etmədiyimiz xüsusiyyətlər olsun və o, bizim tanımadığımız hərəkət prinsipləri ilə idarə olunsun – bu mümkünkündür. Amma bu sadəcə ehtimal və fərziyyədir. Biz heç vaxt tanrıya hansısa xüsusiyyət və ya hərəkət prinsipi aid edə bilmərik, əgər həmin xüsusiyyətin və ya prinsipin tətbiq olunduğunu görməmişiksə. Dünyada ədalətli bölgü (yəni kim layiqdirse, ona uyğun qarşılıq verilməsi) izləri varmı? Əgər sən “bəli” deyirsənsə, nəticə çıxarıram ki, deməli bu ədalət burada işləyir və yerini tapır. Əgər “xeyr” deyirsənsə, o zaman bizim anladığımız mənada ədaləti tanrlara aid etmək üçün heç bir əsasın yoxdur. Əgər cavab olaraq ikisinin arasında durub deyirsənsə ki, tanrıların ədaləti indi bir hissə üzrə işləyir, amma tam şəkildə yox – o zaman deyirəm ki, sən bu ədalətə heç bir əlavə ölçü verə bilməzsən, yalnız hazırda nə qədər görünürsə, o qədər.

Beləliklə, ey Afinalılar, bu mübahisəni qısa şəkildə yekunlaşdırıram. Təbiətin axarı mənim də müşahidəmə açıqdır, başqalarının da. Təcrübədən keçmiş hadisələr zənciri bizim hamımızın davranışını tənzimlədiyi əsas meyardır. Döyüş meydanında da, məclisdə də, məktəbdə də, özəl otaqda da bu meyarden başqa heç nə dəlil kimi qəbul edilməməlidir. Bizim məhdud ağlımız, xəyalımızın sərhədsiz arzularına baxmayaraq, bu sərhədləri aşa bilməz. Biz təbiətin axarına baxıb, kainatda nizamı əvvəlcə yaradan və hələ də qoruyan ağıllı bir səbəbin olduğunu deyəndə, əslində qeyri-müəyyən və faydasız bir fikir irəli sürürük. Bu fikir qeyri-müəyyəndir, çünki bu mövzu insan təcrübəsinin tamamilə xaricindədir. Bu fikir həm də faydasızdır; çünki bu səbəb haqqında biliyimiz tamamilə təbiətin axarından qaynaqlandığı üçün, düzgün məntiq qaydalarına əsasən, biz bu səbəbdən geriyə qayıdır yeni nəticələr çıxara bilmərik, yaxud təbiətdə gördüyüümüz ümumi və təcrübəyə əsaslanan hadisələrə əlavə edib yeni davranış və həyat prinsipləri müəyyən edə bilmərik.

(Mən dedim – gördüm ki, o artıq çıxışını bitirib) Mən müşahidə edirəm ki, sən qədim dövrün xalqı ələ almağı bacaran natiqlərinin üsulunu unutmamışın; və sən məni xalqın yerinə qoyduğuna görə, bilə-bilə mənim həmişə üstünlük verdiyim prinsiplərə arxalanaraq özünü mənim rəğbətimə doğru yönəldirsin. Amma qəbul edirəm ki, təcrübə – və bu, həqiqətən də belə olmalıdır – bu və digər bütün faktlarla bağlı məsələlərdə yeganə meyardır. Buna baxmayaraq, şübhə etmirəm ki, sən öz arqumentlərini dayandırdığın həmin təcrübənin özündən istifadə edərək, Epikurun dilinə qoyduğun bu fikirləri təkzib etmək mümkündür. Məsələn, əgər sən yarımcıq qalmış bir bina görsən, ətrafında kərpic, daş, suvaq yığınları və bütün tikinti alətləri olsa – sən nəticədən yola çıxaraq bu işin planlı və məqsədli olduğunu deyə bilməzdinmi? Və sən bu nəticədən çıxardığın səbəbə əsaslanaraq, nəticəyə yenidən əlavələr edə bilməzdinmi? Məsələn, deyə bilməzdinmi ki, bina tezliklə tamamlanacaq

və sənət vasitəsilə ona əlavə gözəlliklər və təkmilləşmələr ediləcək? Əgər dəniz sahilində bir insan ayaq izi görsən, düşünməzsənmi ki, oradan bir insan keçib və digər ayağın izi də olub, sadəcə qumun hərəkəti və ya suyun daşqını ilə silinib? Bəs niyə təbiət nizamına gəldikdə eyni məntiqi tətbiq etməkdən imtina edirsən? Gəlin dünyanı və bu həyatı yalnız natamam bir tikili kimi düşünək – buradan yuxarı bir ağılın mövcudluğunu çıxarırsan. Əgər belə bir üstün ağıl varsa və o heç nəyi natamam qoymursa, o zaman niyə bu planın gələcəkdir, başqa bir məkanda və ya zamanda tamamlanacağını düşünməyəsən? Bu iki düşünmə üsulu bir-birinə tam bənzəmir? Bəs nə əsasla birini qəbul edib, digərini rədd edirsən? O dedi: Mövzuların sonsuz dərəcədə fərqli olması, nəticələrimin də fərqli olmasına tam əsas verir. İnsan tərəfindən hazırlanmış və düşünülmüş işlərdə, əvvəl nəticədən səbəbə keçmək, sonra isə səbəbdən geri dönüb nəticəyə yeni fikirlər əlavə etmək, yəni onun necə dəyişdiyini və ya dəyişə biləcəyini düşünmək caizdir. Bəs bu düşüncə tərzinin əsası nədir? Sadədir: insan təcrübə ilə tanıdığımız bir varlıqdır, onun motivlərini və məqsədlərini bilirik, və onun planları və meylləri müəyyən qaydalara uyğun olaraq bir-biri ilə əlaqəlidir – təbiət tərəfindən bu cür bir varlıq üçün qoyulmuş qaydalarla. Ona görə də, əgər hansısa bir işin insanın bacarığı və zəhməti ilə meydana gəldiyini bilsək, insanın təbiətini artıq başqa yollarla tanıdığımız üçün, onunla bağlı yüzlərlə əlavə nəticə çıxara bilərik – və bu nəticələr hamısı təcrübəyə və müşahidəyə əsaslanar. Amma əgər biz insanı yalnız o tek işi və ya məhsulu ilə tanışaydıq, bu cür məntiq yürütəmək qeyri-mümkün olardı. Çünkü bu halda insana aid etdiyimiz bütün xüsusiyyətlər yalnız həmin məhsuldan çıxarıılırdı və bu, artıq o nəticədən kənara keçə bilməzdi, yeni nəticələrin əsası ola bilməzdi. Məsələn, qumda bir ayaq izi gördükdə, yalnız həmin izə baxsaq, o zaman deyə bilərik ki, bu izə uyğun bir formaya malik nəsə olub və bu izi buraxıb. Amma əgər bu izin insan ayağına aid olduğunu bilsək, onda təcrübəmizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, çox güman ki, ikinci

ayağın izi də olub, sadəcə zamanla və ya təsadüfi səbəblərlə silinib. Burada biz əvvəlcə nəticədən səbəbə gedirik, sonra isə səbəbdən geri qayıdır nəticəyə dəyişikliklər əlavə edirik. Amma bu, sadəcə düz xətt üzrə düşünmə deyil – burada biz həmin canlı növünün adı forması və üzvləri haqqında yüzlərlə başqa təcrübə və müşahidəni də işə salırıq. Əgər bu əlavə bilgilər olmasa idi, bu düşüncə üsulu yalnız və aldatıcı sayılardı. Təbiət işlərindən çıxarılan məntiqi nəticələrdə isə vəziyyət tam fərqlidir. Tanrıni biz yalnız onun yaratdıqları vasitəsilə tanıyırıq və o, kainatda tək bir varlıqdır – heç bir növə və ya qrupa daxil deyil ki, onun təcrübə ilə bilinən xüsusiyyətlərinə əsaslanıb oxşar xüsusiyyətləri nəticə kimi çıxara bilək. Əgər kainatda hikmət və yaxşılıq görürük, biz də tanrıda bu iki xüsusiyyəti olduğunu düşünürük. Əgər bu xüsusiyyətlər müəyyən səviyyədə özünü göstərirsə, onda biz də onları yalnız bu konkret səviyyədə tanıyırıq – yəni gördüyüümüz nəticəyə tam uyğun şəkildə. Amma bu xüsusiyyətlərin daha artıq səviyyədə olduğunu, ya da başqa yeni xüsusiyyətləri heç bir düzgün məntiq qaydası ilə fərz edə və ya nəticə kimi qəbul edə bilmərik. Əgər belə fərziyyə azadlığı olmasa, o zaman səbəbdən çıxış edərək nəticədə nə isə dəyişiklik baş verdiyini iddia etmək mümkün deyil – yalnız birbaşa müşahidə etdiyimiz qədər nəticə çıxara bilərik. Əgər bu Varlıq daha böyük xeyir vermiş olsaydı, deməli, onun yaxşılığı da daha yüksək səviyyədə olardı. Əgər mükafat və cəzalar daha ədalətli bölünsəydi, bu da daha yüksək ədalət hissindən qaynaqlanardı. Yəni təbiətə əlavə edilən hər bir xüsusiyyət, eyni zamanda Təbiətin Yaradıcısına da yeni bir xüsusiyyət əlavə etmək deməkdir. Bu isə, heç bir məntiqi əsas olmadan, sadəcə fərziyyə və ehtimaldan ibarət ola bilər və belə olduğu üçün də qəbul edilə bilməz. Bizim bu mövzuda ən böyük səhvimiz və azad fərziyyə etməyimizin səbəbi odur ki, biz özümüzü gizli şəkildə Üstün Varlığın yerinə qoyuruq və düşünürük ki, o da hər vəziyyətdə bizim onun yerində olsaydıq qəbul edəcəyimiz ağıllı və düzgün davranışımı seçəcək. Amma təbiətin adı axarı bizə göstərir ki, demək

olar hər şey bizim prinsiplərimizdən və qaydalarımızdan çox fərqli qanunlarla idarə olunur. Bundan başqa, insanın niyyətləri və planlarından belə fərqli və üstün bir Varlıq aiddi niyyətləri çıxarmaq, məntiqi analoqlara ziddir. İnsan təbiətində niyyətlər və meyllər arasında müəyyən təcrübəyə əsaslanan əlaqə var; yəni biz bir insanın bir niyyətini müəyyən etdikdə, təcrübədən yola çıxaraq başqa niyyətlərinin də olduğunu düşünə və onun keçmiş və ya gələcək davranışları haqqında çoxlu nəticələr çıxara bilərik. Amma bu məntiqi yanaşma o qədər uzaq və başa düşülməsi çətin olan bir Varlıq tətbiq edilə bilməz. Bu Varlıq kainatda digər heç bir varlıqla insanla günəş arasındaki qədər fərqlidir. O, yalnız bəzi zəif izlər və ya təsvirlər vasitəsilə özünü göstərir və biz onun haqqında daha geniş və əlavə xüsusiyyətlər söyləmək üçün heç bir əsasımız yoxdur. Bizim yüksək keyfiyyət hesab etdiyimiz şey əslində onun qüsuru da ola bilər. Hətta bu keyfiyyət nə qədər də mükəmməl olsa belə, əgər Üstün Varlığın işlərində tam şəkildə görünmürsə, ona belə bir xüsusiyyət vermək daha çox yağılıq və tərif kimi görünür, düzgün məntiq və sağlam fəlsəfədən uzaqdır. Dünyadakı bütün fəlsəfə və din – hansı ki, əslində fəlsəfənin bir növüdür – bizi heç vaxt adı təcrübənin xaricinə apara bilməz və həyatdakı adı təcrübələrdən fərqli davranış qaydaları təqdim edə bilməz. Dini fərziyyələrdən heç bir yeni fakt çıxarıla bilməz, heç bir hadisə əvvəlcədən görülə və ya proqnozlaşdırıla bilməz; heç bir mükafat və cəza gözlənilə və ya qorxula bilməz ki, bu da artıq təcrübə və müşahidə ilə məlumdur. Buna görə də, mənim Epikur üçün etdiyim müdafiə hələ də əsaslı və qanedici görünəcək; və cəmiyyətin siyasi maraqları fəlsəfi mübahisələrlə, xüsusən metafizika və dinlə bağlı olanlarla əlaqəli deyil. Mən cavab verdim ki, görünür sən bir şeyi nəzərdən qaçırmışan. Sənin arqumentlərini qəbul etsəm də, nəticəni qəbul edə bilmərəm. Sən deyirsən ki, dini inanclar və məntiq həyatımıza təsir edə bilməz, çünkü onlar təsir etməməlidir; amma sən unudursan ki, insanlar sənin kimi düşünmürələr. Onlar ilahi varlığa inanmaqla çoxlu nəticələr çıxarırlar və düşünürlər ki,

Tanrı pisliyə cəza verəcək, yaxşılığa isə mükafat – bunlar adı təbiət qanunlarından kənar şeylərdir. Bu onların məntiqinin düzgün olub-olmaması məsələsi deyil, bu inanc onların həyatına və davranışına təsir edir. Və belə inancın yanlış olduğunu sübut etməyə çalışanlar yaxşı məntiqçilər ola bilərlər, amma mən onları yaxşı vətəndaş və siyasetçi hesab edə bilmərəm. Çünkü onlar insanların ehtiraslarına qarşı olan bir nəzarəti azaldırlar və cəmiyyət qanunlarının pozulmasını bir mənada asanlaşdırırlar.

Sonunda, mən sənin ümumi azadlıq fikrinə bəlkə də razı ola bilərəm, amma sənin əsaslandığın fərziyyələrdən fərqli əsaslarla. Mən hesab edirəm ki, dövlət hər fəlsəfi düşüncəyə dözümlü olmalıdır; və belə dözümlülükdən heç bir hökumətin siyasi maraqları zərər görməyib. Filosoflar arasında böyük coşqu yoxdur, onların fikirləri xalq üçün çox cazibədar deyil; və onların məntiqinə heç bir qadağa qoymaq olmaz, çünkü bu elm və dövlət üçün təhlükəli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu, insanların çoxunun daha dərindən maraqlandığı və əlaqəli olduğu mövzularda təqib və təzyiqə yol açar. Mən davam etdim ki, əsas mövzu ilə bağlı sənə bir çətinlik fikrimə gəldi, onu sadəcə səni düşündürmək üçün irəli sürürəm, amma üstündə çox dərinə getməyəcəm; çünkü bu, çox incə və mürəkkəb müzakirələrə gətirib çıxara bilər. Qısaca deyim ki, mən çox şübhələnirəm ki, bir səbəb yalnız onun nəticəsindən tanına bilər (sən də bunu əvvəldən qəbul etmişən) və ya o qədər özünəməxsus və təkcə ona aid ola bilər ki, başqa heç bir səbəb və ya müşahidə etdiyimiz obyektlə oxşarlığı və bənzərliyi olmasın. Yalnız iki növ obyekt daim bir yerdə olduqda, biz birindən o birini çıxara bilərik. Amma əgər nəticə tamamilə unikal olsaydı və heç bir tanınmış növə daxil olmursa, mən görmürəm ki, biz onun səbəbi haqqında heç bir fərziyyə və ya nəticə çıxara bilək. Əgər təcrübə, müşahidə və analoqlar həqiqətən də məntiqli nəticələr çıxarmaqda yeganə bələdçilərimizdirsə, onda həm nəticə, həm də səbəb, bizə məlum olan və çox vaxt birlikdə müşahidə etdiyimiz digər nəticələr

və səbəblərlə oxşarlıq və bənzərlik daşımalıdır. Bu prinsipin nəticələrini öz düşüncənə buraxıram.

Sadəcə qeyd edim ki, Epikurun əleyhdarları həmişə kainatı tamamilə unikal və misilsiz bir nəticə, ilahi varlığın sübutu kimi qəbul edirlər – səbəb də eyni dərəcədə özünəməxsus və misilsiz olmalıdır. Bu fərziyyə əsasında sənədləriniz ən azından diqqətə layiq görünür. Mən isə qəbul edirəm ki, səbəbdən nəticəyə qayıtmaq, əvvəlcə səbəbin təsvirinə əsaslanıb nəticədə hər hansı dəyişiklik və ya əlavənin olduğunu iddia etmək çətin məsələdir.

Akademik və ya şübhəçi fəlsəfə

Heç bir mövzuda tanrıının varlığını sübut edən və ateistlərin səhvlərini ifşa edən fəlsəfi arqumentlərin sayı qədər çox arqument yoxdur. Buna baxmayaraq, ən dindar filosoflar belə mübahisə edirlər ki, insan elə spekulyativ ateist ola bilərmi? Bu ziddiyətləri necə bağlaya bilərik? Dünyanı əjdahalar və nəhənglərdən təmizləmək üçün dolaşan cəngavərlər belə bu canavarların varlığına heç bir şübhə etmirdilər. Şübhəçi isə dinin başqa bir düşmənidir və bütün ilahiyyatçıların və ciddi filosofların qəzəbinə səbəb olur. Amma həqiqət budur ki, heç bir insan belə absurd varlıqla qarşılaşmayıb və heç kim heç bir mövzu – həm əməldə, həm də düşüncədə – barədə heç bir fikri və prinsipi olmayan insanla söhbət etməyib. Bu, çox təbii bir sual doğurur: Şübhəçi nə deməkdir? Və fəlsəfi olaraq şübhə və qeyri-müəyyənlik prinsiplərini nə qədər irəli apara bilərik? Bir növ şübhəçilik var ki, bu, bütün təhsil və fəlsəfədən əvvəl yaranıb. Bu fikri Descartes və başqaları çox vurgulayırlar. Onlar deyirlər ki, səhv və tələsik qərarlardan qorunmaq üçün ümumi bir şübhəcilik lazımdır. Bu şübhə yalnız əvvəlki fikirlərimizə və prinsiplərimizə deyil, həm də öz qabiliyyətlərimizə, yəni düşünmə gücümüzə də şübhə ilə yanaşmağı tələb edir. Onlar deyirlər ki, biz bu qabiliyyətlərin doğru

olduğunu bir orijinal, yalan ola bilməyəcək və aldatmayan prinsipə əsaslanaraq məntiqi zəncirlə sübut etməliyik. Amma belə bir orijinal prinsip yoxdur ki, digərlərindən üstün olsun və həm də açıq-aydın, inandırıcı olsun. Varsa da, biz ondan bir addım irəli gedə bilmərik, çünki bu addımı atmaq üçün məhz o qabiliyyətlərdən istifadə etməliyik ki, artıq onlara şübhə ilə yanaşırıq. Ona görə də Descartesin şübhəsi, insan tərəfindən əldə edilə bilsəydi belə (amma aydın ki, mümkün deyil), tamamilə müalicəsiz olardı və heç bir məntiq bizi heç bir mövzuda tam inam və əminliyə gətirə bilməzdi. Lakin qəbul etmək lazımdır ki, bu növ şübhəçilik daha yumşaq şəkildə başa düşüldükdə, çox məntiqli olur və fəlsəfə öyrənməyə hazırlıq üçün lazımdır. Bu, bizim qərarlarımızda düzgün və ədalətli olmağımıza kömək edir, həmçinin təhsil və ya tələsik fikirlərdən mənimsədiyimiz ön mühakimələrdən uzaqlaşmağımızı təmin edir. Aydın və öz-özünə aydın prinsiplərlə başlamaq, ehtiyatlı və dəqiqliklərle irəliləmək, nəticələrimizi tez-tez yoxlamaq və bütün nəticələri diqqətlə təhlil etmək; bu yollarla bəlkə tədricən və az-az irəliləyəcəyik, amma yalnız bu üsullar bizi həqiqətə yaxınlaşdıracaq və qərarlarımızda düzgünlük və əminlik qazandıracaq. Başqa bir şübhəçilik növü isə elm və araşdırmadan sonra yaranır. Bu halda insanlar düşünürülər ki, ya onların düşünmə qabiliyyətləri tamamilə səhvlidir, ya da bu qabiliyyətlər mürəkkəb və mücərrəd mövzularda heç bir dəqiqlik nəticəyə gələ bilmir. Hətta bəzi filosoflara görə, duyğularımız da şübhə altındadır. Həyatın adı qaydaları belə, metafizika və ilahiyyatın ən dərin prinsipləri və nəticələri kimi şübhə doğurur. Bu paradoksal fikir (əgər bunları fikir adlandırmaq olar) bəzi filosoflar arasında mövcuddur, bəziləri isə onları inkar edir. Bu fikirlər təbii olaraq bizim marağımızı oyadır və biz onların əsaslandığı arqumentləri araşdırmağa başlayırıq. Mən şübhəcilərin hər zaman duyğu dəlillərinə qarşı istifadə etdiyi daha adı mövzulara çox da diqqət yetirməyəcəyəm; məsələn, orqanlarımızın qüsurları və səhv'lərindən yaranan məsələlər – suyun içində kürəyin əyilmiş görünməsi, əşyaların

uzaqlığına görə fərqli görünməsi, bir gözü sıxdıqda yaranan ikili görüntülər və buna bənzər digər halları. Bu şübhəçi mövzular yalnız onu sübut edir ki, duyğulara tam olaraq etibar etmək olmaz. Biz onların verdiyi məlumatı məntiq və digər amilləri – məsələn, vasitənin təbiəti, obyektin məsafəsi və orqanın quruluşu – nəzərə alaraq düzəltməliyik ki, duyğular öz sahəsində həqiqət və yalanı düzgün müəyyən edə bilsin. Amma duyğulara qarşı daha dərin arqumentlər də var ki, onların belə asan həlli yoxdur. Görünür ki, insanlar təbii instinct və ya ön mühakimə ilə duyğularına güvənlərlər; heç bir məntiq aparmadan, hətta məntiqdən istifadə etmədən əvvəl belə, biz xarici bir dünya olduğuna inanırıq. Bu dünya bizim qavrayışımıza bağlı deyil və biz olmasaq da, hər hiss edən canlı olmasa da mövcud olmağa davam edər. Hətta heyvanlar da oxşar inanca sahibdirlər və xarici obyektlərin mövcudluğuna inanaraq bütün düşüncə, niyyət və hərəkətlərini buna uyğun qururlar. Görünür ki, insanlar bu güclü və kor təbiət instinctini izləyərkən, duyğularla göstərilən görüntüləri elə xarici obyektlərin özü kimi qəbul edir və heç vaxt düşünmürlər ki, bu görüntülər sadəcə obyektlərin təsvirləridir. Məsələn, biz ağ rəngdə gördüyüümüz və sərt olduğunu hiss etdiyimiz bu masa, bizdən asılı olmayıaraq mövcuddur və ağlımızdan kənar bir şeydir. Biz onun varlığını yaratmırıq, yoxluğumuz onu məhv etmir. O, varlığını ağıllı varlıqların mövqeyindən asılı olmayıaraq, bütöv və dəyişməz şəkildə qoruyur. Amma bu ümumi və ilkin fikir, az da olsa fəlsəfə ilə tezliklə dağıdır. Fəlsəfə bizə öyrədir ki, zehnimizdə yalnız bir görüntü və ya qavrayış mövcud ola bilər və duyğular bu görüntülərin zehnə ötürülməsi üçün bir vasitədir; onlar zehn ilə obyekt arasında birbaşa əlaqə yarada bilməzlər. Məsələn, biz masanı uzaqlaşdıqca kiçilmiş kimi görürük, amma əsl masa, bizimdən asılı olmayıaraq, heç bir dəyişiklik yaşamır. Deməli, zehnimizdə olan yalnız onun görüntüsüdür. Bunlar məntiqin açıq göstərişləridir; və fikirləşən heç bir insan şübhə etməyib ki, biz “bu ev” və “o ağaç” deyərkən nəzərdə tutduğumuz varlıqlar zehnimizdə olan

qavrayışlar, keçici surətlər və ya digər varlıqların təmsilçiləridir; əsl varlıqlar isə dəyişməz və müstəqildir. Beləliklə, məntiq bizi məcbur edir ki, təbiətin ilkin instinktlərinə zidd getmək və duyğularımızın verdiyi dəlillərə yeni bir sistem qəbul etmək məcburiyyətindəyik. Amma burada fəlsəfə çox çətin vəziyyətə düşür, çünki o, bu yeni sistemi əsaslandırmaq və şübhəçilərin irəli sürdüyü tənqidlərə cavab vermək istəyir. O, artıq təbiətin yanılmaz və məcburi instinktini əsas gətirə bilməz; çünki o instinkt bizi tamamilə fərqli, səhv və yanlış olduğu qəbul edilən sistemə gətirib çıxarıb. Və bu uydurulmuş fəlsəfi sistemi aydın və inandırıcı arqument zənciri ilə, ya da ən azından arqument kimi görünüşü olan bir şəylə əsaslandırmaq, insanın qüdrətindən kənardır. Hansı arqumentlə sübut etmək olar ki, zehnimizin qavrayışları mütləq onlardan tamamilə fərqli, amma bənzər xarici obyektlər tərəfindən yaranır (əgər bu mümkündürsə), və onlar zehnin öz enerjisindən, ya görünməyən və naməlum bir ruhun təsirindən, ya da bizə daha da naməlum olan başqa səbəbdən əmələ gəlmir? Həqiqət budur ki, çoxlu qavrayışlar xarici şeylərdən yaranmır, məsələn yuxularda, dəli vaxtı və digər xəstəliklərdə belə olur. Bədən zehnə təsir edərək öz təsvirini belə fərqli və hətta eks bir təbiətə malik bir maddəyə necə ötürə bilər - bu isə tamamilə anlaşılmazdır. Bu, fakt məsələsidir: duyğuların qavrayışları onlara bənzər xarici obyektlərdən yaranır mı? Bu sual necə həll olunmalıdır? Əlbəttə ki, təcrübə ilə; elə bütün oxşar suallar da belə həll olunur. Amma burada təcrübə yoxdur və olmamalıdır da. Zehnə yalnız qavrayışlar gəlir, onlarla bağlı obyektlərin varlığı barədə heç bir təcrübəyə çata bilməz. Buna görə də belə bir əlaqənin varlığı məntiqə əsaslanmayan fərziyyədir. Ən uca varlığın doğru sözlüyünə dayanmaqla duyğularımızın doğru olduğunu sübut etməyə çalışmaq çox gözlənilməz və dolanbaclı bir yol götürməkdir. Əgər bu mövzuda onun doğruluğu məsələyə daxil olsaydı, duyğularımız tamamilə yanılmaz olardı, çünki o heç vaxt yalan deyə bilməz. Xarici dünya şübhə altına alındıqda isə, onun və ya onun

xüsusiyyətlərinin varlığını sübut edən arqumentləri tapmaq çətinləşər. Buna görə də, daha dərin və fəlsəfi şübhəçilər insan biliyi və araşdırmasının bütün mövzularına ümumi bir şübhə gətirməkdə həmişə üstün olurlar. Onlar deyə bilərlər: “Duyğuların doğruluğuna inanmaq üçün təbiətin instinkt və meyllerinə uyursunuz? Amma bu sizi inandırır ki, duyu vasitəsilə gələn görüntü özüdür xarici obyekt. Əgər bunu rədd edib, daha məntiqli fikri qəbul edirsinizsə – yəni qavrayışların yalnız xarici bir şeyin təmsilçisi olduğunu – onda təbii meyllerinizdən və açıq hisslerinizdən uzaqlaşırsınız. Lakin yenə də ağlinizi qane edə bilmirsiniz, çünki təcrübədən, qavrayışların hər hansı xarici obyektlə əlaqəsi olduğuna dair inandırıcı arqument tapa bilməzsiniz.”

Başqa bir oxşar şübhəçi mövzu var ki, bu, ən dərin fəlsəfədən qaynaqlanır və diqqətə layiq ola bilər, amma belə dərinliyə dalmaq lazımlı deyilsə, çünki bu arqument və düşüncələr ciddi məqsədə çox az xidmət edir. Müasir tədqiqatçılar ümumiyyətlə qəbul edirlər ki, əşyaların sərt, yumşaq, isti, soyuq, ağ, qara kimi hiss edilən keyfiyyətləri yalnız ikincili keyfiyyətlərdir və bunlar əşyaların özündə yox, zehnin qavrayışında mövcuddur; yəni xarici bir nümunə və ya model yoxdur ki, onları təmsil etsin. Əgər bu ikincili keyfiyyətlərə aid edilirsə, eyni şey əhatə və möhkəmlik kimi əsas keyfiyyətlərə də aid olmalıdır; birincil keyfiyyət kimi onlar digərindən daha çox haqlı deyil. Əhatə ideyası tamamilə görmə və toxunma duyğularından əldə edilir; və əgər duyğular vasitəsilə qavranılan bütün keyfiyyətlər zehnə aiddirsə, obyektə yox, eyni nəticə əhatə ideyasına da şamil edilməlidir, çünki o da ikincili keyfiyyətlərin qavrayışlarına bağlıdır. Biz bu nəticədən yalnız belə iddia edərək qurtula bilərik ki, bu əsas keyfiyyətlərin ideyaları abstraksiya ilə əldə olunur. Amma bu fikir diqqətlə yoxlanılsa, anlaşılmaz və hətta gülünc görünəcək. Toxunula və görünə bilməyən bir əhatə ideyasını təsəvvür etmək mümkün deyil. Və həmçinin, nə sərt, nə yumşaq, nə qara, nə ağ olmayan toxunula və ya görünə bilən əhatə ideyası da insan təsəvvürünün sərhədlərini aşır.

Hər kəs cəhd etsin ümumi bir üçbucaq təsəvvür etməyə ki, həm bərabəryanlı, həm də müxtəlifyanlı deyil, həm də heç bir xüsusi uzunluğu və tərəflərin nisbəti yoxdur; o zaman tezliklə skolastik təlimlərdəki abstraksiya və ümumi ideyalarla bağlı bütün absurdluqları görəcək. Beləliklə, duyğuların doğruluğuna və ya xarici varlığın mövcudluğuna dair ilk fəlsəfi etiraz belədir: Əgər bu fikir təbii instinctə əsaslanırsa, o zaman məntiqə ziddir; əgər məntiqə əsaslanırsa, o zaman təbii instinctə ziddir və həmçinin heç bir məntiqli sübut gətirmir ki, tərəfsiz bir axtarıcı inansın. İkinci etiraz daha da irəliləyir və bu fikri məntiqə zidd hesab edir - ən azı əgər məntiqin prinsipi budursa ki, bütün hiss edilən keyfiyyətlər zehnə aiddir, obyektə deyil. Əgər maddəni həm birincili, həm də ikincili bütün anlaşılan keyfiyyətlərdən məhrum etsək, demək olar ki, onu məhv etmiş oluruq və yalnız naməlum, anlaşılmaz bir şeyi qalmış hesab edirik - bizim qavrayışlarımızın səbəbi kimi. Bu fikir isə o qədər natamamdır ki, heç bir şübhəçi buna qarşı mübahisə etməyə dəyər hesab etməz.

Şübhəcilərin məntiqli arqument və düşüncə ilə məntiqi məhv etməyə çalışması çox qəribə görünə bilər; amma bu, onların bütün tədqiqat və mübahisələrinin əsas məqsədidir. Onlar həm ümumi məntiqimizə, həm də fakt və varlıq mövzusundakı arqumentlərə qarşı etirazlar tapmağa çalışırlar. Bütün ümumi məntiqi arqumentlərə qarşı əsas etiraz məkan və zaman ideyalarından qaynaqlanır. Bu ideyalar gündəlik həyatda və diqqətsiz baxışda çox aydın və başa düşüləndir, amma dərin elmlərin təhlilindən keçəndə (bu ideyalar əsasən həmin elmlərin mövzusudur) çox absurd və ziddiyətli prinsiplər ortaya çıxır. İnsan məntiqinə qarşı üsyankar ağlı yatişdırmaq üçün yaradılmış keşişlərin dini doktrinaları belə, sonsuz bölünən əhatə anlayışı və onun nəticələri qədər adı məntiqləri çasdırmayıb. Sonsuz kiçik miqdarda olan və özü də sonsuz kiçik miqdalar ehtiva edən həqiqi ölçü - bu çox cəsarətli və möhtəşəm bir quruluşdur ki, heç bir süni sübut onu dəstəkləyə bilmir, çünki insan məntiqinin ən aydın və təbii prinsiplərinə ziddir. Amma bu məsələnin

daha qəribə tərəfi budur ki, bu görkəmli absurd fikirlər ən aydın və təbii arqumentlər zənciri ilə dəstəklənir; biz də şərtləri qəbul etmədən nəticələri rədd edə bilmərik. Dairələrin və üçbucaqların xüsusiyyətləri ilə bağlı bütün nəticələr nə qədər inandırıcı və qanəedici olsa da, onları qəbul etdikdən sonra necə inkar edə bilərik ki, dairə ilə onun toxunduğu xətt arasında olan bucaq istənilən düz xətt bucağından sonsuz kiçikdir; dairənin diametrini sonsuz artırdıqca, bu toxunma bucağı daha da kiçilir, hətta sonsuz dərəcədə; digər əyrilər ilə onların toxunduğu xətlər arasındaki bucaqlar isə istənilən dairə və onun toxunduğu xətt arasındakından daha kiçik ola bilər və bu da sonsuz dərəcədə davam edir? Bu prinsiplərin isbatı, üçbucağın bucaqlarının cəminin iki düz bucaq olduğunu göstərən isbat qədər mübahisəsiz görünür, baxmayaraq ki, sonuncu fikir təbii və asan qəbul edilir, ilkisi isə ziddiyət və absurdluqla doludur. Burada məntiq bir növ çəşqinqılıq və qeyri-müəyyənlik içində qalır; bu, heç bir şübhəcinin təklifi olmadan, özünə və dayandığı əsaslara qarşı şübhə hissi yaradır. Məntiq işığın bəzi yerləri işıqlandırdığını görür, amma bu işıq ən dərin qaranlıqla üz-üzədir. Bu iki arasında o qədər çəşqin və qarışığıdır ki, demək olar ki, heç bir mövzu barədə dəqiq və əminliklə qərar verə bilmir. Bu cəsarətli abstrakt elmlərin qərarlarının absurdluğunu zaman mövzusunda məkanla müqayisədə daha açıq görünür. Sonsuz sayda real zaman hissələrinin ardıcıl keçməsi və bir-birinin ardından tükənməsi o qədər açıq ziddiyət kimi görünür ki, elmlərdən təsiri yaxşılaşmayan, əksinə korlanmayan heç bir insan bunu qəbul edə bilməz. Amma yenə də məntiq narahat və səssiz qala bilməz, hətta bu görünən absurdluq və ziddiyətlərdən yaranan şübhəçilik qarşısında belə. Necə olur ki, hər hansı aydın, dəqiqlik fikir özü ilə və ya başqa aydın, dəqiqlik fikir ilə ziddiyət təşkil edən hallar daşıya bilər - bu, tamamilə başa düşülməzdır və bəlkə də yaranan hər hansı ifadə qədər absurdur. Beləliklə, heç nə bu şübhəçilikdən daha çox şübhəli, daha çox tərəddüd

dolu ola bilməz, hansı ki, həndəsə və kəmiyyət elmlərinin paradoksal nəticələrindən doğur.

Məntiqə qarşı qoyulan əxlaqi dəllillərə və ya faktlarla bağlı arqumentlərə yönələn şübhələr ya xalq arasında yayılmış, ya da fəlsəfi olur. Xalq arasında olanları insan ağının təbii zəifliyindən, fərqli dövrlərdə və millətlərdə yaranmış ziddiyyətli fikirlərdən, xəstəlik və sağlamlıq, gənclik və qocalıq, rifah və çətinlik dövrlərində dəyişən qərarlardan, hər bir insanın fikirlərində davamlı qarşıdurmadan və buna bənzər mövzulardan götürürlər. Bu mövzuda daha dərinə getməyə ehtiyac yoxdur. Bu arqumentlər zəifdir. Çünkü gündəlik həyatda biz hər an fakt və mövcudluq haqqında düşünürük və bu tip arqumentsiz yaşaya bilmərik. Ona görə də, bu cür xalq arasında yayılmış arqumentlər həmin dəllilləri məhv etməyə kifayət etmir. Pyrrhonizm və ya həddindən artıq şübhəçilik prinsiplərinin ən böyük dağıcı qüvvəsi hərəkət, məşguliyyət və gündəlik həyatın işləridir. Bu prinsiplər məktəblərdə inkişaf edə və qalib gələ bilər; orada onları rədd etmək çətin, hətta mümkünüsüz ola bilər. Amma onlar kölgədən çıxıb, həqiqi obyektlərin – hislərimizi və duyğularımızı hərəkətə gətirən şeylərin qarşısında duranda, tüstü kimi yox olur və ən qətiyyətli şübhəçini də adı insanlar kimi vəziyyətdə qoyur. Şübhəçi, buna görə, öz həqiqi sahəsində qalmalı və daha dərindən araşdırılmalardan yaranan fəlsəfi etirazları göstərməlidir. Burada o, kifayət qədər arqumentə malik görünür; çünkü o haqlı olaraq bildirir ki, hiss və yaddaş şahidliyindən kənarda olan hər hansı fakt üçün bütün sübutlarımız tamamilə səbəb-nəticə əlaqəsindən yaranır; bizdə bu əlaqə barədə başqa heç bir fikir yoxdur, yalnız iki obyektin tez-tez birlikdə olması fikri var; bizdə heç bir arqument yoxdur ki, tez-tez birlikdə olan obyektlərin gələcəkdə də eyni şəkildə birlilikdə olacağına bizi inandırsın; və bu nəticəyə yalnız vərdiş və ya təbiətimizin müəyyən instinkti bizi aparır; bu instinkti də, digər instinktlar kimi, rədd etmək çətin olsa da, o, səhv və aldatıcı ola bilər. Şübhəçi bu mövzulara sadıq qaldıqca, o, öz gücünü – ya da əslində həm özümüzün, həm də bizim

zəifliyimizi – göstərir və azı müvəqqəti olaraq bütün əminlik və inamı məhv edir. Bu arqumentlər daha geniş şəkildə təqdim edilə bilərdi, əgər onlardan cəmiyyət üçün davamlı fayda və ya xeyir gözlənilsəydi. Burada həddindən artıq şübhəciliyə qarşı əsas və ən çəşdirdici etiraz budur ki, o tam gücü və təsiri ilə qalmaqda davam etdiyi müddətdə, heç bir davamlı fayda gətirə bilməz. Biz sadəcə belə bir şübhəcidən soruşmalıyıq: onun məqsədi nədir? Bu bütün maraqlı araşdırırmalarla nəyi nəzərdə tutur? O dərhal çəşqinliq içində qalır və cavab verməyi bilmir. Kopernikçi və ya Ptolemeyçi, hər biri öz fərqli astronomiya sistemini müdafiə edən, dinləyicilərdə davamlı və sabit bir inam yaratmaq ümidiindədir. Stoik və ya Epikürçü isə davamlı olan, həm də davranışın və əməldə təsiri ola bilən prinsiplər göstərir. Amma Pirronçu fəlsəfəsinin ağıl üzərində sabit təsir göstərəcəyini gözləyə bilməz; ya da belə bir təsirin cəmiyyət üçün faydalı olacağını. Əksinə, əgər bu prinsiplər ümumilikdə və sabit şəkildə hökm sürsəydi, insan həyatının tamamilə məhv olacağını qəbul etməlidir. Bütün müzakirələr və bütün fəaliyyət dərhal dayanardı və insanlar tam bir uyuşma halında qalardı, təbiətin ehtiyacları isə təmin edilmədən onların acınacaqlı mövcudluğuna son qoyardı. Doğrudur, belə ölümcül bir hadisə çox az qorxulu sayılır, çünki təbiət həmişə prinsipdən güclüdür. Pirronçu, dərin arqumentləri ilə özünü və ya başqalarını qısa müddəli təəccüb və çəşqinliğa sala bilər; amma həyatdakı ilk və ən adı hadisə onun bütün şübhə və tərəddüdlərini uçuracaq və onu əməldə və nəzəriyyədə digər fəlsəfələrdən olan filosoflar, yaxud fəlsəfi araşdırırmalarla heç vaxt məşğul olmayanlarla eyni vəziyyətdə buraxacaq. O yuxusundan oyananda, özünə gülməyə ilk qosulan və bütün bu etirazların sadəcə əyləncə olduğunu, başqa heç bir məqsədi olmadığını, insanlığın qəribə vəziyyətini göstərməkdən başqa bir şey olmadığını etiraf edəcək - yəni insanlar fəaliyyət göstərməyə, düşünməyə və inanmağa məcburdurlar, baxmayaraq ki, ən diqqətli araşdırımlarına baxmayaraq, bu

əməliyyatların əsasını tam başa düşə bilmirlər və onlara qarşı irəli sürülen etirazları aradan qaldıra bilmirlər.

Əslində, daha yüngülləşdirilmiş şübhəçilik və ya akademik fəlsəfə mövcuddur ki, həm dayanıqlı, həm də faydalı ola bilər. Bu, müəyyən dərəcədə Pyrrhonizm (aşırı şübhəçilik) nəticəsi ola bilər, amma onun qarışılıq yaradan şübhələri müəyyən qədər sağlam düşüncə və təfəkkür vasitəsilə düzəldilir. İnsanların əksəriyyəti təbii olaraq fikirlərində müsbət və qətiyyətlidir; onlar yalnız bir tərəfi görür, əks arqumentləri anlamırlar, ona görə də meyilləndikləri prinsiplərə tələsik inanırlar və əks fikirlərə qarşı mərhəmət göstərmirlər. Belə hallarda tərəddüd etmək və ya tərəziyə qoymaq onların anlayışını çasdırı, duyğularını əngəlləyə və hərəkətlərini dayandırıa bilər. Onlar, buna görə, çox narahatdırılar və bu narahat vəziyyətdən çıxa bilməyince səbrsiz olurlar. Düşünürlər ki, inandıqları şeyləri güclü şəkildə ifadə etməklə və inadkarlıqla özlərini bu vəziyyətdən kifayət qədər uzaqlaşdırıa bilməzlər. Amma əgər belə inadı güclü olan insanlar insan zehninin qəribə zəifliklərini, hətta ən mükəmməl və dəqiq qərar verdiyi halda belə anlamış olsayırlar, bu düşüncə onlara daha çox təvazökarlıq və ehtiyat gətirərdi. Özlərinə qarşı olan yüksək fikirlərini və rəqiblərinə qarşı olan ön yargılarını azaldardı. Oxumayan insanlar isə elmi bilikli insanların düşüncə tərzini görüb fikirləşə bilər ki, onlar bütün öyrənmə və düşünmə üstünlüklerinə baxmayaraq, qərar verməkdə hələ də tərəddüd edirlər. Əgər bilikli insanların bəziləri təbii xarakterlərinə görə təkəbbürlü və inadkardırsa, azca Pyrrhonizm şübhəsi onların qürurunu azalda bilər. Bu, onlara göstərə bilər ki, digər insanlara qarşı qazandıqları az sayda üstünlüklər, insan təbiətində olan ümumi çaşqınlıq və qarışılıqla müqayisədə çox kiçikdir. Ümumiyyətlə, şübhə, ehtiyat və təvazökar olmaq səviyyəsi hər düzgün düşünən insanın araştırma və qərar vermə zamanı həmişə yanında olmalıdır. Şübhəçiliyin başqa, yumşaq növü də vardır ki, bu da insanlara faydalı ola bilər və Pyrrhonun şübhə və tərəddüdlərinin təbii nəticəsi sayılır. Bu növ şübhə insan ağlının

imkanlarına uyğun mövzularla məhdudlaşmaqdır. İnsan təsəvvürü təbiətən böyükdür, uzaq və qeyri-adi şeylərə meyllidir və tanış olan, adət etdiyimiz şeylərdən qaçmaq üçün məhdudiyyətsiz şəkildə zaman və məkanın ən uzaq nöqtələrinə doğru gedir. Düzgün düşüncə isə əksinə davranır: uzaq və mürəkkəb mövzulardan uzaq durur, gündəlik həyatı və adı təcrübə mövzularını seçir; daha böyük və yüksək mövzuları isə şairlərə, natiqlərə, din adamlarına və siyasətçilərə buraxır. Bizə belə sağlam qərara gəlməkdə ən çox kömək edən şey Pyrrhon şübhəsinin gücünə tam inanmaqdır və bunun ancaq təbii instinct gücü ilə aşılmasının mümkün olduğunu qəti inamdır. Filosofiyaya marağı olanlar tədqiqatlarını davam etdirəcəklər, çünki düşünürlər ki, belə işin gətirdiyi dərhal zövqdən başqa, fəlsəfi qərarlar yalnız adı həyatın metodik və düzəldilmiş təzahürləridir. Amma onlar heç vaxt adı həyatın sərhədlərini aşmağa cəhd etməyəcəklər, çünki istifadə etdikləri qabiliyyətlərin qüsurlu olduğunu, məhdud imkanlara malik olduğunu və dəqiq işləmədiyini başa düşürlər. Biz minlərlə təcrübədən sonra daşın düşəcəyinə və ya odun yanacağına inanmağımıza səbəb olan tam qaneedici bir izah verə bilməsək də, kainatın mənşəyi və təbiətin başlanğıcı və əbədi vəziyyəti haqqında hər hansı bir qənaətə gəldikdə özümüzü tam qane edə bilərikmi? Bu məhdud və dar tədqiqat sərhədi hər baxımdan çox ağıllıdır və insan ağının təbii güclərini onların mövzularıyla müqayisə etmək kifayətdir ki, bizə bunun məntiqli olduğunu göstərsin. Beləcə, elmin və tədqiqatın həqiqi mövzularının nələr olduğunu anlaya bilərik. Mənə elə gəlir ki, abstrakt elmlərin və sübutun yeganə mövzuları miqdar və ədəddir, və bu mükəmməl bilik növünü bu sərhədlərdən kənara çıxarmaq üçün edilən bütün cəhdlər sadəcə ziddiyət və aldadıcıdır. Miqdar və ədədin hissələri tamamilə oxşar olduğundan, onların münasibətləri mürəkkəb və qarışık olur; müxtəlif vasitələrlə onların bərabərliyini və ya bərabərsizliyini aşadırmaq həm maraqlı, həm də faydalıdır. Amma digər bütün fikirlər bir-birindən aydın və fərqli olduğundan, ən dərin aşadırmamızla belə,

yalnız bu fərqliliyi görə bilərik və sadə bir məntiq ilə deyə bilərik ki, bir şey başqa bir şey deyil. Əgər bu qərarlarda çətinlik varsa, bu tamamilə sözlərin qeyri-dəqiq mənasından irəli gəlir ki, bu da düzgün təriflərlə düzəldilə bilər. Hətta hipotenuzanın kvadratının digər iki tərəfin kvadratlarına bərabər olduğunu, terminlər nə qədər dəqiq tərif olunsa da, sübut etmədən bilməzsiz. Amma bizə göstərmək üçün ki, mülkiyyət olmayan yerdə ədalətsizlik də ola bilməz, sadəcə terminləri tərif etmək və ədalətsizliyi mülkiyyətin pozulması kimi izah etmək kifayətdir. Bu, əslində daha natamam bir tərifdən başqa bir şey deyil. Eyni vəziyyət digər bütün, ədədlər və miqdar elmləri xaricində olan, iddia olunan silsilə arqumentlər üçün də keçərlidir; və məncə, miqdar və ədəd elmləri yeganə düzgün bilik və sübut obyektləri kimi qəbul edilə bilər. İnsanların digər bütün tədqiqatları yalnız faktlar və mövcudluqla bağlıdır; və bunlar açıq şəkildə sübut edilə bilməz. Hər nə varsa, olmaya da bilər. Bir faktın inkarı ziddiyyət yaratmaz. Hər hansı bir varlığın mövcud olmaması, istisnasız, onun mövcudluğu qədər aydın və başa düşülən bir fikirdir. Onun olmadığını təsdiq edən fikir, hətta yanlış olsa da, onun olduğunu təsdiq edən fikir qədər anlaşılan və mümkün bir fikirdir. Elm sahəsində vəziyyət fərqlidir. Orada doğru olmayan hər bir fikir qarışq və başa düşülməz olur. Məsələn, 64-ün kub kökünün 10-un yarısına bərabər olması yalnızdır və dəqiq başa düşülə bilməz. Amma Sezarin, mələk Cəbrayılin və ya hər hansı bir varlığın heç vaxt mövcud olmaması fikri yanlış ola bilər, amma yenə də tamamilə mümkün və ziddiyyətsizdir. Bir varlığın mövcudluğu yalnız onun səbəbindən və ya təsirindən götürülən arqumentlərlə sübut edilə bilər; və bu arqumentlər tamamilə təcrübəyə əsaslanır. Əgər biz əvvəlcədən (a priori) düşünürükə, hər şey hər şeyi yarada bilər kimi görünə bilər. Məsələn, bir daş parçasının düşməsi günəşi söndürə bilər; ya da bir insanın arzusunun planetlərin orbitlərini idarə etməsi mümkündür. Yalnız təcrübə səbəb və nəticənin təbiətini və sərhədlərini öyrədir və bizə bir obyektin mövcudluğunu digərindən çıxarmağa imkan verir. Bu da

mənəvi məntiqin əsasını təşkil edir, hansı ki insan biliklərinin böyük hissəsini və bütün insan fəaliyyətlərinin mənbəyini əmələ gətirir.

Mənəvi mühakimələr ya xüsusi, ya da ümumi faktlarla bağlı olur. Həyatda bütün qərarlar xüsusi faktlara yönəlib; həmçinin tarix, xronologiya, coğrafiya və astronomiya kimi sahələrdə aparılan tədqiqatlar da belədir.

Ümumi faktlarla məşğul olan elmlərə siyaset, təbii fəlsəfə, fizika, kimya və s. daxildir; burada müəyyən növ obyektlərin keyfiyyətləri, səbəbləri və nəticələri araşdırılır.

Dini elmlər və ya teologiya, Tanrıının mövcudluğunu və ruhların ölümsüzlüyünü sübut etməklə, qismən xüsusi, qismən ümumi faktlara aid mühakimələrdən ibarətdir. Onun əsası məntiqə, yəni təcrübə ilə dəstəkləndiyi qədər dayansa da, ən möhkəm əsası iman və ilahi vəhyidir.

Əxlaq və tənqid, daha çox anlayışın deyil, zövqün və hisslerin obyektidir. Gözəllik, ya mənəvi, ya da təbii olsun, daha çox hiss edilir, anlaşılan deyil. Yaxud da, əgər biz onun haqqında mühakimə aparırıqsa və onun standartını müəyyən etməyə çalışırıqsa, o zaman yeni bir faktı - yəni ümumi insan zövqünü və ya buna bənzər bir faktı nəzərə alırıq ki, bu da mühakimə və araştırma obyektidir.

Kitabxanalarda gəzişərkən, bu prinsiplərə inansaq, nə qədər əsəri məhv etməliyik? Məsələn, əgər əlimizə hər hansı bir kitab - məsələn, ilahiyyat və ya məktəb metafizikası kitabı alsaq; soruşaq, orada say və kəmiyyət haqqında hər hansı abstrakt mühakimə varmı? Yox. Orada mövcudluq və fakt haqqında hər hansı təcrubi mühakimə varmı? Yox. O zaman onu odun içində ataq; çünkü orada yalnız sofistika və xülyalar ola bilər.

Son qeydlər - A

Doğuşdan gələn ideyaları inkar edənlərin mənasında çox güman ki, yalnız budur ki, bütün ideyalar bizim təsirlərimizin surətləridir; amma etiraf etmək lazımdır ki, onlar istifadə etdikləri terminləri kifayət qədər diqqətlə seçməyiblər və tam dəqiq tərifləndirməyiblər ki, onların doktrinası ilə bağlı bütün səhvlər yaranmasın. Doğuşdan gələn (innate) nə deməkdir? Əgər doğuşdan gələn sözü "təbiidir" mənasında işlədirilsə, onda zehnin bütün qavrayışları və ideyaları, bu sözün istənilən mənasında – qeyri-adi, süni və ya möcüzəvi olana qarşı – təbii və ya doğuşdan gələn sayılmalıdır. Əgər doğuşdan gələn "doğumla eyni vaxtda" mənasını verirsə, o zaman bu mübahisə əsassızdır; həmçinin düşüncənin nə vaxt başladığını – doğumdan əvvəl, doğum zamanı, yoxsa doğumdan sonra – soruşmaq mənasızdır. Yenə də, "ideya" sözü, Lokk və başqaları tərəfindən çox vaxt çox geniş mənada istifadə olunur; yəni yalnız düşüncələr deyil, həm də bizim bütün qavrayışlarımız, hissələrimiz və ehtiraslarımız anlamında. Bu mənada, özsevgi, zərər görməyə nifrət və ya cinslər arasındaki ehtirasın doğuşdan gəlmədiyini iddia etmək nə deməkdir, bunu mən bilmək istəyirəm? Amma yuxarıda izah edilən mənada, təsirlər və ideyalar terminlərini qəbul edib, doğuşdan gələn dedikdə əvvəlki heç bir qavrayışdan kopyalanmamış və ya orijinal olanı başa düşsək, o zaman deyə bilərik ki, bütün təsirlərimiz doğusdandır, amma ideyalar doğuşdan deyildir. Dürüst olmaq üçün deməliyəm ki, mənim fikrimcə, Lokk bu sualın içində məktəb filosofları tərəfindən daxil edilmişdir; onlar qeyri-dəqiq terminlərdən istifadə edərək, mübahisələri çox uzadır, amma əsil mövzuya heç vaxt toxunmurlar. Bu filosofun həm bu mövzuda, həm də digər çoxsaylı mövzularda istifadə etdiyi arqumentlərdə oxşar qarşıqlıq və dolaşıqlıq görünür.

Qeyd B

Müəlliflərin, hətta mənəvi, siyasi və ya fiziki mövzularda, səbəb və təcrübəni ayırması və bu arqument növlərinin tamamilə fərqli olduğunu düşünməsi çox yayılmışdır. Səbəb, yalnızca intellektual qabiliyyətlərimizin nəticəsi kimi qəbul edilir; o, şeylərin təbiətini əvvəlcədən (à priori) nəzərdən keçirərək, onların fəaliyyətindən doğan nəticələri araşdırır və elmin və fəlsəfənin müəyyən prinsiplərini müəyyənləşdirir. Təcrübə isə tamamilə hisslərdən və müşahidələrdən qaynaqlanır; onun vasitəsilə biz konkret obyektlərin fəaliyyəti nəticəsində nələrin baş verdiyini öyrənir və gələcəkdə onlardan nə gözlənilə biləcəyini çıxarıraq. Məsələn, mülki idarəetmənin məhdudiyyətləri və hüquqi konstitusiyası ya səbəbdən müdafiə edilə bilər, hansı ki, insan təbiətinin zəifliyi və korrupsiyası üzərində düşünərək heç kəsə məhdudiyyətsiz səlahiyyətin etibar olunmasının təhlükəli olduğunu göstərir; ya da təcrübə və tarixdən, hansı ki, hər dövrdə və ölkədə ambisiyanın belə etimaddan necə sui-istifadə etdiyini bizə xəbər verir. Səbəb və təcrübə arasındaki eyni fərq, həyat davranışları ilə bağlı bütün müzakirələrimizdə qorunur; təcrübəli dövlət xadimi, general, həkim və ya tacir etibar edilir və izlənilir, amma təcrübəsiz yeni başlayan, təbii istedadlara malik olsa belə, kənardə qalır və görməməzlikdən gəlir. Hətta qəbul edilir ki, səbəb müəyyən şəraitdə müəyyən davranışın nəticələri barədə çox inandırıcı fərziyyələr irəli sürə bilər; lakin bu fərziyyələr təcrübənin köməyi olmadan, yəni tədqiqat və təfəkkürdən əldə olunan qaydaların möhkəmliyini və əminliyini təmin edən tək şey olmadan natamam sayılır. Amma bütün bu fərq həyatın həm fəal, həm də nəzəri sahələrində universal qəbul olunmasına baxmayaraq, mən bunu dərinlikdə səhv, ən azı isə səthi hesab etməyə çəkinməyəcəyəm. Əgər əvvəlcə sadalanan elmlərdə yalnız səbəb və təfəkkürün nəticəsi olduğu güman edilən arqumentləri araşdırısaq, görərik ki, onlar nəticədə müşahidə və təcrübədən başqa heç bir əsasını göstərmədiyimiz ümumi prinsipə və

ya nəticəyə çatır. Bu arqumentlər ilə sadəcə təcrübənin nəticəsi sayılan qaydalar arasındakı yeganə fərq budur ki, əvvəlkilər müəyyən düşüncə prosesini və müşahidələrimizi təhlil etməyi tələb edir; bu da onların şəraitini ayırd etmək və nəticələrini izləmək üçündür. Sonrakılarda isə müşahidə edilən hadisə həmin xüsusi vəziyyətin nəticəsi kimi dəqiq və tam oxşardır. Tiberius və ya Nero tarixləri göstərir ki, əgər hakimlərimiz qanun və senatların məhdudiyyətlərindən azad olsalar, oxşar zülmə məruz qala bilərik. Amma şəxsi həyatda hər hansı bir dələduzluq və ya qəddarlıq müşahidəsi, azacıq düşüncənin köməyi ilə, eyni qorxunu yaratmağa kifayətdir; bu, insan təbiətinin ümumi korlanmasının nümunəsidir və insanlara tam güvənməyin yaratdığı təhlükəni bizə göstərir. Hər iki halda nəticə və nəticə çıxarma əsasını təcrübə təşkil edir. Heç bir insan o qədər gənc və təcrübəsiz deyil ki, müşahidələrdən insan işləri və həyat tərzi ilə bağlı çoxlu ümumi və doğru qaydalar formalasdırmamasın; amma etiraf etmək lazımdır ki, insan bu qaydaları həyata keçirməyə başlayanda səhv etməyə çox meyllidir, ta ki zaman və əlavə təcrübə bu qaydaları genişləndirib, onların düzgün istifadəsini və tətbiqini öyrədin. Hər vəziyyətdə və ya hadisədə çoxlu xüsusi və görünüşdə kiçik detallı hallar olur ki, ən bacarıqlı insan belə əvvəlcə onları nəzərdən qaçıra bilər; halbuki məhz onlardan çıxan nəticələrin doğruluğu və nəticədə ağıllı davranış asılıdır. Bundan başqa, gənc başlayan üçün ümumi müşahidələr və qaydalar həmişə doğru zamanda yaranmır və dərhal sakitliklə və dəqiqliklə tətbiq edilə bilmir. Doğrusu, tamamilə təcrübəsiz olan biri heç bir halda düşünən insan ola bilməz; biz kiməsə bu cür xarakter qoyanda bunu yalnız müqayisəli mənada deyirik və onun daha az və daha natamam təcrübəyə malik olduğunu güman edirik.

Qeyd C

Deyə bilərlər ki, bədənlərdə qarşılaştığımız müqavimət - bizə tez-tez qüvvəmizi işə salmaq və bütün gücümüzü səfərbər etmək lazımlı gəlməsi - bizə qüvvə və güc anlayışını verir. Bu güclü cəhd və səy hissi, yəni nisus, bizim şürurumuzdadır və məhz bu ilkin təəssüratdır ki, həmin anlayış onun surətindən yaranır. Amma, birincisi, biz qüvvəni çoxlu obyektlərə aid edirik, halbuki onların heç birində bu müqavimət və ya qüvvənin səfərbər olunması baş vermir; məsələn, Uca Varlığı, kim ki heç vaxt müqavimətlə rastlaşdır; ya zehniyə, hansı ki öz ideyaları və üzvləri üzərində idarəcilik edir və adı düşüncə və hərəkətdə iradədən dərhal sonra nəticə yaranır, heç bir əlavə qüvvə sərf olunmadan; eləcə də cansız maddəyə, hansı ki, belə bir hissə malik deyil. İkincisi, müqaviməti aşmaq üçün edilən cəhd hissi ilə heç bir məlum əlaqə yoxdur; biz nə baş verdiyini təcrübədən bilirik, amma bunu əvvəlcədən anlaya bilmərik. Amma etiraf etmək lazımdır ki, heyvanlardakı həmin nisus, yəni cəhd hissi, dəqiq və tam qüvvə anlayışı verə bilməsə də, insanların güc haqqında ümumi, qeyri-dəqiq fikrində çox böyük rol oynayır.

Qeyd D

Mən yeni fəlsəfədə çox danışılan və maddəyə aid edilən “vis inertiae” (inertlik qüvvəsi) haqqında uzun-uzadı müzakirə aparmalı deyiləm. Təcrübədən bilirik ki, hər hansı bir bədən ya hərəkətsiz qalır, ya da hərəkətdədirse, onu yeni bir səbəb dayandırana qədər öz vəziyyətini davam etdirir; həmçinin, hərəkət edən bədən ona təsir edən bədən qədər hərəkət sürəti alır. Bunlar faktlardır. Biz bunu “vis inertiae” adlandıranda, yalnız bu faktları ifadə etmiş oluruq, amma inert qüvvənin nə olduğunu anlamırıq; elə necə ki, cazibə qüvvəsindən danışanda, onun bəzi nəticələrini nəzərdə tuturuq, amma həmin aktiv qüvvəni tam anlamırıq. Sir Isaac Newton heç vaxt ikinci səbəblərdən alınan bütün qüvvəni və

enerjini inkar etməyi düşünməyib; ancaq onun bəzi şagirdləri onun adı ilə belə bir nəzəriyyəni irəli sürməyə çalışıblar. Əksinə, bu böyük filosof universal cazibəni izah etmək üçün eter kimi aktiv mayedən istifadə edib, amma çox ehtiyatlı və təvazökar olub və bunu sadəcə bir fərziyyə kimi qəbul edib, daha çox təcrübə olmadan buna qəti şəkildə inanmaq lazımlı deyil deyib. Mən etiraf edirəm ki, fikirlərin taleyi bir az qəribədir. Descartes universal və tək Tanrı qüvvəsinin təsirinə işarə etmişdi, amma ona çox da vurgu etməmişdi. Malebranche və digər cartesianlar bunu öz fəlsəfələrinin əsasına çevirmişdilər. Amma bu fikir İngiltərədə heç də qəbul edilməmişdi. Lokk, Clarke və Cudworth heç bu məsələyə diqqət yetirməyib, əksinə, maddənin real, amma köməkçi və alınmış bir qüvvəyə sahib olduğunu qəbul edirdilər. Bu fikir müasir metafiziklər arasında necə belə məşhur oldu?

Qeyd E

Bu izahlar və təriflərə əsasən, qüvvə anlayışı səbəb anlayışı kimi nisbi (əlaqəli)dir; hər ikisi bir nəticəyə və ya əvvəlki hadisə ilə daima bağlı olan başqa bir hadisəyə işarə edir. Bir obyektin təsirinin miqdarını və ya dərəcəsini müəyyən edən naməlum şəraiti düşündüyüümüz zaman, biz ona onun qüvvəsi deyirik. Buna görə də bütün filosoflar qəbul edirlər ki, nəticə qüvvənin ölçüsüdür. Amma əgər onlar qüvvənin özü haqqında bir ideyaya sahib idilərsə, niyə onu öz-özlüyündə ölçü bilmirdilər? Məsələn, bədənin hərəkət qüvvəsinin onun sürəti ilə, yoxsa sürətinin kvadratı ilə əlaqəli olub-olmaması mübahisəsi var; mən deyirəm ki, bu mübahisə bədənin eyni və ya fərqli vaxtlarda göstərdiyi təsirlərə baxmaqla deyil, birbaşa ölçmə və müqayisə ilə həll edilməlidir. Adı söhbətdə və fəlsəfədə tez-tez istifadə olunan “qüvvə”, “güc”, “enerji” və s. kimi sözlər, səbəb və nəticə arasındakı əlaqəni tam anlamamızın və ya bir şeyin digərini necə yaratdığını tam izah etməyimizin sübutu deyil. Bu sözlər adətən çox geniş

və qeyri-dəqiq mənalarda işlənir, və onların ideyaları çox qarışıldır. Heç bir heyvan, hərəkət edən xarici cisimləri “nisus” və ya səy hissi olmadan hərəkətə gətirə bilməz; həmçinin, hər heyvan, xarici bir obyektin zərbəsindən və ya təmasının verdiyi hissi alır. Bu hisslər sadəcə heyvani olub, öncədən onlardan heç bir nəticə çıxarmaq mümkün deyil. Biz bu hissləri cansız obyektlərə aid etməyə meylliyik və onların da hərəkət verdikdə və ya alıqdə belə hisslərə malik olduğunu güman edirik. Enerjilər barədə isə, hər hansı ötürülmüş hərəkət ideyasını əlavə etmədən, yalnız hadisələrin təcrübədə daim müşahidə olunan birləşməsini nəzərə alırıq; və biz ideyalar arasında adı bir əlaqə hiss etdiyimiz üçün, həmin hissi obyektlərə də ötürürük. Çünkü xarici cisimlərə onlardan doğan bütün daxili hissləri aid etmək çox yayılmış haldır.

Qeyd F

Azadlıq doktrinasının geniş yayılmasının başqa bir səbəbi ola bilər: bu, bizim hərəkətlərimizin çoxunda azadlıq və ya laqeydlik hissinin yalnız bir hissi və ya görünən təcrübəsi ilə bağlıdır. Hərəkətin zəruriliyi, nə maddi, nə də ruhi hərəkət olsun, əslində, hərəkəti edən subyektin bir keyfiyyəti deyil, düşünən və anlayışlı varlığın həmin hərəkəti əvvəlki obyektlərdən nəticə çıxarmağa qərar verməsi ilə bağlıdır. Azadlıq isə zəruriliyin əksi kimi, bu qərarın olmaması, yəni bir obyektdən digərinə keçərkən hiss etdiyimiz müəyyən bir boşluq və ya laqeydlikdir. İnsan hərəkətlərini düşünəndə, biz çox vaxt belə bir laqeydlik hiss etməsək də, onların səbəblərindən və hərəkət edən şəxsin xüsusiyyətlərindən bu hərəkətləri kifayət qədər əminliklə müəyyən edə bilirik. Lakin, əməlləri yerinə yetirərkən, biz tez-tez belə bir laqeydliyə bənzər bir şeyi hiss edirik. Həmçinin, bənzər obyektlərin asanlıqla bir-birinin yerinə qəbul olunduğunu nəzərə alaraq, bu hiss insan azadlığının bir sübutu kimi istifadə edilmişdir. Biz əksər hallarda öz hərəkətlərimizin iradəmizə tabe

olduğunu hiss edirik; və düşünürük ki, iradə özü heç bir şeyə tabe deyil, çünkü onu inkar edəndə və sınağında görürük ki, iradə asanlıqla hər tərəfə hərəkət edir və özünün zəif bir təsvirini (yaxud məktəblərdə deyildiyi kimi, "velleity" - zəif istəyin şəkli) yaratır, hətta iradənin o tərəfdə olduğu halda belə, hansı tərəfdə möhkəmlənməyib. Bu zəif təsviri, yaxud hərəkəti, biz özümüzə inandırırıq ki, həmin anda bu, özünə çevrilə bilərdi; çünkü ikinci dəfə sınağında görürük ki, indi bu mümkündür. Biz nəzərə almırıq ki, azadlıq göstərmək istəyi, əslində, bizim hərəkətlərimizin səbəbidir. Və aydın görünür ki, biz özümüzdə azadlıq hiss etdiyimizi düşünsək də, kənardan baxan şəxs adətən bizim hərəkətlərimizi motivlərimizdən və xarakterimizdən çıxara bilər; və hətta çıxara bilmədiyi yerlərdə belə ümumi olaraq belə nəticəyə gəlir ki, əgər vəziyyətimizi, təbiətimizi və gizli xarakter xüsusiyyətlərimizi tam bilsəydi, hərəkətlərimizi anlaya bilərdi. Bu isə əvvəlki doktrinaya əsasən zərurətin - məcburiyyətin - əsas mahiyyətidir.

Qeyd E

Beləliklə, əgər səbəb belə təyin olunursa ki, o hər hansı bir şeyi yaranan şeydir, onda asanlıqla görmək olar ki, yaratmaq və səbəb olmaq eyni mənədadır. Eyni şəkildə, əgər səbəb belə təyin olunursa ki, o hər hansı bir şeyin mövcudluğuna səbəb olan şeydir, bu da eyni tənqidə məruz qalır. Çünkü "səbəb olan şey" ifadəsində "olan şey" nə deməkdir? Əgər desəydilər ki, səbəb o şeydir ki, ondan sonra hər hansı bir şey davamlı olaraq mövcuddur, onda bu ifadələrin mənasını başa düşərdik. Çünkü bu, həqiqətən də mövzunun bütün bildiyimiz tərəfidir. Və bu davamlılıq zərurətin əsas mahiyyətini təşkil edir, başqa heç bir anlayışımız yoxdur.

Qeyd H

Hər hansı bir fakt və ya səbəblərlə bağlı bütün məntiq yalnız vərdişdən qaynaqlandığı üçün sual doğur: İnsanlar heyvanlardan necə olur ki, məntiq baxımından bu qədər irəlidədirlər və bir insan digərindən niyə bu qədər fərqlənir? Eyni vərdiş hər kəsə bərabər təsir göstərmir? Burada qısa şəkildə insan ağlındaki böyük fərqi izah etməyə çalışacaq; bundan sonra isə insanların və heyvanların fərqi asanlıqla başa düşülcək.

1. Biz bir müddət yaşadıqca və təbiətin dəyişməzliyinə alışdıqca, ümumi bir vərdiş qazanırıq; bu vərdişlə məlum olanı naməluma tətbiq edir və naməlumu məluma oxşayır hesab edirik. Bu ümumi vərdiş sayəsində, hətta bir təcrübəni də məntiq üçün əsas hesab edir və təcrübə dəqiq və xarici təsirlərdən azad olarsa, oxşar bir hadisənin baş verəcəyini müəyyən dərəcədə gözləyirik. Buna görə də, şeylərin nəticələrini müşahidə etmək çox vacib sayılır; insanlardan biri diqqət, yaddaş və müşahidədə digərlərindən xeyli üstün ola bilər və bu onların məntiqində böyük fərq yaradır.
2. Bir nəticəni yaratmaq üçün bir neçə səbəb birləşəndə, bir insanın ağılı digərlərinə nisbətən daha geniş ola bilər və o, bütün sistemin obyektlərini daha yaxşı anlaya və nəticələrini düzgün çıxara bilər.
3. Bir insan digərindən daha uzun zəncirvari nəticələrə gedə bilər.
4. Az sayda insan uzun müddət düşündükdə fikirlər qarışır və onları bir-birinə qarışdırır; bu zəiflik müxtəlif dərəcələrdə olur.
5. Nəticəyə təsir edən səbəb çox vaxt başqa xarici və yad hallarla qarışiq olur. Bunları ayırmaq üçün diqqət, dəqiqlik və incəlik tələb olunur.
6. Xüsusi müşahidədən ümumi qaydalar çıxarmaq çox həssas bir işdir; tezliklə və dar fikirlilikdən yaranan səhvələr çox olur.

7. Analogiadan istifadə edən insan, daha çox təcrübəsi və ya oxşarlıqları tez tapma qabiliyyəti olan, daha yaxşı məntiq aparar.
8. Bir insanların fikirlərinə təhsil, ehtiras, tərəfdaşlıq kimi ön yargılar daha çox təsir edə bilər.
9. İnsan şəhadətinə güvəndikdən sonra, kitablar və söhbətlər bir insanların təcrübə və düşüncə dairəsini başqasına nisbətən daha çox genişləndirir.

İnsanların anlayışında fərq yaradan başqa çoxsaylı hallar tapmaq asan olardı.

Qeyd I

Heç bir hindli üçün soyuq iqlimlərdə suyun donmaması ilə bağlı təcrübə ola bilməzdi. Bu, təbiəti ona tamamilə naməlum bir vəziyyətə qoymaqdır və o, əvvəlcədən nə baş verəcəyini söyləyə bilməz. Bu, yeni bir təcrübə aparmaq deməkdir və nəticəsi həmişə qeyri-müəyyəndir. Bəzən bənzətmə yolu ilə nə baş verəcəyini təxmin etmək olar, amma bu yenə də yalnız təxmin sayılır. Qəbul etmək lazımdır ki, donma hadisəsi bənzətmənin qaydalarına zidd gedir və ağıllı hindlinin gözləmədiyi cürdür. Soyuq su üzərində tədricən təsir göstərmir; donma nöqtəsinə çatanda su birdən – ən axıcı haldan – tam sərt hala keçir. Belə bir hadisə nadir sayılır və isti iqlimdə yaşayan insanlar üçün inandırıcı olması üçün güclü sübut tələb edir. Amma bu möcüzə deyil və təbiətin adı qanunlarına zidd deyil, əgər bütün şərait eynidirsə. Sumatra sakinləri öz iqlimlərində suyun həmişə maye olduğunu görüb, çaylarının donması onlara möcüzə kimi görünür. Amma onlar Muskovidə qışda suyun necə olduğunu görməyiblər, ona görə orada nə baş verəcəyini dəqiq deyə bilməzlər.

Qeyd K

Bəzən bir hadisə özlüyündə təbiət qanunlarına zidd görünməyə bilər, amma əgər o, həqiqətən baş verərsə, bəzi şəraitlərə görə möcüzə adlandırılara bilər; çünkü əslində bu hadisə təbiət qanunlarına ziddir. Məsələn, əgər özünü ilahi səlahiyyət sahibi kimi göstərən bir şəxs xəstəyə sağalmağı, sağlam insana qəfil ölüm gəlməsini, buludların yağış yağırmasını, küləklərin əsmasını və ümumiyyətlə çoxsaylı təbii hadisələrin onun əmri ilə dərhal baş verməsini əmr edərsə, bunlar haqlı olaraq möcüzə hesab edilə bilər; çünkü bu halda onlar həqiqətən təbiət qanunlarına ziddir. Əgər bu hadisənin əmrlə təsadüfən üst-üstə düşdüyü şübhəsi qalarsa, onda möcüzə və təbiət qanunlarının pozulması yoxdur. Şübhə aradan qalxarsa, açıq-aydın möcüzə və qanun pozuntusu mövcuddur; çünkü insanın səsinin və ya əmri belə təsir göstərməsi təbiətə ən çox ziddir. Möcüzə belə dəqiqliyə təyin oluna bilər: Tanrıının xüsusi iradəsi və ya görünməz bir qüvvənin müdaxiləsi ilə təbiət qanununun pozulmasıdır. Möcüzə insanlar tərəfindən görüle bilər və ya görünməyə bilər; bu onun mahiyyətini dəyişmir. Bir evin və ya gəminin havaya qalxması görünən möcüzədir. Külək lazımlı olan gücdən bir az olanda tükələrin qalxması da eyni dərəcədə həqiqi möcüzədir, baxmayaraq ki, bizim üçün o qədər də hiss olunmur.

Qeyd L

Xilaskarımızın möcüzələri üçün olan sübutlarla bərabərdir. Sanki insanların şahidliyi heç vaxt Tanrıının - ilhamlanmış yazıçıların qələmini idarə edən - şahidliyi ilə müqayisə oluna bilərmiş kimi. Əgər bu yazıçılar sadəcə insan şahidliyi kimi qəbul olunsayıdı, fransız müəllif öz müqayisəsində çox ehtiyatlıdır; çünkü o, müəyyən əsaslarla iddia edə bilərdi ki, Yansenistlərin möcüzələri sübut və nüfuz baxımından digərlərindən çox üstündür.

Aşağıdakı hallar yuxarıda qeyd olunan kitabda yerləşdirilmiş orijinal sənədlərdən götürülüb. Abbé Paris-in çoxsaylı möcüzələri birbaşa şahidlər tərəfindən Parisdəki rəsmi və ya episkop məhkəməsi qarşısında sübut olunub, kardinal Noailles-in nəzarəti altında; onun dürüstlük və qabiliyyəti düşmənləri tərəfindən belə heç vaxt şübhə altına alınmayıb. Onun arxiyepiskopluqdakı varisi Yansenistlərin düşməni idi və buna görə də məhkəmə tərəfindən bu vəzifəyə gətirilmişdi. Lakin Parisdə 22 keşış və ya dini rəhbər, sonsuz ciddiliklə ondan həmin möcüzələri araşdırmağı tələb etdilər; onlar iddia edirdilər ki, bu möcüzələr bütün dünya tərəfindən məlumdur və şübhəsiz doğrudur. Amma o, ağıllıcasına bu işdən çəkindi. Molinist partiyası bir halda - Madamoiselle le Franc məsələsində - bu möcüzələri inkar etməyə çalışmışdı. Amma onların apardıqları araşdırma bir çox baxımdan dünyadakı ən nizam-intizamsız işlərdən biri idi, xüsusilə yalnız bir neçə Yansenist şahidi çağırmaları və onlarla manipulyasiya etmələri ilə bağlı. Bundan başqa, onlar tezliklə Parisdə nüfuzlu və ciddi şəxslərdən ibarət 120 nəfərlik böyük bir şahidlər buluduna qarşılaşdırılar, və bu şahidlərin çoxu möcüzənin baş verdiyinə and içmişdi. Bu hadisə ilə bağlı parlamentə ciddi və rəsmi müraciət edildi. Lakin parlamentə bu işə qarışmaq qadağan edilmişdi. Nəhayət belə qeyd olundu ki, insanlar həddindən artıq dini həvəs və coşğu ilə dolu olduqda, heç bir insan şahidliyi yoxdur ki, ən böyük absurdə dəstək verməsin. Və kimlər ki, bu işə yalnız şahidliklərin zəif cəhətlərini tapmaq üçün baxacaqsa, demək demək olar ki, mütləq çəşqin vəziyyətə düşəcək. Əslində, belə bir iftira o qədər də uğurlu olmazdı. O dövrdə Fransada olan hər kəs, Polis Müavini Mons. Herautun nüfuzunu eşitmışdır; onun diqqətliliyi, kəşfi, fəaliyyəti və geniş zəkası çox danışılırdı. Bu magistrat, vəzifəsinin təbiəti üzrə demək olar ki, tam səlahiyyətli idi və bu möcüzələri məhv etmək və ya nüfuzdan salmaq üçün tam güclərlə təchiz olunmuşdu. O, tez-tez şahidləri və möcüzələrin mövzularını dərhal tutub yoxlayırdı, amma heç vaxt onlara qarşı qaneedici bir sübut tapa bilmədi.

Madamoiselle Thibaut işində o, məşhur De Sylva-nı onu yoxlamağa göndərdi; onun şahidliyi çox maraqlıdır. Həkim bildirdi ki, şahidlərin göstərdiyi qədər xəstə ola bilməzdi, çünki qısa vaxt ərzində bu qədər yaxşılaşması mümkün deyildi. O, sağlam məntiqə əsaslanaraq təbii səbəblərdən nəticə çıxardı; amma qarşı tərəf ona dedi ki, bütün bunlar möcüzədir və onun şahidliyi bu möcüzənin ən yaxşı sübutudur. Molinistlər çətin vəziyyətdə idilər. Onlar möcüzəni sübut etmək üçün insan dəlilinin tamamilə yetərsiz olduğunu iddia etməyə cəsarət etmirdilər. Onlar məcbur idilər ki, desinlər ki, bu möcüzələr sehr və şeytanın işidir. Amma onlara söyləndi ki, bu, qədim yəhudilərin istifadə etdiyi arqumentdir. Heç bir Jansenist, kilsə həyətinin kral fərmanı ilə bağlanmasıdan sonra möcüzələrin dayandığını izah etməkdə çətinlik çəkməyib. Bu fövqəladə təsirlər qəbrin toxunuşu ilə yaranırdı; qəbirə heç kim yaxınlaşa bilmədiyi üçün heç bir təsir gözlənilməzdi. Allah, həqiqətən, divarları bir anlıq yixa bilərdi; amma o, öz mərhəmətlərinin və işlərinin sahibi idi və onların səbəbini bizə hesablamaq lazım deyildi. O, Yeriko divarları kimi hər şəhərin divarlarını qoparmaq və ya Müqəddəs Pavel kimi hər bir apostolun zindanın açmaq məcburiyyətində deyildi. Fransanın ən yüksək nəsilli və ailəli dük və həmvətəni olan Duk de Satiyon belə, öz xidmətçisində möcüzəvi şəfa sübutu verir. Bu xidmətçi illərlə onun evində görünən və aydın bir xəstəliklə yaşıyır. Mən belə yekunlaşdıraram ki, Fransanın dünyəvi din adamlarından daha ciddi həyat tərzi və davranışları ilə məşhur olanı yoxdur, xüsusən də Parisin müqəddəs kahinləri və keşişləri, onlar bu saxtakarlıqlara şahidlik edirlər. Port-Royal qızlarının elmi, istedadı və dürüstlüyü, həmçinin onların təmkinliyi bütün Avropada məşhurdur. Yenə də onlar məşhur Pascalın nəvəsində baş vermiş möcüzə üçün dəllillər verirlər; Pascalın həyatının müqəddəsliyi və fövqəladə qabiliyyəti yaxşı tanınır.

Məşhur Racine bu möcüzəni Port-Royal-in tarixi kitabında izah edir və bu möcüzənin çoxlu sayda dindar qadınlar, keşişlər, həkimlər və dünyəvi

adamlar tərəfindən təsdiqlənən dəlillərlə təsdiqləndiyini bildirir. Bir neçə ədəbiyyatçı, xüsusilə Tournay bisqopu, bu möcüzəni o qədər əminliklə qəbul edirdi ki, ateistləri və sərbəst düşünənləri inkar etmək üçün istifadə edirdilər. Fransanın himayədar kraliçası, Port-Royalə qarşı çox ön mühakiməli idi, öz həkimini möcüzəni yoxlamağa göndərdi və o, tamamilə möcüzəyə inandı. Qısaca desək, bu fövqəltəbii şəfa o qədər inkar olunmaz idi ki, bir müddətə məşhur monastırı İezuitlərin hədələdiyi dağıntıdan qurtardı. Əgər bu bir saxtakarlıq olsaydı, bu qədər ağıllı və güclü rəqiblər tərəfindən mütləq ifşa olunardı və saxtakarlara zərər verərdi. Bizim din alimlərimiz belə aşağı səviyyəli materiallardan belə möhtəşəm bir qala qura bilirlər; bəs onlar bu və digər qeyd etmədiyim hallar əsasında nə qədər böyük bir quruluş qura bilərdilər! Pascal, Racine, Arnaud, Nicole kimi böyük adlar nə qədər tez-tez qulağımızda səslənərdi? Amma əgər onlar ağıllıdırsa, daha yaxşı olar ki, möcüzəni qəbul etsinlər, çünki bu möcüzə onların bütün digər toplularından min dəfə daha qiymətlidir. Üstəlik, bu onların məqsədinə çox faydalı ola bilər. Çünkü bu möcüzə həqiqətən müqəddəs tacı təşkil edən müqəddəs tikanın həqiqi toxunuşu ilə baş verib və s.

Qeyd M

Ümumiyyətlə, məncə belə bir qaydanı qəbul etmək olar: əgər hər hansı bir səbəb yalnız müəyyən nəticələrinə görə tanınırsa, bu səbəbdən yeni nəticələr çıxarmaq mümkün deyil; çünki həmin yeni nəticələri yaratmaq üçün lazım olan xüsusiyyətlər ya əvvəlkilərdən fərqli, ya daha güclü, ya da daha geniş təsir gücündə olmalıdır və biz səbəbi yalnız əvvəlki nəticələrə əsasən tanıyırıq. Buna görə də, bu əlavə xüsusiyyətlərin mövcudluğunu güman etməyə heç bir əsasımız yoxdur. Demək ki, bu yeni nəticələr əvvəlki təsirlərdən tanıdığımız eyni gücün davamı ilə baş verir – bu fikri qəbul etsək belə – problem yenə də qalır. Çünkü belə bir halın baş

verdiyini güman etmək – yəni eyni gücün başqa vaxtda və məkanda yenidən işlədiyini düşünmək – tamamilə əsasız və təsdiqlənə bilməyən bir fərziyyədir. Səbəb yalnız məlum nəticəyə uyğun qurulubsa (elə də olmalıdır), o zaman bu səbəbdən yeni və fərqli nəticələr çıxarmaq qeyri-mümkündür.

Qeyd N

Riyazi nöqtələrlə bağlı nə qədər mübahisə olsa da, biz etiraf etməliyik ki, fiziki nöqtələr mövcuddur; yəni uzantının (məsafənin, sahənin və s.) elə hissələri var ki, onları nə gözlə, nə də təsəvvürlə bölmək və ya daha kiçik etmək mümkün deyil. Deməli, təsəvvürümüzdə və ya hissərimizdə mövcud olan bu şəkillər tamamilə bölünməzdır və riyaziyyatçılar da qəbul etməlidirlər ki, onlar uzantının istənilən real hissəsindən sonsuz dərəcədə kiçikdir. Amma məntiqlə daha dəqiq görünən odur ki, bu bölünməz hissələrdən sonsuz sayda olanda sonsuz uzunluq əmələ gəlir. Bəs onda, hələ də sonsuz şəkildə bölünə bildiyi güman edilən uzantının həmin sonsuz dərəcədə kiçik hissələrindən sonsuz sayda olanda nə qədər daha çox uzanti əmələ gəlir?

Qeyd P

Biz qəbul etsək ki, əsl mənada abstrakt və ya ümumi ideyalar yoxdur; əslində bütün ümumi ideyalar konkret ideyalardır və onlar sadəcə ümumi bir sözlə əlaqələndiriləbilər. Bu ümumi söz isə lazım olanda, zehində həmin konkret ideyaya oxşayan başqa ideyaları yada salır. Məsələn, “at” sözü deyildikdə, biz dərhal qara və ya ağ, müəyyən ölçü və formada bir heyvanı xəyal edirik. Amma bu söz başqa rəngli, ölçülü və formalı heyvanlara da aid olduğu üçün, həmin fərqli heyvanların təsvirləri hazırda ağlımızda olmasa belə, asanlıqla yadımıza düşür və biz həmin ideyalar

ağlımızda imiş kimi düşünməyə və nəticə çıxarmağa davam edirik. Əgər bu yanaşma qəbul olunsa (ki, bu da məntiqlidir), belə çıxır ki, riyaziyyatçının miqdar (say və ölçü) haqqında apardığı bütün düşüncələr əslində yalnız konkret, hissərimiz və təsəvvürümüzlə yaranan ideyalara əsaslanır və buna görə də sonsuz şəkildə bölünə bilməzlər. Bu mərhələdə bu fikri sadəcə qeyd etmək kifayətdir, daha dərinə getməyə ehtiyac yoxdur. Elm sevənlər üçün vacibdir ki, nəticələri ilə cahillərin gülüşünə və lağ obyektinə çəvrilməsinlər; və görünən odur ki, bu yanaşma həmin çətinliklərə ən uyğun cavabdır.

Qeyd Q

Qədim fəlsəfənin o dinsiz qaydası - “Heç nədən heç nə yaranmaz” - maddənin yaradılmasını istisna edirdi. Amma bu fəlsəfəyə görə, artıq bu qayda keçərli sayılmır. Bu baxışa əsasən, yalnız ali Vərlığın iradəsi ilə deyil, hətta bizim qabaqcadan bilmədiyimiz şəkildə, hər hansı başqa bir varlığın iradəsi ilə də maddə yaradıla bilər. Hətta ən qəribə təxəyyül belə istənilən səbəbi maddənin yaranması üçün göstərə bilər.

Ruhun ölümsüzlüyü haqqında

Yalnız ağıl işığı ilə ruhun ölümsüzlüğünü sübut etmək çətin görünür. Bu mövzudakı arqumentlər adətən ya metafizik, ya əxlaqi, ya da fiziki əsaslara əsaslanır. Amma əslində, həyat və ölümsüzlük barədə həqiqət yalnız və yalnız İncil vasitəsilə məlum olmuşdur.

I. Metafizik arqumentlər ruhun maddi olmadığını və düşüncənin maddi bir maddəyə aid ola bilməyəcəyi fərziyyəsinə əsaslanır. Amma metafizika bizə öyrədir ki, maddənin anlayışı tam qarşıq və natamamdır və bizim maddə haqqında yeganə ideyamız, bilinməyən bir şeydə mövcud olan

fərdi xüsusiyyətlərin yığımıdır. Buna görə də, maddə və ruh əsasında eyni dərəcədə bilinməzdir və biz heç bir halda onların hansı xüsusiyyətləri daşıya biləcəyini müəyyən edə bilmərik. Metafizika həmçinin bizə öyrədir ki, hər hansı bir səbəb və ya nəticə haqqında əvvəlcədən (a priori) heç nə qərarlaşdırmaq mümkün deyil; çünki belə məsələlərdə yeganə mənbə təcrübədir və biz başqa heç bir prinsipdən istifadə edərək maddənin quruluşu və ya düzülüşü ilə düşüncənin səbəb olub-olmadığını bilə bilmərik. Abstrakt məntiq yalnız fakt və ya mövcudluq suallarını həll edə bilməz. Amma ruhani maddənin kainat boyu yayıldığını, Stoiklərin etir kimi qəbul etdiyi ruhani alovu xatırladaraq, və düşüncənin yeganə daşıyıcısı olduğunu qəbul etsək, təbiətin onu maddə ilə eyni şəkildə istifadə etdiyini düşünmək olar. Təbiət onu xam qarışq və ya gil kimi götürür; müxtəlif formalar və mövcudluqlar yaradır; müəyyən vaxtdan sonra bu formaları dağıdır və maddədən yeni formalar düzəldir. Eyni maddə ardıcıl olaraq bütün heyvanların bədənini təşkil edə bilirsə, eyni ruhani maddə də onların zehnlərini təşkil edə bilər. Onların şüuru və ya həyat boyunca yaratdıqları düşüncə sistemi ölüm zamanı dağılır və yeni formada onlara heç nə aid olmaz. Ruhun ölümlülüyüünü ən qəti şəkildə müdafiə edənlər belə, ruhani maddənin ölümsüzlüyünü inkar etməyiblər. Əgər ruh maddi deyilsə, onun yaddaşını və ya şüurunu itirməsi təcrübədən də hiss olunur. Ümumi təbiət qanunlarından və ali varlığın müdaxiləsini qəbul etmədən - fəlsəfədən kənar sayılmalıdır - korlanmayan şey eyni zamanda yaranmayan şeydir. Buna görə də ruh əbədi isə, bizim doğulmamızdan əvvəl də mövcud olmuşdur. Və əvvəlki mövcudluq hali bizim üçün heç bir önəm daşımadığı kimi, gələcək mövcudluq da önəm daşımayacaq. Heyvanlar mütləq hiss edir, düşünür, sevər, nifrət edər, iradə göstərər və hətta insan qədər olmasa da, mühakimə aparar. Bəs onların ruhları da maddi deyilsə və ölümsüzdür?

II. İndi isə əxlaqi arqumentləri nəzərdən keçirək, əsasən də Allaha aid ədalət anlayışından gələn arqumentləri. Bu arqumentlərdə Allaha, pis

insanların cəzalandırılması və yaxşı insanların mükafatlandırılması ilə daha çox maraqlanan bir varlıq kimi baxılır. Lakin bu arqumentlər Allahın bizim tanıdığımız kainatda göstərdiyi xüsusiyyətlərdən əlavə başqa xüsusiyyətlərə malik olduğu fərziyyəsinə əsaslanır. Bu xüsusiyyətlərin mövcudluğunu haradan çıxarıraq? Bizim üçün əminliklə demək təhlükəsizdir ki, tanıdığımız Allahın həyata keçirdiyi hər şey ən yaxşıdır; amma çox təhlükəlidir demək ki, Allah həmişə bizim üçün ən yaxşı görünən şeyi etməlidir. İndiki dünya ilə bağlı neçə hallarda bu məntiq bizə yanlış cavab verərdi? Əgər təbiətin hər hansı məqsədi aydın olsa, təbii ağıl əsasında belə deyə bilərik ki, insanın yaradılmasının bütün məqsədi və niyyəti yalnız indiki həyata məhduddur. İnsan zehninin və duyğularının ilkin quruluşundan gələn zəif maraqla o, daha uzağa baxır mı? Üstəlik, belə dəyişkən bir fikirlə gündəlik həyatda rast gəlinən ən şübhəli inanclar arasında nə qədər fərq var. Həqiqətən, bəzi insanlarda gələcəyə dair izahı çətin qorxular yaranır; amma bunlar təlim və tərbiyə ilə süni şəkildə gücləndirilməsə, tez itərdi. Və onları bu qorxuları gücləndirənlərin məqsədi nədir? Yalnız öz dolanışlığını təmin etmək və bu dünyada güc və zənginlik qazanmaqdır. Onların həvəsi və çalışqanlığı belə niyyətə qarşı arqumentdir. Nə qədər qəddarlıq, nə qədər haqsızlıq və ədalətsizlikdir ki, əgər daha böyük önəmlı başqa bir həyat varsa, bütün qayğımızı və biliklərimizi yalnız indiki həyata məhdudlaşdırınsınlar. Bu amansız yalanı xeyirxah və müdrik bir varlığa aid etmək olarmı? Təbiətdə görüləcək vəzifə ilə bunu yerinə yetirən güclərin nə qədər də dəqiq nisbətdə uyğunlaşdırıldığını müşahidə et. Əgər insanın ağılı ona digər heyvanlardan böyük üstünlük verirsə, onun ehtiyacları da buna müvafiq olaraq çoxalır. Onun bütün vaxtı, bacarığı, fəaliyyəti, cəsarəti və duyğuları indiki ağır həyat şərtlərinə qarşı mübarizədə tam məşğuldur. Amma çox vaxt, demək olar ki, həmişə, bu imkanlar gördüyü iş üçün kifayət etmir. Məsələn, bir cüt ayaqqabı bəlkə də heç vaxt tam mükəmməl səviyyədə hazırlanmayıb. Amma insan cəmiyyətində siyasetçilərin, əxlaqşunaslarının, hətta

riyaziyyatçıların, tarixçilərin, şairlərin və filosofların olması zəruridir və çox faydalıdır. İnsanların bu həyatda olan imkanları, sadəcə həyatda olan ehtiyaclarına görə, tülkülər və dovşanların öz ehtiyacları və yaşama müddəti ilə müqayisədə heç də üstün deyil. Buna görə də, məntiqli nəticə budur ki... Ruhun ölümlü olması nəzəriyyəsinə görə, qadınların qabiliyyətinin daha aşağı olması asanlıqla izah olunur: Onların ev həyatında həm zehn, həm də bədən baxımından yüksək qabiliyyətlərə ehtiyacı yoxdur. Amma dini nəzəriyyədə bu fərq yox olur və tamamilə önəmsiz olur: Hər iki cinsin yerinə yetirəcəyi vəzifə bərabərdir; onların ağıl və qərarvermə gücləri də bərabər olmalı idi və indiki dövrdən çox daha böyük olmaliydi. Hər bir nəticə bir səbəbə bağlıdır və bu səbəblər zənciri son olaraq hər şeyin birinci səbəbi olan Allah-a çatır; baş verən hər şey onun tərəfindən təyin olunub və heç nə onun cəza və ya qisas obyektiñə çevrilə bilməz. Cəzalar və mükafatlar necə paylanır? İlahi ədalətin meyarı nədir? İnsan duyğularının Allahda yeri olduğunu fərz etməliyik? Hər nə qədər bu fərziyyə cəsarətli olsa da, biz başqa duyğuları təsəvvür edə bilmirik. İnsan duyğularına görə, hiss, cəsarət, yaxşı davranış, çalışqanlıq, ağıllılıq, dahi olmaq və s. şəxsi dəyərin əsas hissələridir. Buna görə də, qədim mifologiyadakı kimi şairlər və qəhrəmanlar üçün cənnət yaratmalıyıq? Niyə bütün mükafatları yalnız bir növ fəzilətə məhdudlaşdırırıq? Heç bir məqsəd və niyyəti olmayan cəza, bizim yaxşılıq və ədalət anlayışımıza ziddir və bütün səhnə bağlandıqdan sonra heç bir fayda gətirə bilməz. Cəza bizim anlayışımıza görə, törədilən cinayətə uyğun olmalıdır. Bəs niyə zəif insanların keçici səhvləri üçün əbədi cəza verilir? Heç kim Aleksandrın qəzəbinə haqq qazandırıa bilərmi? O, sevimli atı Bucefalusu ələ keçirildiyi üçün bütün xalqı məhv etmək istəyirdi.

Cənnət və cəhənnəm yaxşı və pis insanların iki fərqli növünü ehtiva edir. Amma insanların çoxu fəzilət və günah arasında gəzir. Əgər kimsə dünyani gəzir və yaxşılara yaxşı yemək, pislərə isə cəza vermək istəsə,

çox vaxt seçimdə çətinlik çəkər və görər ki, insanların çoxunun yaxşılıq və pisliyi ciddi dərəcədə fərqlənmir. İnsan duyğularından fərqli təsdiq və tənqid ölçülərinin olduğunu düşünmək hər şeyi qarışdırır. Biz mənəvi fərqləri yalnız öz duyğularımızdan öyrənirik. Şəxsi təhriklə qarşılaşmamış və ya xeyirxah bir insan, günahlar üçün yalnız günahkarlıq hissinə əsaslanaraq, adı, qanuni, yüngül cəzaları belə verə biləmi? Hakimlərin və jüri üzvlərinin insanlıq duyğularına qarşı sərt olması yalnız zərurət və ictimai maraq üzərində düşüncələr sayəsində baş verir. Roma qanununa görə, ata qətlində günahkar olub günahını etiraf edənlər meymun, it və ilanla birlikdə torbaya qoyularaq çaya atılırdı; amma günahını inkar edənlər, hətta günah tam sübut olunsa belə, yalnız ölüm cəzası alırdı. Bir cinayətkar Avqustun önündə mühakimə olunub tam əminliklə günahkar bilinmişdi; amma mərhəmətli imperator sonuncu sualı verərkən, onun günahını inkar etməsinə səbəb oldu. "Sən mütləq atanı öldürməmisən," dedi imperator. Bu mərhəmət bizim təbii ədalət anlayışımıza uyğundur, hətta ən böyük cinayətkarlar üçün belə, və belə kiçik bir əzabı önləyir. Hətta ən sərt din adamı belə, düşünmədən bunu təqdir edərdi; amma əgər cinayət dindən dönmə və ya inamsızlıqdırsa, bu cinayətlər onun dünyəvi maraqlarına zərər verdiyi üçün bəlkə ona qarşı daha sərt olar. Əxlaqi ideyaların əsas mənbəyi insan cəmiyyətinin maraqları barədə düşüncələrdir. Bu maraqlar çox qısa və önəmsizdir, onları əbədi və sonsuz cəzalarla qorumaq lazımdır mı? Bir insanın bədbəxtliyi kainatda minlərlə milyonlarca krallığın məhvindən daha böyük bir bəladır. Təbiət insan körpəliyini xüsusilə zəif və ölümlü yaradıb; guya ki, sınaq dövrü ideyasını təkzib etmək üçün. İnsanların yarısı ağıl sahibi olmadan əvvəl ölürlər.

III. Təbiətdən analoji yolla ruhun ölümlü olması üçün fiziki arqumentlər güclüdür; və əslində, bu, bu mövzu ilə bağlı və ya hər hansı fakt sualında qəbul edilməli olan yeganə fəlsəfi arqumentlərdir. Əgər iki obyekt bir-biri ilə o qədər sıx bağlıdır ki, birində baş verən bütün dəyişikliklər digərində

də uyğun dəyişikliklə müşahidə olunubsa, analoji qaydalara əsasən belə nəticə çıxarmaq lazımdır: Əgər əvvəlkində daha böyük dəyişikliklər baş verər və o tamamilə yox olarsa, digərində də tamamilə yox olma baş verir. Yuxu, bədəndə çox kiçik təsir göstərən bir haldır, amma ruhda müvəqqəti sönmə və ya böyük qarışqlıqla müşahidə olunur. Körpəlikdə bədən və zehnin zəifliyi tam uyğun gəlir; gənclikdə onların gücü; xəstəlikdə onların eyni zamanda pozulması; qocalıqda isə ümumi tədrici zəifləmə müşahidə olunur. Növbəti addım qaçılmaz görünür: ölüm zamanı onların eyni zamanda dağılması. Sonuncu əlamətlər, hansıları ki, zehn aşkar edir, pozulma, zəiflik, hissiyyatsızlıq və ağılsızlıqdır; bunlar onun yox olmasının qabaqcıllarıdır. Eyni səbəblərin davamı və təsirin artması zehnin tamamilə sönməsinə gətirib çıxarır. Təbiətin ümumi analoquna görə, heç bir forma, yaradıldığı ilkin həyat şəraitindən çox fərqli bir şəraitə keçəndə davam edə bilməz. Məsələn, ağaclar suda olur; balıqlar havada; heyvanlar torpaqda. Hətta iqlim kimi kiçik fərqlər belə ölümcüldür. Bəs nə üçün ruhun bədəninin və bütün düşünmə və hiss orqanlarının dağılması ilə dəyişdirilməsi belə böyük bir dəyişikliyin ruhun bütövlüğünün pozulmadan baş verməsi gözlənilsin? Ruh və bədən arasında çoxlu ümumi cəhətlər var. Birinin orqanları hamısı digərinin də orqanlarıdır. Ona görə də, birinin mövcudluğu digərindən asılıdır. Heyvanların ruhlarının da ölümlü olduğu qəbul edilir; və onların ruhları insanların ruhlarına çox bənzəyir, bu analoji arqument çox güclüdür. Onların bədənləri isə o qədər də bənzəmir; amma heç kim müqayisəli anatomiyanın çıxarılan arqumentləri rədd etmir. Buna görə də, ruhların təkrar doğulması (Metempsixoza) yalnız fəlsəfənin qulaq asa biləcəyi bir nəzəriyyədir. Bu dünyada heç nə əbədi deyil. Hər bir varlıq, nə qədər möhkəm görünən də, davamlı dəyişir və dəyişkəndir. Dünya özü zəiflik və dağılma əlamətləri göstərir. Ona görə də, ən zəif və ən kiçik səbəblərlə ən böyük pozuntulara məruz qalan bir formanın əbədiyyət və dağılmamağı ağla sığmır və təbiət qanunlarına ziddir. Bu, nə qədər

cəsarətli bir nəzəriyyədir! Nə qədər asanlıqla, demək olar ki, ağılsızcasına qəbul edilir! Ölüm sonrası sonsuz sayda mövcudluğun necə idarə olunacağı da dini nəzəriyyəni çasdırı bilər. Hər günəş sistemindəki hər planetin ağıllı, ölümlü varlıqlarla dolu olduğunu təsəvvür edə bilərik; ən azı başqa bir fərziyyəmiz yoxdur. Bu varlıqlar üçün hər nəsil yeni bir kainat yaradılmalıdır, indiki kainatın hüdudlarından kənarda; ya da əvvəldən o qədər geniş bir kainat yaradılıb ki, orada bu varlıqların davamlı axınına yer var. Belə cəsarətli fərziyyələr yalnız mümkün olduğu üçün hər hansı fəlsəfə tərəfindən qəbul edilməlidirmi? Agamemnonun, Thersitesin, Hannibalın, Nerounun və İtaliya, Skifiya, Bactriya və ya Qvineyada yaşamış hər hansı ağılsız adamin indi canlı olub-olmadığı soruşulduqda, heç kim təbiətin bu qəribə suala müsbət cavab verəcək qədər güclü arqumentlər verəcəyini düşünə bilərmi? Açıqlama olmadan arqumentlərin olmaması mənfi cavabı kifayət qədər sübut edir. Plini deyir ki, "Hər kəs özünə daha asan və dəqiq inanır və ölüm qarşısında təhlükəsizliyinin nümunəsini təcrübədən götürür." Bədən yaranmazdan əvvəl hissiyyatsızlığımız təbii səbəblərə görə onun dağılmasından sonra oxşar vəziyyətin dəlili kimi görünür. Əgər yox olma qorxusu doğuşdan gələn bir hiss olsayıdı və ümumi xoşbəxtlik sevgimizin nəticəsi deyilsəydi, ruhun ölümlü olduğunu sübut edərdi. Çünkü təbiət boş yerə heç nə etməz, mümkün olmayan bir hadisə üçün qorxu verməzdi. Ancaq qaçılmaz hadisələr üçün qorxu verə bilər; çünkü indiki vəziyyətdə olduğu kimi, biz onu gecikdirmək üçün çalışma bilərik. Ölüm sonunda qaçılmazdır; amma insan növü təbiətin ona qarşı nifrət hissi aşılıamaması halında qorunmazdı. Hər hansı bir doktrina, əgər insan hissləri tərəfindən dəstəklənirsə, şübhə altına alınmalıdır. Bu doktrinaya səbəb olan ümidlər və qorxular çox açıqdır. Hər mübahisədə "yox" cavabını müdafiə etmək sonsuz üstünlükdür. Əgər sual adı təbiət təcrübəsinin xaricindədirse, bu hal demək olar ki, tamamilə qərarvericidir. Biz necə arqument və ya analoji ilə heç kimin görmədiyi, ağıla uyğun gəlməyən və əvvəllər görülməmiş

bir mövcudluq halını sübut edə bilərik? Kim belə möcüzəvi bir vəziyyətin gerçəkliyini sübut edən uydurma fəlsəfəyə inanıb güvənər? Bu məqsəd üçün yeni bir məntiq növü və yeni zehni qabiliyyətlər tələb olunur ki, bu məntiqi anlaya bilək. Bu, insanların ilahi vəhiyə sonsuz borcunu tam aydın şəkildə göstərir, çünki başqa heç bir vasitə bu böyük və önəmli həqiqəti təsdiq edə bilməz.

Kitabın Azərbaycan dilinə tərcüməsi Bayramov Mübariz tərəfindən həyata keçirilmiş, redaktə və tərtibat işləri də onun tərəfindən aparılmışdır.

David Hume (1711–1776) — İskoç filosofu, tarixçi, iqtisadçı və esseçisidir. 18-ci əsrə Avropanın "maarifçilik paytaxtı" sayılan İskoç Maarifçiliyi hərəkatının mərkəzi idi. O, Empirizmin və Skeptisizmin ən böyük nümayəndələrindən biri hesab olunur. Onun fəlsəfəsi əsasən insan şürünün təhlili və biliklərin əsaslarının sorğulanması üzərində qurulmuşdur. Hume, "İnsan anlayışı haqqında" adlı əsəri ilə tanınır və bu əsərdə təcrübəyə əsaslanan bilikləri, səbəb-nəticə anlayışını və insan duyğularını əsas götürərək rasionallığa tənqidi yanaşır. Hume deyirdi ki, bütün biliklərimiz təcrübəyə əsaslanmalıdır. Ağında doğuşdan heç bir ideya yoxdur. Biz hər şeyi duyğularımız və təcrübələrimiz vasitəsilə öyrənirik. Hume ən məşhur arqumentlərindən birini səbəb-nəticə əlaqəsinə qarşı irəli sürür. O deyirdi ki, səbəb-nəticə əlaqəsi məntiq və ya təcrübə ilə sübut olunmur, sadəcə vərdişlərlə formalasır. Hume insan ağlının məhdudluğuna diqqət çəkirdi. O, bilik və təcrübə sahəsində əminlik əldə etməyin qeyri-mümkünlüyünü göstərirdi. O, həm də dini inamın rasional əsaslara söykənə bilməyəcəyini deyirdi. Hume əxlaqi

qərarların ağıldan çox hisslərə və emosiyalara əsaslandığını deyirdi. Onun məşhur fikri: “Ağıl hisslərin köləsidir və belə də olmalıdır.” Hume Kant, Darwin, Mill, Nietzsche və digər filosoflara dərin təsir göstərmişdir. Immanuel Kant demişdi: “David Hume məni metafizik yuxumdan oyatdı.” O, həmçinin müasir elmi metodologiyanın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.